

Historická
demografická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 1998

22

demografie

Úvodem

Dvacátý druhý svazek sborníku *Historická demografie*, který vychází péčí Komise pro historickou a sociální demografii při Sociologickém ústavu AV ČR, obsahuje šest příspěvků vzniklých v rámci dlouhodobého mezinárodního výzkumného projektu *Sociální struktury v Čechách od 16. do 19.- století*. Tento projekt byl zahájen v roce 1992 s finanční podporou rakouského ministerstva pro vědu a výzkum a od roku 1997 pokračuje s podporou nadace Volskswagen za účasti rakouských, českých, německých a britských historiků. Závěry těchto příspěvků byly předneseny a diskutovány na čtvrtém pracovním zasedání řešitelského týmu, které se konalo ve dnech 17. - 19. dubna 1998 v Göttingenu. Jde vesměs o studie, ve kterých se řeší na materiálu z jednoho panství nebo jeho části specifické problémy nacházející se na pomezí historické demografie a sociálních dějin. Některé z těchto problémů dosud stály stranou zájmu českých historiků. Pojednává se tu např. o postavení žen v čele samostatné domácnosti, o rozsahu a intenzitě migrací městského a venkovského obyvatelstva, o různých aspektech převodu nemovitostí a o venkovském řemesle. Závěrem je připojen statistický materiál o Romech na Slovensku, který vznikl mimo rámec projektu. Jako obvykle je sborník zakončen recensemi české i zahraniční literatury.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

The twenty-second volume of the *Historická demografie* journal, which is published thanks to the care of the Commission for Historical and Social Demography at the Sociological Institute of the Czech Academy of Science, is composed of six contributions, written within a long-term, international research project *Social Structures in Bohemia from the 16th to the 19th Centuries*. The project was launched with the financial support of the Austrian Science and Research Ministry in 1992. Since 1997 it has continued with the support of the Volkswagen foundation with the participation of Czech, Austrian, German and British historians. The conclusions of these contributions were delivered and discussed at the 4th working meeting of the research team, held in Göttingen on April 17-19. These are all studies which, using the material from one estate or its part, deal with specific problems situated on the borderline between historical demography and social history. Czech historians have so far ignored some of these problems. Now they are concerned with the position of women heading independent holdings, the scope and intensity of migration of urban and rural population, various aspects of the transfer of land property, the rural handicraft, etc. At the end there is added statistical material on Romanies in Slovakia which was written outside the framework of this project. As usual, the journal is ended with reviews of Czech and foreign literature.

All remarks, comments and contributions for further issues of the reports are to be sent to the address: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

ŽENY A „DRUHÉ NEVOLNICTVÍ“ V ČECHÁCH NA POČÁTKU NOVOVĚKU

SHEILAGH OGILVIE - JEREMY EDWARDS*

Z výzkumu novověkých rozvinutých ekonomik vyplynulo, že postavení žen má značný vliv na hospodářský vývoj, obzvláště ve venkovských oblastech. Rozšíření vlastnických práv žen ve vztahu k půdě, jejich účast na běžných finančních a pracovních trzích, přístup k odbytistům pro jejich výrobky a jejich právo vynucovat si dodržování smluv podle všeho usnadnily růst v zemědělství a dalších výrobních odvětvích na venkově, snižovaly plodnost, napomáhaly investovat do zdraví a vzdělání a zvyšovaly spotřební úroveň nejchudších vrstev.¹ Dostupné údaje o společnostech předprůmyslové Evropy jsou v souladu s těmito poznatky. Tržně zaměřená práce žen měla stěžejní význam ve vývoji zemědělství v protoindustriální etapě a v růstu maloobchodu mezi roky 1500

*Autoři by rádi vyjádřili vděčnost Andrému Carusovi, Markusi Cermanovi, Tracy Dennisonové, Saře Horrellové, Daně Štefanové, Richardu Wallovi a účastníkům „Viertes Workshop des Projekts ‚Soziale Strukturen in Böhmen‘“, který se konal v Göttingenu od 17. do 19. dubna 1998, za jejich podnětné připomínky k dřívějším verzím tohoto příspěvku. Obzvláštní díky náleží Markusi Cermanovi, s nímž byla pořízena databáze vesnic na panství Frýdlant a Liberec v rámci společného výzkumu a se kterým jsme po mnoho let intenzivně debatovali o mnoha rysech českých společenskoekonomických dějin; dále Daně Štefanové za diskuse o současném stavu prací týkajících se dějin českých žen; Pam Sharpové za diskuse o práci žen v předprůmyslové Anglii; Lence Matuškové a Hermannu Zeitlhoferovi za velkorysou pomoc při přenosu spisových pramenů a počítačových souborů z Prahy a Vídně do Cambridge; a nadaci Volkswagen za finanční podporu společného česko-rakousko-britského výzkumného projektu „Společenské struktury v Čechách v letech 1500-1800.“

¹ Literatura o vztahu mezi postavením žen, ekonomickým vývojem a demografickými změnami v rozvojových ekonomikách je velice rozsáhlá; pokud jde reprezentativní nedávný přehled viz kupříkladu JEJEEBHOY, *Women's Education*.

a 1800. Zdá se, že větší volnost žen byla úzce spjata s nižšími ukazateli sňatečnosti a plodnosti, pohyblivějšími pracovními trhy, delšími obdobími přípravy na život a vzdělání u mládeže a rostoucí úrovní spotřeby.² Zlepšené postavení žen tedy značně přispívá k hospodářskému a společenskému rozvoji, jak v historických, tak současných chudých společnostech.

Přestože postavení žen hraje roli klíčového ukazatele rozvoje, dostalo se mu stěží větší pozornosti vědců v jedné významné skupině předprůmyslových evropských zemí v oněch mnohých oblastech střední a východní Evropy, kde se uplatňovalo takzvané „druhé nevolnictví“. Tento název označuje obrovské zvýšení moci feudálních pánů ve většině střední a východní Evropy počínaje 16. stoletím. Forma a přesný časový průběh těchto změn se liší, avšak všeobecně spočívaly v rozšíření hospodaření na dominikálu, v rozšiřování renty v úkonech, uplatňování feudálních dávek v nových hospodářských činnostech, dále v demografické sféře v řízení sňatečnosti, migrace, osidlování a tvorby domácností a v potlačování občanských a dalších práv venkovského poddanského obyvatelstva. Tradiční literatura o východoevropské venkovské společnosti věnovala situaci žen v druhém nevolnictví jen malou pozornost. Diskuse o zhoršujícím se postavení rolnictva se zaměřovaly hlavně na vztah k pánům a na změny vlastnických a dědických práv, avšak zcela zanedbávaly situaci podskupin typu žen v rámci znevolněného obyvatelstva. Diskuse o východoevropské rolnické společnosti se soustřeďovaly na domácnost či obec jakožto funkční jednotku, nikoli na rozličné zkušenosti různých příslušníků těchto jednotek. Toto dlouholeté zanedbání začala dohánět řada výzkumných projektů, avšak nedávné průzkumy stále svědčí o nedostatku údajů o situaci žen na východoevropském venkově před zrušením nevolnictví.³

Toto zanedbání udivuje o to víc, víme-li, že existuje druhá rozsáhlá debata vedená ekonomy a historiky, která se týká hospodářského vývoje, jenž měl vliv na ženy. U novověkých chudých zemí a ve střední a západní Evropě mezi 16. a 19. stoletím se předpokládá, že vývoj víceméně spočíval v téměř všeobecném

² Viz např. GOLDBERG, „*Female Labour*“; GULLICKSON, *Spinners*; HUDSON - LEE, „*Women's Work*“; HUMPHRIES - HORRELL, „*Origins*“; JANSSENS, „*Rise*“; LEE, „*Women's Work*“; OGILVIE, „*Women*“; OGILVIE, „*Women's Work*“; a pojednání CHARLESE a DUFFINA, *Women*; HANAWALT, *Women*; a CAVACIOCCHI, *La donna*.

³ Viz např. BOŠKOVSKA, *Die Russische Frau*, s. 8-13, 238-39; IZYDORCZYK-KAMLER a WYCZANSKI: „*La femme*“, s. 275-76, 282; KATALIN, „*Women*“, s. 293; Pushch-kariova, „*Russian Woman*“, s. 597-98; PERKHAVKO, „*Women*“, s. 377; CLEMENTS, „*Introduction*“, s. 1-2, 12-13; Worobec, „*Accommodation*“, s. 17-20; Pushkareva, „*Women*“, s. 29-30; Kivelson, „*Through the Prism*“, s. 75; Engel, „*Transformation*“, s. 135-36.

přechodu od samozásobitelské výroby v rámci tradičních feudálních, obecních a cechovních institucí (tzv. rodinného hospodaření) k produkci na prodej v rámci vznikajících tržních institucí (tzv. peněžní či tržní hospodářství). O tomto přechodu se zhusta říká, že poškozoval ženy, neboť snížil hodnotu ženského přínosu do „rodinného hospodaření“ v poměru k příspěvku mužů ve vznikající „tržní ekonomice“. Naopak se o ženách tvrdívá, že měly v rámci tradičních institucí poměrně příznivé postavení.⁴ Východní Evropa poskytuje vynikající prostředí, ve kterém lze zkoumat, jak byla činnost žen ve skutečnosti ovlivněna rámcem tradičních institucí, které na rozdíl od vývoje v západní Evropě mezi 16. stoletím a závěrem 18. století zesílily, protože druhé nevolnictví zapouštělo ve venkovské společnosti stále hlubší kořeny.

Nedávno se pozornost odborníků obrátila na zaplňování mezery v našich vědomostech o postavení žen ve východní Evropě během druhého nevolnictví. Několik příspěvků kolektivního výzkumného projektu se střediskem v Postupimi, který se zaměřoval na druhé nevolnictví, se záměrně koncentrovalo na situaci venkovských žen před soudy a v protestních hnutích.⁵ Anna Izydorczyk-Kamlerová a Andrzej Wyczański zkoumají práci venkovských žen na počátku novověkého Polska.⁶ Peter Katalin se zabývá ženami stojícími v čele domácností v jedné maďarské vesnici v 16. a 17. století.⁷ Stále větší počet odborníků se věnuje situaci žen na venkově předprůmyslového Ruska z celého spektra hledisek.⁸ Lze mimochodem podotknout, že tyto studie vrhají poněkud skeptické světlo na názor, že ženy zaujímaly výhodné postavení v rámci silných feudálních a obecních institucí, které obvykle obklopovaly „rodinné hospodaření“.

I historikové v České republice nedávno obrátili pozornost na ženy. Spoustu poznatků o postavení žen v českých městech mezi středověkem a současností poskytla konference „*Ženy v dějinách města Prahy*“.⁹ Rodinné

⁴ Názor, že díky tomu, že trhy ještě nevytlačily tradiční instituce, ženy prožívaly ve středověku a na prahu novověku zlaté časy, převládal po většinu 20. století. Viz např. CLARK, *Working Life*; PINCHBECK, *Women Workers*; RICHARDS, „Women“; TILLY - SCOTT, *Women*; HILL, *Women*. Tento názor kritizuje HUFTON, „Women“; a BENNETT, „History“.

⁵ GLEIXNER, „Das Gesamtgericht“; GLEIXNER, „*Das Mensch*“; M. MOMMERTZ, „Hat ermeldetes Waib“; WEBER, „Disziplinierung“.

⁶ IZYDORCZYK-KAMLER A WYCZAŃSKI: „La femme“.

⁷ KATALIN, „Women“.

⁸ Nedávno viz BOŠKOVSKA, *Die Russische Frau*; PERKHAVKO, „Women“; PUSHCHKARIOVA, „Russian Woman“; KIVELSON, „Through the Prism“; BOHAC, „Widows“.

⁹ PEŠEK - LEDVINKA, *Žena*.

a demografické poměry Češek, alespoň těch, které žily v Praze, jsou ozřejmeny analýzou manželských sporů v závěru středověku od Kopiczkové, studií od Fůrové a Tomkové o ženách podle matrik na sklonku 16. století a na počátku 17. století a přehledem sňatkového věku v 19. století od Fialové.¹⁰ Ekonomické informace o situaci žen ve městech vysvítají ze studie H. Pátkové o Pražankách, které platily daně roku 1429, a z Krzenckovy analýzy posledních vůlí žen z Prahy, Plzně a Českých Budějovic v 15. století.¹¹ Postavení městských žen před zákonem v 16. století bylo předmětem Kreuzovy studie o ženách figurujících v pražských soudních případech a Roedlovy analýzy soudních sporů vyvolávaných jednou obzvláště svárlivou ženou v Lounech.¹² Obyvatelky větších městských středisek v Čechách žijící na počátku novověku se tak začínají vynořovat z temnot. Přesto ale nevíme dosud téměř nic o většině žen bydlících na prahu novověku na venkově, jež byly téměř vesměs podrobeny „druhému nevolnictví“.

K zaplnění této mezery bude zapotřebí rozsáhlého výzkumu. Na jeho počátku je žádoucí uvést několik základních poznatků o postavení žen na českém venkově. Jedním takovým poznatkem, i když je nutno jej vykládat opatrně, je stupeň, ve kterém ženy stály v čele domácností. Tento ukazatel je definován jako „jeden z klíčových prvků společenské struktury každé společnosti“.¹³ První oddíl této zprávy proto přináší informace o výskytu domácností vedených ženami ve venkovských oblastech Čech mezi středověkem a 18. stoletím, pojednává o užitečnosti tohoto údaje při posuzování postavení žen ve společnosti a srovnává České země s dalšími evropskými společnostmi. Druhý oddíl příspěvku se zabývá různými faktory, které determinovaly velikost ženských domácností ve vybraném souboru severočeských vesnic, ve třetí části jsou tyto poznatky dány do vztahu s širšími informacemi o vývoji druhého nevolnictví v Čechách a je použito pramenů patrimonijní provenience k demonstraci toho, jak se tyto jevy uplatňovaly v každodenním životě v rámci feudálních a obecních institucí. Zprávu uzavírá diskuse o vlivu poznatků z Českých zemí na náš názor na postavení žen v celoevropském hospodářském vývoji a o vlivu různých ekonomických a institucionálních poměrů na postavení žen v chudých společnostech.

¹⁰ KOPICZKOVÁ, „Manželské spory žen“; FŮROVÁ - TOMKOVÁ, „Nejstarší matriky“; FIALOVÁ, „Sňatkový věk“.

¹¹ PÁTKOVÁ, „Ženy“; KRZENCK, „Prager Frauentestamente“.

¹² KREUZ, „Ženy“; ROEDL, „Sudička“.

¹³ WALL, „Women“, s. 303.

I. Formy domácností v čele s ženou ve venkovských Čechách

Je neobyčejně těžké získat kvantitativní údaje o postavení žen v předprůmyslových společnostech. Snad jediným dostupným zdrojem je demografická statistika, z níž lze činit opatrné závěry o ekonomických a společenských možnostech, které se ženám nabízely. Pokud chce někdo pozorovat změny v čase ve venkovských oblastech, hlavním kvantitativním údajem pro srovnávání je podíl žen stojících v čele domácnosti či pracujících v zemědělských hospodářstvích.

Ale říká nám tato statistika skutečně něco zajímavého? Lze tvrdit, že podíl žen stojících v čele domácností neodráží společenské či hospodářské tlaky, nýbrž že pouze vyjadřuje nějakou demografickou nepřízeň osudu: žena nebyla s to se vdát, nebo přišla o manžela, který buď zemřel nebo ji opustil. To ale nebere v úvahu skutečnosti, které jsou známy z různých soupisů a etnografických pramenů. Ve společnostech předprůmyslové Evropy tedy i v Čechách měla k dispozici žena, která se nevdala, ovdověla, či ta, kterou opustil manžel, celou řadu možností. Taková žena mohla uzavřít první či další manželství. Dále mohla jít na výměnek - prodala hospodářství novému vlastníkovi pod podmínkou, že přesně vymezenému počtu rodinných příslušníků předchozí majitelky poskytne ubytování a ekonomickou podporu. Mohla žít jako rodinný příslušník v domácnosti vedené jejím dospělým potomkem či jinými příbuznými. Mohla žít v domácnosti, v jejímž čele stáli její příbuzní či jiní lidé. Mohla pracovat jako služebná. Mohla se dostat do nemocnice, chudobince, kláštera či do jiné instituce. Anebo se mohla rozhodnout, že povede vlastní domácnost.

Řešení, které žena zvolila, bývalo ovlivňováno celou řadou činitelů: demografickou situací, strukturou domácnosti, dědickými zvyky, hospodářskými příležitostmi, právy žen a institucionálními tlaky ze strany obce, pána, cechu, církve a státu. Z demografické události ztráty či absence manžela tudíž vyplynula možnost vzniku domácnosti vedené ženou; zda bylo této možnosti skutečně využito, záviselo na celé řadě dalších faktorů. To, že se počet ženských domácností v obcích a společnostech předprůmyslové Evropy s celkem podobnými demografickými charakteristikami velice lišil, znamená, že podíl ženských domácností mohl být vlastně ukazatelem míry, v jaké byly ženy v určité obci či společnosti s to a ochotny (a ovšem také, zda jim to bylo povoleno) vést nezávislou domácnost. Tato statistika proto může sloužit jako indikátor možností nabízejících se ženám; faktory, které tyto možnosti

ovlivňovaly, nám poskytují významné poznatky o tom, co determinovalo postavení žen v konkrétní společnosti.¹⁴

V jaké míře tedy stály ženy v čele domácností venkovských hospodářství v Čechách na počátku novověku? Tabulka 1 ukazuje dostupné údaje o ženských domácnostech na panstvích Frýdlantu a Liberci mezi roky 1381 a 1722 spolu s komparativními údaji ze šesti dalších českých panství. Frýdlantské a liberecké panství se nalézaly v kopcovité, zalesněné pohraniční krajině severních Čech, sousedící se Slezskem a Horní Lužnicí. Jelikož tu některá sídla ležela až 700 metrů nad mořskou hladinou a převládala tu neúrodná půda, přírodní podmínky, obzvláště na libereckém panství, přály spíše pastevnímu zemědělství, řemeslné domácí výrobě a lesnictví než obdělávání půdy. Tato oblast byla osídlena poměrně pozdě: i když obě města Frýdlant a Liberec a některé vesnice byly založeny už ve 13. století, leckteré nové vsi a hornické městečko Nové Město vznikly teprve v 16. století a některé „tkalcovské vesnice“ až ve druhé polovině 17. století. Obě panství měla k roku 1560 pod svou jurisdikcí zhruba 40 vesnic, avšak nově zakládanými obcemi a připojováním vesnic vlastněných místními šlechtici se zvětšila až na 65 (38 ve Frýdlantě a 27 v Liberci) v době, kdy úřady v Čechách nařídily roku 1651 celostátní *Soupis poddaných podle víry* a daňový soupis *Berní rulu* roku 1654. Jednotlivé vesnice čítaly roku 1651 od 16 do 356 obyvatel, což bylo patrně o něco méně než v 16. století v důsledku demografických ztrát za třicetileté války v letech 1618-1648. Obě panství byla z národnostního hlediska čistě německá a vládl jim též šlechtický rod, i když byla spravována odděleně.

Údaje v tabulce 1 jsou vypočteny z celé řady zdrojů: z registru panství z roku 1381, ze seznamů feudálních dávek odváděných vrchnosti (1560, 1591, 1592 a 1677), ze státních daňových soupisů (1654, 1677 a 1722) a z náboženského soupisu (1651).¹⁵ Nejprve je nutno zabývat se otázkou, zda tyto

¹⁴ K další debatě o tom, že ženské domácnosti byly významné, viz WALL, „Women“ a HUMPHRIES, „Female-Headed Households“.

¹⁵ Za rok 1381 (16 vesnic z panství Frýdlant) viz Hallwich, „Friedland“, s. 368-399; za rok 1560 a panství Liberec viz GIERACH, „Das älteste Urbar“ (původní archivní zdroj je SOA Liberec, AM Liberec, Kniha 64, fol. 11-25); za rok 1560 a panství Frýdlant viz SOA Děčín HS, karton č. 12a; za roky 1591-1592 a panství Liberec viz HAWELKA, „Die Urbare“ (původní archivní zdroj je SOA Děčín, HS, karton č. 281); za roky 1591-1592 a panství Frýdlant viz SOA Děčín HS, karton č. 12a; za rok 1651 (obě panství) viz SÚA SPPV, Herrschaft Frýdlant a Herrschaft Liberec, jak zachyceno na čtecím zařízení v WDEF/SSB; za rok 1654 (obě panství) viz SÚA BR, jak zachyceno na čtecím zařízení v WDEF/SSB; za rok 1677 a panství Liberec viz SÚA Praha, Revisitace Berní ruly 1677, jak zachyceno na čtecím zařízení

dokumenty v úplnosti a důsledně zaznamenávají veškeré venkovské domácnosti a usedlosti, obzvláště v nejchudších vrstvách, kde lze očekávat nejhojnější výskyt domácností se ženou v čele. Ve všech těchto písemnostech se jako jednotka používala venkovská usedlost, která představovala současně jednotku feudálních dávek a státního zdanění. Usedlosti byly nedělitelné, protože se striktně dodržoval nedělitelný dědický systém, i když mýcením lesů a osidlováním obecních pozemků mohly být v průběhu času k vesnici připojovány nové usedlosti. Každé usedlosti byla přidělena konkrétní společenská role podle její výměry a právních závazků k vrchnosti: byli tam sedláci, domkáři nebo chalupníci. Toto určení bylo připojeno k usedlosti ve všech dokumentech. V každou dobu se určitá vesnice skládala z konkrétního počtu usedlostí patřících do konkrétních společenských kategorií, které byly uváděny v registrech panství, seznamech dávek a náboženských i daňových soupisech. Obecně tedy platí, že veškeré dokumenty užitá v tabulce 1 se opírají u tutéž jednotku, třebaže bývaly sestavovány pro různé účely.

Tabulka 1 Podíl ženských domácností ve venkovských sídlech v různých oblastech Čech

Vesnice na panství	Rok									
	1381	1560	1585	1586	1591	1592	1651	1654	1677	1722
Frýdlant	8,5	2,3	.	.	6,0	5,9	6,2	1,4	4,7	2,2
Liberec	.	4,0	.	.	2,9	2,9	5,2	2,5	3,1	4,4
Děčín	7,6	.	.	.
Poděbrady	5,4	.	.	.
Rychnov	3,3	.	.	.
Třeboň^a	.	.	.	6,2
Chýnov^a	5,5	.	.	.
Vyšší Brod^a	0,0	.	.	.

Pramen:

^a podle Grulichy a Zeithlofera, „Lebensformen“, tabulka č. 17.

Jinak vlastní výpočty autorů podle dokumentů uvedených v textu.

Přesto je ale možné, že různé dokumenty zaznamenávají usedlosti s různým stupněm přesnosti, neboť bývaly sestavovány pro rozličné účely. Například náboženské úřady měly na mysli rekatolizaci, nikoli výběr daní, a tak jim na rozdíl od vrchnostenských a daňových úřadů scházely hmotné pobídky, aby zaznamenaly usedlosti v jejich úplnosti. Avšak tabulka 1 ukazuje, že u náboženského censu z roku 1651 nebyl poměr domácností vedených ženami nižší

v WDEF/SSB; za rok 1677 a panství Frýdlant viz SOA Děčín HS, karton č. 478; za rok 1722 (obě panství) viz SÚA Praha, TK, jak zachyceno na čtecím zařízení v WDEF/SSB.

než podle vrchnostenských či berních zdrojů, z čehož lze usoudit, že chybějící materiální pobídka nevedla k větším mezerám při sběru dat. Také je možné, že se přesnost v čase zvětšovala, ať již díky zkvalitňování záznamů, nebo v důsledku rostoucího podrobování chudších společenských vrstev feudálnímu vykořisťování či státnímu zdanění. Přesto ale, jak ukazuje tabulka 1, podíl ženských domácností byl vyšší u starších dokumentů než u pozdějších. Kromě toho usedlosti venkovské vrstvy domkářů a chalupníků byly zaznamenány už roku 1381 a počínaje 16. stoletím se jejich výskyt rychle zvětšoval, přičemž zároveň rostlo jejich zatížení feudálními dávkami. Jakmile byla určitá usedlost této vrstvy podchycena, nebyl už důvod vylučovat jiné; usedlosti vedené ženami nesly stejné feudální a daňové zatížení jako ty, v jejichž čele stáli muži.

Konečně uveďme možnost, že vrchnostenské záznamy byly přesnější než státní, protože těžily z výhody znalosti místních poměrů. Ve skutečnosti ale státní soupisy sestavovali vrchnostenští úředníci a jejich prostřednictvím vesnická správa. U náboženského soupisu z roku 1651 přebírali ve standardní podobě vrchnostenští úředníci součty pořízené vesnickými rychtáři či učiteli. Daňový soupis z roku 1654 a jeho revize z roku 1722 byly sepsány na základě inspekcí, které provedli státní komisaři v každé vesnici a usedlosti za pomoci vrchnostenských a vesnických úředníků. Byla to zdlouhavá procedura, která v 65 vesnicích obou panství zabrala dva měsíce. Z porovnání soupisů z let 1651 a 1654 za panství Frýdlant a Liberec vyplynulo, že téměř všechny domácnosti uvedené roku 1651 se objevily jako usedlosti ještě roku 1654, pokud z nich obyvatelstvo neemigrovalo; usedlosti roku 1654 opuštěné, byly zaznamenány jako zvláštní kategorie. Zdá se, že seznamy poddanských dávek bývaly pořizovány na základě podkladů připravovaných vesnickými rychtáři. Totéž platí o náboženském soupisu z roku 1651; je možné, že měl horší kvalitu než státní daňový soupis z roku 1654, protože se tu neprojevila dodatečná kontrola na každé usedlosti.¹⁶

Jedinou větší pochybnost, pokud jde o srovnatelnost údajů v tabulce 1, vzbuzuje pokles podílu domácností v čele se ženou mezi roky 1651 a 1654 na panství Frýdlant o 4,8 % a o 2,7 % na panství Liberec. V absolutních počtech není tento pokles veliký, ale v rámci úzkého variačního rozpětí vykazovaného těmito údaji v celých Čechách je nápadný. Je otázka, zda vyplývá jen ze změny evidence či ze skutečné změny situace. Jak už bylo uvedeno, Berní rula z roku 1654 mohla těžít faktu, že hmotné pobídky pro úplné a přesné záznamy byly vyšší u daňového soupisu než u náboženského censu a že byla přímo na místě

¹⁶ Viz podrobná diskuse o psaní těchto dokumentů na panstvích Frýdlant a Liberec v CERMÁN, „Proto-industrialisierung“, s. 169-183.

ověřována. I když je také možné, že ženské domácnosti byly roku 1654 podchyceny méně úplně než roku 1651, dostupné důkazy hovoří spíše o opaku.

Kromě toho je dobře známo, že venkovská společnost, obzvláště v této oblasti Čech, prošla mezi roky 1651 a 1654 nesmírnými zvraty. Každému dospělému člověku podchycenému v náboženském soupisu z roku 1651 jako nekatolíkovu bylo přikázáno, aby konvertoval nebo se vystěhoval. V německých, luteránských pohraničních krajích, jakými byla obě panství, představovalo vystěhovalectví do sousedních německých luteránských území celkem atraktivní možnost: k roku 1654 už byla více než třetina všech usedlostí na panstvích Frýdlant a Liberec opuštěna.¹⁷ Dalo by se očekávat, že opouštění usedlostí poskytne více možností marginálním útvarům, jakými byly domácnosti vedené ženami, tak jak to bylo pozorováno v jiných evropských společnostech v době války a demografických krizí.¹⁸ Jenže se zdá, že se na panstvích Frýdlant a Liberec udál opačný vývoj: při porovnání dalších znaků vesnic vykazuje podíl opuštěných usedlostí v průměru roku 1654 statisticky významně záporný vztah k podílu ženských hlav domácností.¹⁹ Nabízejí se tu různá vysvětlení. Jedním je to, že se dospělé ženy podílely na emigraci v letech 1651-1654 více než muži, což je v souladu s nižším podílem žen než mužů u hlav domácností roku 1651, u nichž je hlášeno, že už byly katoličky či že to jsou nadějně konvertitky (32 % proti 39 %).²⁰ Kromě toho starší páry, v nichž žena spíše ovdověla a zakládala znovu domácnost, patrně emigrovaly častěji než páry mladé, což je rovněž v souladu se zaznamenanou náboženskou

¹⁷ Podíl opuštěných usedlostí činil 36,3 % na úhrnu obou panství; 49,5 % na panství Frýdlant a 7,3 % na panství Liberec.

¹⁸ Např. ve württemberské obci Wildberg se pohyboval podíl ženských domácností mezi 10 % a 15 % v celém období 1525 až 1740, avšak za krizových let třicetileté války (1639-1643) vzrostl na 28-30 % a ještě roku 1645 dosahoval 22 %; roku 1705, osm let po katastrofálním francouzském vpádu, činil podíl ženských domácností 19 %; viz OGILVIOVÁ, „Women's work“, tabulka 5. Podobně KATALIN, „Women“, s. 296, poukazuje na to, že v maďarské obci Sárospataku představoval ve druhé polovině 16. století podíl ženských domácností zhruba 1 až 2 %, avšak v důsledku tatarského nájezdu vzrostl roku 1567 na 9,4 %.

¹⁹ Tobitova regrese, zahrnující 50 vesnic z roku 1654, ve které byl závislou proměnnou podíl ženských domácností ve vesnici, a obecný model zahrnoval podíl opuštěných hospodářství ve vesnici a také všech deset vysvětlujících proměnných použitých v obecném modelu u tabulky 4 dole. Vypočítaný model měl konstantu -0,890 (ukazatel T-statistic -0398) a koeficient podílu opuštěných hospodářství -0,288 (T-statistic -2,048) (signifikantní na úrovni .05); ukazatel pseudo R-squared = 0,077.

²⁰ Výpočet autorů podle SÚA SPPV Herrschaft Frýdlant a Herrschaft Liberec, z údajů zaznamenaných na čtecím zařízení v WDEF/SSB. Je zajímavé, že tento rozdíl byl ještě větší mezi hlavami nepříbuzenských skupin: 13 % u žen a 39 % u mužů.

příslušností podle věku.²¹ Ať už se tu uplatňovaly jakékoli faktory, je jasné, že emigrace z let 1651-1654 byla spojena se statisticky významným omezením podílu ženských domácností na venkově. A tak ačkoli nelze vyloučit možnost, že rozdíl mezi podílem ženských domácností mezi roky 1651 a 1654 byl způsoben odlišnou registrací, máme pádné důkazy podpírající názor, že to bylo způsobeno rozsáhlými proměnami české venkovské společnosti v důsledku emigrační vlny v letech 1651-1654.

Nejnápadnějším zjištěním, jež vyplývá z tabulky 1, je to, že tu přibyl další důvod, abychom považovali podíl ženských domácností určený z těchto zdrojů za víceméně vzájemně srovnatelný. Je jím skutečnost, že podíl ženských domácností pozorovaný v českých vesnicích se pohybuje v rámci velice úzkého rozpětí údajů, zjištěných v ostatních evropských společnostech oné doby. Na panstvích Frýdlant a Liberec se pohyboval podíl ženských domácností mezi 1,4 % a 8,5 % v průběhu celých 341 let, jež jsou pokryta všemi soupisy (1381 až 1722) a mezi 1,4 % a 6,2 % za 162 let počátku novověku (1560 až 1722).²² Podobný obrázek vysvětluje ze šesti dalších panství, která byla zařazena za účelem srovnání, kde podíl ženských domácností kolísal mezi nulou a 7,6 %. Zdá se tudíž, že podíl ženských domácností ve venkovských Čechách obvykle na úsvitu novověku činil 1 % až 8 %.

Pokud tyto údaje posuzujeme izolovaně, můžeme podlehnout pokušení považovat tyto nízké počty ve venkovské společnosti za normální. Rolnické hospodářství, v jehož čele nestál manželský pár, je zhusta líčeno jako hospodářsky neschopné přežití, ať už tomu bylo ve skutečnosti, či v rámci selské mentality; tento názor se odráží v německém historiografickém pojmu *Rollenergänzungswang* (nutnost doplnit za každou cenu určité mezery v domácnosti, obzvláště, je-li typu „samostatný otec plus Dům“ či „samostatná matka plus dům“).²³ Avšak srovnání s podíly ženských domácností v jiných venkovských

²¹ Na panství Frýdlant byl proto podíl hlav domácností, které byly prohlášeny za nekatolíky se „žádnou nadějí“ na konverzi, jen 16,7 % u osob mladších 40 let, ale 82,2 % u těch, kdo byli starší 40 let; na panství Liberec to bylo 96,9 % a 99,1 %.

²² Míry z tabulky 1 se vztahují na odlišné soubory vesnic k odlišným datům, protože vesnice byly postupně přičleňovány k panstvím a u některých vsí nebyly učiněny záznamy. Z pečlivé kontroly vyšlo najevo, že složení souboru vesnic neovlivňovalo vznikání ženských domácností, jak bylo pozorováno v čase či v různých společenských vrstvách. Proto bylo rozhodnuto, že se mají zahrnout všechny vesnice uvedené v každém seznamu, aby se použilo maximální množství dostupných informací.

²³ Jak se o tom diskutovalo v EDER, *Geschlechterproportion*, s. 126; SCHLÖGL, *Bauern*, s. 153; MITTERAUER, „Auswirkungen“, s. 66-67.

Tabulka 2 Podíl ženských domácností ve venkovských sídlech v různých oblastech Evropy v letech 1400-1800

Země	15. století		16. století		17. století		18. století		19. století	
	počet	A	počet	A	počet	A	Počet	A	počet	A
Rakousko	7	3,6	8	7,2	.	.
Korsika	1	17,0	.	.
Dánsko	1 ^a	7,0	.	.
Anglie	.	.	2	15,4	20	18,2	82	14,6	17	14,0
Flandry	10	10,6
Francie	1	17,7	5	14,7	1	14,8
Německo	.	.	19	10,0	1	14,7	15	10,7	7	11,7
Maďarsko	.	.	3	4,3	3	15,9
Itálie	1	10,6	1	5,8
Portugalsko	4	28,0
Rusko	13 ^b	11,1
Skotsko	1	13,6	.	.	.
Srbsko	.	.	1	5,0	1	1,5
Španělsko	2	21,0	16 ^c	20,0
Wales	30	15,3
celkem	3	17,5	41	13,5	62	15,0	113	13,5	54	13,1

Poznámky:

Počet- počet pozorování; A - průměrný podíl domácností s ženou v čele. Pokud není uvedeno jinak, všechna sledování se týkají jednotlivých venkovských sídel; a - agregované údaje za 26 venkovských farností, 1787-1801; b - skládá se ze tří pozorování na panství Mišino (4 vesnice), 9 na panství Manuilovskoje (9 vesnic) a 1 na panství Pokrovskoje (neznámý počet vesnic) c - každé pozorování se skládá ze vzorku 7 až 14 vesnic.

Prameny:

Rakousko: Eder, Geschlechterproportion, s. 248 (tabulka 24); *Korsika:* Marchini, „Poverty” s. 229; *Dánsko:* Hajnal, „Two Kinds”, s. 75; *Anglie:* CAMPOP B (B) 1-28; *Flandry:* Wall, „Does Owning Real Property”, s.386; Danhieux, a „Evolving Household”, p. 413; *Francie:* CAMPOP B (OC) 2 a 3 Laslett „Introduction”, s. 78 (tabulka 1.8); a Biraben, „Southern French Village”, pp. 244-248; *Německo:* Výpočty autorů z HSAS A54 St. 50 (Herdstättenverzeichnisse 1525, Amt Wildberg); HSAS A54 St. 166 (Turkensteuerlisten 1545, Amt Wildberg); HSAS A573 Bu.6967 (Seelenabteile 1736, Amt Wildberg); (pouze hlavy domácností, které nežily samy); Schlumbohm, Lebenslaufe, s. 234 (tabulka 4.15); Medick, Weben, s. 603 (daňové soupisy, pouze „hlavy domácností”); Sabean, Property, pp. 456-7 (daňové registry, nezahrnuje daňové poplatníky obou pohlaví, kteří nebyli v manželském stavu; *Maďarsko:* Katalin, „Women”, pp. 296, 298; *Itálie:* Klapisch, „Household”, s. 273 (tabulka 10.1); Ketzler, „European Peasant Household Structure”, s. 338; *Portugalsko:* Bretell, „Emigration”, s. 49; *Rusko:* Bohac, „Widows”, s. 109; a CAMPOP B (OC) 5; *Skotsko:* CAMPOP B (B) 1; *Srbsko:* Hammel, „Zadruga, s. 356-7 (tabulka 14.1); a CAMPOP B (OC) 5; *Španělsko:* Vassberg, „Status”, s. 183-191; *Wales:* CAMPOP B (B) 29a, 29b.

sídlech předprůmyslové Evropy, uvedenými v tabulce 2, ukazuje, že údaje za Čechy jsou neobyčejně nízké.²⁴ Tento podíl velice kolísal od nuly až po 45 %, avšak v průměru činil 13 % až 18 % za všech pět staletí uvedených v tabulce 2 (1400 až 1900). Průměr 147 evropských vesnic, uvedených pro téže období, které pokrývalo české údaje, tj. 1381-1722, činil 14,3 %. Zatímco v určitých okamžicích nemívalo asi 30 až 50 % vesnic z panství Frýdlant a Liberec v čele domácností žádné ženy, toto platilo pouze u 2 % všech venkovských sídel v Evropě.²⁵

Je zajímavé, že jediná evropská venkovská sídla, u nichž jsou údaje dostupné a která se vyznačují poměrně nízkou úrovní ženských domácností ve srovnání s Čechami, se vyskytovala ve třech dalších oblastech východní Střední Evropy. Bylo to Rakousko, Maďarsko a Srbsko. Ve vesnicích salcburského arcibiskupství bylo v 17. století v průměru méně než 4 % ženských domácností, i když tento podíl se v 18. století zdvojnásobil.²⁶ Podobně platí o maďarské lokalitě Sárospatak, že se tu v 16. století objevovalo méně než 5 % ženských domácností, třebaže se do poloviny 17. století tento podíl podstatně zvýšil až na takřka 16 %.²⁷ Pouze Srbsko neprožilo větší zvýšení podílu ženských domácností v čase: v 16. století činil podíl ženských hlav domácností ve vesnicích kolem Bělehradu 5 % a v 19. necelá 2 %.²⁸ Nízké podíly ženských hlav domácností zjištěné v Čechách tedy nebyly v určitých oblastech východní Střední Evropy zcela neobvyklé; přitom ale ležely na spodním konci celoevropského spektra tohoto údaje. Kromě toho na rozdíl od dostupných údajů za Rakousko

²⁴ Tabulka 2 se opírá o všechna venkovská sídla v Evropě mezi roky 1350 a 1900, pro která jsme byli s to nalézt podíl ženských domácností. Vylučuje městská střediska a i sídla, která jsou uváděna jako „města“, avšak s menším počtem obyvatel než leckteré „vesnice“, protože městský podíl ženských domácností býval obvykle vyšší než venkovský. Sestavili jsme obdobný vzorek 94 evropských městských středisek, který ukázal průměrný podíl ženských domácností 21,6 % v 15. století, 18,8 % v 16. století, 19,2 % v 17. století, 16,2 % v 18. století a 19,4 % v 19. století. Malá česká města vykazovala mnohem menší podíly: údaj za panství Frýdlant činil 4,2 % roku 1560, 4,9 % roku 1591, 4,6 % roku 1592, 11,1 % roku 1651, 7,3 % roku 1654 a 11,0 % roku 1722; v Novém Městě to bylo 3,4 % roku 1651, 7,6 % roku 1654, 13,5 % roku 1677 a 3,0 % roku 1722; ve městě Liberci to bylo 11,1 % roku 1591, 10,0 % roku 1592, 10,4 % roku 1651 a 9,2 % roku 1677.

²⁵ Tato 2 procenta se skládala ze tří maličkých hornických kentských vísek zachycených roku 1705: Betshanger a Ham (5 domácností), Waldeshire (5 domácností) a Westcliff (3 domácností). V evropském vzorku mělo pouze 10 % vesnic podíl menší než 5 %.

²⁶ EDER, *Geschlechterproportion*, s. 246 (tabulka 24).

²⁷ KATALIN, „Women“, s. 296-298.

²⁸ HAMMEL, „Zadruga“, s. 356-357 (tabulka 14.1); a CAMPOP B (OC) 5.

a Maďarsko nerostl v severních Čechách podíl ženských hlav domácností na počátku novověku a spíše vykazoval opačnou tendenci.

II. Faktory určující výskyt ženských hlav domácností

Proč stálo ve venkovských Čechách v čele domácností tak málo žen? Jedním způsobem, jak se dobrat odpovědi na tuto otázku, je prozkoumat, jak se podíl ženských domácností lišil v jednotlivých společenských vrstvách. V Čechách se venkovská společnost tak jako v mnoha jiných oblastech Evropy členila na různé společenské skupiny jak z právního, tak hospodářského hlediska. Na jejím vrcholu stáli sedláci, kteří měli dostatek orné půdy, aby mohli žít výlučně z jejího obdělávání; ti odváděli nejvyšší feudální dávky a státní daně a museli vykonávat poddanské služby s potahem. Potom následovala vrstva maloročníků (chalupníků), kteří měli v držbě určitou ornou půdu, avšak nebylo jí dost na živobytí. Ti odváděli menší dávky a daně a poskytovali povinné pracovní služby manuálně. Nejmenší nezávislou jednotku představovali domkáři, kteří vlastnili jen obydlí na obecní půdě, byli povinni určitými daněmi a dárkami a tu a tam museli na žádost vykonávat pracovní povinnost. V německé historiografii se užívá společně pro chalupníky a domkáře pojmu „unterbäuerliche schichten”. Jak nedávno demonstroval Markus Cerman, společenskou stratifikaci lze ve vesnicích frýdlantského panství doložit již k roku 1381. Ta se uspíšila v 16. století jak na tomto panství, tak v Liberci a ještě se až do 18. století na obou panstvích dále prohlubovala.²⁹ Jelikož jiné studie ukázaly, že podíl ženských domácností se na počátku novověké Evropy pohyboval ve společenském rozvrstvení inverzně, je jistě důležité zjistit, zda se tak dělo i v Čechách.³⁰

Podíl ženských domácností v jednotlivých společenských vrstvách na panstvích Frýdlant a Liberec je uveden v tabulce 3. V obou registrech dávek z 90. let 16. století se jasně zrcadlí rozdíly uvnitř společenských skupin: podíl ženských domácností byl nízký u sedláků (necelá 3 %), avšak podstatně vyšší u nižších rolnických kategorií (více než 8 %). V průběhu času se ale tyto rozdíly zmenšovaly. V soupisu z roku 1651 činil podíl ženských domácností jak u sedláků, tak u nižších kategorií kolem 6 %; v daňovém soupisu z roku 1654 to bylo méně než 1 % u prvně jmenovaných a necelá 3 % u druhé skupiny; v soupisu poddanských dávek a v daňovém soupisu z roku 1677 činil 4 % u obou kategorií a konečně v tereziánském katastru z roku 1722 to bylo necelá 3 % u sedláků a necelá 4 % pro nižší rolnické kategorie. V 16. století byl tedy

²⁹ CERMAN, „Proto-industrialisierung”, s. 189-258.

³⁰ Viz např. EDER, *Geschlechterproportion*, s. 124-126; MITTERAUER, „Auswirkunge”, s. 69.

podíl domácností vedených ženami mimořádně nízký pouze u sedláků. U nižších vrstev byl také malý, avšak velice se podobal údaji zjištěnému v celku vesnic v jiných oblastech Evropy. Avšak zdá se, že všelijaké tlaky, které u sedláků udržovaly podíl ženských domácností na nízké úrovni, se v polovině 17. století projevovaly i u nižších vrstev a tento jev pokračoval i v 18. století.

Tabulka 3 Rozdíly mezi společenskými skupinami v podílu ženských hlav domácností, panství Frýdlant a Liberec v Čechách v letech 1381-1722

Rok	Všechna hospodářství	Sedláci	Chalupníci a domkáři	Počet vesnic	Počet hospodářství
1381	8,5	*	*	16	411
1560	3,1	*	*	39	882
1591	5,0	2,9	8,2	45	1 301
1592	4,9	2,7	7,6	45	1 350
1651	5,9	5,8	6,1	65	2 154
1654	1,9	0,5	2,5	63	1 517
1677	3,9	3,9	3,8	50	1 514
1722	3,0	2,4	3,2	64	2 773

Poznámka:

* = nelze vypočítat, protože soupis není systematicky rozdělen podle společenských kategorií.

Je ovšem pravděpodobné, že podíl ženských domácností byl ovlivňován celým spektrem proměnných, nikoli jen jednou. Jak už padla zmínka v Oddílu I, teoreticky byl jak počet dospělých žen bez manželů, tak příležitosti, jež se jim nabízely, potenciálně ovlivněn celou řadou činitelů. Empiricky bylo zjištěno, že se podíl ženských domácností lišil mezi jednotlivými společnostmi v Evropě a od vesnice k vesnici v konkrétních společnostech. Dokonce i na panstvích Frýdlant a Liberec i když se tu projevovalo jen malé kolísání v čase (odhlédneme-li od celkového sestupného trendu) zjišťujeme u celého souboru v daném okamžiku mezi jednotlivými vesnicemi značné rozdíly, pokud jde o ženské domácnosti, a za celý časový úsek v každé vsi.

Abychom pochopili, proč byl podíl ženských domácností v Čechách obecně tak nízký, snažili jsme se určit proměnné, které způsobovaly, že se podíl ženských domácností lišil mezi vesnicemi navzájem a také v čase. Vytvořili jsme obecný model proměnných, které mohly teoreticky působit na ženské domácnosti, a statisticky jsme jej vyhodnotili pomocí údajů ze čtyř let (1591, 1651, 1654 a 1722), kdy máme k dispozici kvalitní pramennou základnu. Historikové dosud nezformulovali žádné obecné vysvětlení, proč podíl ženských domácností kolísá. Přesto ale lze z existující literatury získat jednotlivé komponenty obecného modelu, jež lze testovat.

Především máme po ruce vysvětlení toho, proč podíl ženských domácností kolísá, z oboru demografických proměnných, které jsou endogenní: podíl ženských domácností může být vysoký, protože je nízká sňatečnost prvního pořadí (vysoký podíl neprovdaných), protože je nízká sňatečnost druhého a vyššího pořadí (vysoký podíl vdov), protože věkový rozdíl mezi snoubenci je velký (to zvyšuje počet vdov), protože v systému domácností je místo jen pro málo spolubydlících příbuzných a dalších příslušníků domácnosti (to podněcuje samostatné bydlení vdov) a protože je vysoká mužská emigrace (to zvyšuje počet neprovdaných žen a vdov). Avšak první manželství, sňatky vyššího pořadí, věk snoubenců, bydlení a vystěhovalectví podle pohlaví nejsou naroubovány zvnějšku na výskyt ženských domácností, nýbrž působí endogenně uvnitř tohoto jevu. Proto uvedené proměnné nepatří do obecného modelu podílu ženských domácností, pokud nepodnikneme pokus o zhodnocení systému simultánních rovnic, ve kterém by bylo vše vysvětleno najednou; není ovšem pravděpodobně, že bychom našli údaje potřebné k ověření modelu simultánních rovnic za jakoukoli populaci, ať již historickou či novověkou.

Obrátíme-li pozornost na skutečně exogenní objasnění výskytu ženských domácností, zůstává nám jedna demografická proměnná: úmrtnost. Podíl domácností vedených ženami může být vyšší, je-li celková úmrtnost nižší, neboť se tak zvětšuje počet žen ve starších věkových skupinách, z nichž se ženské hlavy domácností převážně rekrutují. Zatímco průměrný věk žijících v českých vesnicích (a v několika málo dochovaných soupisech ze sklonku 16. století) činil roku 1651 zhruba 25 let, což je údaj typický pro předprůmyslovou Evropu, starší lidé (ti, jimž bylo přes 60 let) představovali necelých 5 % populace, ve srovnání s 5-10 % obvyklými v celé předprůmyslové Evropě.³¹ Avšak kolísání věkové struktury populace lze ověřit přezkoumáním podílu žen starších patnácti let, které stály v čele domácností; tento údaj byl rovněž nízký na panstvích Frýdlant a Liberec roku 1651 (2 5 %) ve srovnání s dostupnými čísly z předprůmyslové západní a jižní Evropy, kde dosahoval 6 12 %.³² Menší podíl ženských domácností ve venkovských Čechách tedy nelze připsat na vrub

³¹ K obvyklému podílu starších osob v předprůmyslové Evropě viz EHMER, *Sozialgeschichte*, s. 205-206; údaje za Čechy viz CERMAN, „Bohemia”, s. 154 a GRULICH - ZEITLHOFER, „Lebensformen,” tabulky 2 a 3.

³² U žen nad 15 let činil roku 1651 podíl těch, které stály v čele domácností, na panstvích Frýdlant a Liberec celkem 3,7 % (4,5 % ve Frýdlantu a 2,6 % v Liberci). Naproti tomu podle WALL, „Introduction”, s. 37-9, to bylo 11,4 % v devíti farnostech předprůmyslové Anglie, 7,6 % v jedné severoitalské vesnici roku 1782 a 6,6 % v Irsku roku 1703.

nedostatku starších lidí, mezi nimiž ženské domácnosti někdy vznikaly ve větším počtu.³³

Větší váhu lze přičíst druhému argumentu spojovanému s úmrtností: podíl ženských domácností může být vyšší, pokud mužská úmrtnost je vyšší než ženská, ať již celkově nebo uvnitř oněch věkových skupin, v nichž lze uzavřít první či další manželství. Bohužel nejsou po ruce žádné údaje o úmrtnosti podle pohlaví za vesnice panství Frýdlant a Liberec mezi roky 1591 a 1722, protože matriční záznamy narození, manželství a úmrtí se dochovaly z období před rokem 1700 jen ve fragmentálním stavu (je také možné, že byly takto vedeny).³⁴ Tuto proměnnou nelze tudíž zahrnout do našeho testovacího modelu českých ženských domácností a je nutno ji považovat za stálý faktor ovlivňující situaci ve vesnicích a v daném období, o němž bude řeč dále při rozboru údajů z tabulky 5.

Odvětví ekonomické aktivity, ve kterém byla pracovní produktivita žen vysoká v poměru k mužům, představuje druhý soubor činitelů, o nichž se často tvrdí, že ovlivňují výskyt domácností v čele se ženami.³⁵ Panuje názor, že obdělávání půdy bylo nepříznivé pro ženy, protože z něj vyplývala těžká fyzická práce a obtížně ji bylo možno skloubit s péčí o děti a prací v domácnosti. Opačně platí, že pastevectví mělo kladný účinek na práci žen, protože starost o domácí zvířata vyžadovala lehčí práci a prostorově byla méně odloučena od obydlí.³⁶ Také domácí řemeslná výroba představovala činnost s vysokou ženskou pracovní produktivitou, protože se odbývala doma, vyžadovala spíše zručnost než sílu a vyznačovala se flexibilitou, díky které ji bylo možno spojovat s dalšími zaměstnáními.³⁷ Obě poslední charakteristiky také pozitivně působily

³³ Na panstvích Frýdlant a Liberec roku 1651 sice podíl ženských domácností s věkem vzrůstal, ale jen zvolna: podíl hlav domácností mezi ženami ve věku 30 až 40 let činil 3,8 %, ve věku 41 až 50 let 10,5 %, ve věku 51 až 60 let 15,5 % a ve věku nad 60 let 18,3 %. Nejmladším hlavám domácností bylo 29 let a absolutní počet ženských domácností ve věku 41 až 50 let byl vyšší než u všech ostatních desetiletých věkových skupin.

³⁴ Dochované matriky za panství Frýdlant a Liberec lze najít v SOA Litoměřice, Farní matriky L 37/1,2,3 Frýdlant, L 84/1,2 Liberec, L 102/1 Mníšek, L 107/1,3 Nové Město pod Smrkem, L 133/1 Rochlice, L 176/1,2,4,6 Ves, L 179/1 Vítkov a L 182/1,2 Vratislavice.

³⁵ O dělbě práce podle pohlaví v předprůmyslové Evropě viz MITTERAUER „Als Adam grub”.

³⁶ ANKARLOO, „Agriculture”; ale viz též skepsi, pokud jde o všeobecnou platnost definování obdělávání půdy jako mužské práce a pastevectví jako práce ženské v MITTERAUEROVĚ „Als Adam grub”, s. 27-29.

³⁷ Viz KRIEDTE, MEDICK, a SCHLUMBOHM, *Industrialization*, s. 51, 56, 61-63, 70; EDER, *Geschlechterproportion*, s. 124-28.

na ženskou produktivitu v podomním obchodování a službách, včetně praní, šití, zpracování a podávání potravin a nápojů a příležitostného nádenictví.³⁸

Za panství Frýdlant a Liberec byly po ruce údaje o celé řadě odvětví ekonomické aktivity v každé vsi. Hlavními přírodními determinantami produktivity při obdělávání půdy byly na úsvitu novověku v Evropě bonita půdy a nadmořská výška.³⁹ Proto jsme do našeho obecného testovacího modelu zahrnuli střední nadmořskou výšku vesnic a podíl půdy vysoké a střední kvality, jak byla zachycena roku 1722. Závislost na pastevectví byla měřena roku 1722 poměrem mezi pastvinami a ornou půdou ve vesnici. Bohužel jsou oba ukazatele k dispozici jen za rok 1722, nicméně není docela nesprávné předpokládat, že i když se půdní bonita a poměr mezi pastvinami a ornou půdou v čase měnil (kupříkladu vyčerpáním půdy nebo v důsledku změněného poměru cen obilnářské a živočišné produkce), rozdíly mezi vesnicemi odrážely v každém období stabilní odlišnosti v dostupných přírodních zdrojích.

Potenciální účinek domácí výroby na výdělky žen by bylo možno v ideálním případě měřit sledováním situace v přadláctví, neboť v tomto oboru prameny z ostatních evropských zemí říkají, že v nich převažovala ženská pracovní síla. Bohužel nemáme po ruce před polovinou 18. století žádné spolehlivé údaje na úrovni vesnic o přadláctví za panství Frýdlant a Liberec. Nicméně se zachovaly údaje o podílu hospodářství, která se zabývala spřádáním lnu v každé vesnici v letech 1591, 1592, 1650 a 1722.⁴⁰ Ze dvou důvodů jsme tento jev uznali za přijatelný náhradní ukazatel, popisující potenciální účinek domácí výroby na ženské výdělky. Zaprvé, v dalších odvětvích této výroby v Evropě připadalo na ženy (zpravidla vdovy stojící v čele vlastních domácností) nezanedbatelné množství tkalců.⁴¹ Za druhé, je pravděpodobné, že schopnost žen vydělávat si na živobytí z doplňkových odvětví, jako např. pěstování a zpracování lnu a spřádání lněné příze, bývala větší ve vesnicích, kde se vyšší podíl domácností zabýval tkalcovstvím, máme-li na zřeteli dopravní a další přidružené náklady při přepravě vstupních výrobních materiálů a surovin tkalcům umístěným v dalších vesnicích.

³⁸ Viz WIESNER, „Paltry Peddlers”; WIESNER, *Working Women*; MITTERAUER „Als Adam grub”, s. 32-33.

³⁹ SIEGLERSCHMIDT, „Social and Economic Landscapes”, s. 9-11.

⁴⁰ Pro roky 1591 a 1722 byl počet tkalců lnu odvozen ze stejného dokumentu jako podíl ženských domácností; za roky 1651 a 1654 ze zvláštního seznamu z roku 1650, SOA Děčín HS, karton č. 13.

⁴¹ Např. u česání příze ve Schwarzwaldu ve Württembersku připadalo v polovině 18. století průměrně 17 % všech činných osob na vdovy; viz OGILVIOVÁ, *State Corporatism*, s. 135.

Konečně jsme zahrnuli dva možné nepřímé ukazatele nezemědělské aktivity, ve které mohly být ženy relativně produktivní. Je zřejmé, že příležitostí k činnosti v nezemědělské výrobě bylo víc ve vsích s větším počtem obyvatel, a tudíž diferencovanější poptávkou, a tak model zahrnul počet usedlostí či domácností ve vesnici.⁴² Je také pravděpodobné, že zaměstnanost v obchodu a službách se spíše vyskytovala poblíž městských tržišť, takže byla do modelu přibrána vzdálenost od vesnice k městu na panství, měřená v hodinách, které bylo nutno do něj urazit pěšky podle jednoho pramene z 19. století.⁴³

Třetím souborem faktorů, které mohly ovlivňovat podíl ženských domácností, byly institucionální tlaky, jako např. požadavky obcí či feudální vrchnosti. Vesnické úřady možná odrazovaly od zakládání domácností vedených ženami z obavy, že tak bude zatížena místní chudinská péče nebo že budou tyto domácnosti neschopny splácet svůj podíl společně vybíraných dávek a daní.⁴⁴ I feudální vrchnosti se mohlo zdát, že domácnosti vedené ženami budou spíše neschopny dostát závazkům ve formě dávek či daní (tam, kde panovník uložil pánovi, aby je vybíral z místních vesnic) či udržovat zemědělskou infrastrukturu, aby byl zajištěn budoucí fiskální výnos.⁴⁵

U panství Frýdlant a Liberec nebylo vůbec možné změřit rozdíly ve stupni donucovací praxe jednotlivých vesnických úřadů, avšak nemáme důvod věřit, že by se mezi vesnicemi nějak zvlášť lišila. Avšak byly zde tři měřitelné oblasti, ve kterých se tlak vrchnosti v jednotlivých vesnicích asi projevoval různě. Je možné, že feudální pán usiloval více o to, aby měl zásobárnu mužské pracovní síly tam, kde vlastnil dominikál, z něhož vyplývala povinnost roboty pro místní nevolníky, a tak jsme zavedli speciální proměnnou, která vystihuje existenci či neexistenci panského dvora ve vesnici. Dá se usuzovat, že v lenních vesnicích, které patřily menší šlechtě, nikoli přímo frýdlantské vrchnosti, se patrně vyvinula tradice intenzivnějšího vrchnostenského dozoru, takže byla vytvořena speciální proměnná uvádějící, zda příslušná obec bývala lenní vesnicí.⁴⁶ Konečně intenzita feudální regulace se mohla lišit podle konkrétního utlačovatelského

⁴² K vysokému podílu ženských domácností ve městech viz údaje z poznámky 24 a také MOLS, *Introduction*, obzvláště vol. II. s. 183-233 a vol. III., s. 121-32.

⁴³ SOMMER, *Das Königreich*.

⁴⁴ Příklady takových tlaků viz OGILVI, *State Corporatism*, kapitola 3.

⁴⁵ K tlaku feudálů na ženy v čele domácností v Rakousku viz EDER, *Geschlechterproportion*, s. 124-26.

⁴⁶ Nemůžeme sledovat každou vesnici, když byla spravována lenním pánem, ale můžeme pozorovat ty bývalé lenní vesnice, které připadly pod správu (a tedy i záznamy) hrabat z Frýdlantu.

aparátu, který měl na starosti její prosazování. Proto byla zavedena speciální proměnná říkající, zda se příslušná vesnice nalézala na panství Frýdlant nebo Liberec, protože obě panství spadala pod různé vrchnostenské úředníky.

Čtvrtým činitelem, o němž se má za to, že ovlivňoval výskyt ženských domácností, je sociální rozvrstvení: mnohé studie dospěly k závěru, že v nižších společenských vrstvách je víc domácností vedených ženami.⁴⁷ Empirické zjištění vztahu mezi společenskou skupinou a podílem ženských domácností má tři hlubší kauzální příčiny. Za prvé, někteří odborníci tvrdí, že větší hospodářství nebylo možno vést ženou, ať už proto, že takovýto celek potřeboval manželský pár, který by se o něj staral, nebo proto, že bylo zapotřebí mužské pracovní síly, kterou nebylo možno najmout, anebo proto, že žena postrádala nezbytné schopnosti řízení a autoritu ve svém okolí; naproti tomu chalupnická a domkářská hospodářství mohla zůstat pod vedením žen ekonomicky životaschopná.⁴⁸ Za druhé se tvrdívá, že sice i větší hospodářství pod vedením žen mohla být životaschopná, avšak bývala zranitelnější, a proto se považovala za větší riziko z hlediska výběru daní a chudinské péče, takže místní a vrchnostenské úřady viděly jejich vytváření nerady.⁴⁹ Za třetí: příčinný vztah mohl být i obrácený stála-li v čele domácnosti žena, mohlo někdejší bohatší hospodářství či domácnost zchudnout (např. vinou nedostatku pracovních sil z rodiny či diskriminace kvůli pohlaví), čili je tu opačný vztah, než kdyby se uvedlo, že chudoba vedle ke vzniku ženské domácnosti.⁵⁰

V Čechách lze třetí vysvětlení vyloučit, protože společenské rozvrstvení u nevolníků bylo dáno vnějškově, na základě držby pozemků (ty byly nedělitelné) a daňových a feudálních povinností. První vysvětlení (neschopnost ekonomického přežití) a druhé (obecní a feudální diskriminace) nelze spolehlivě ověřit pouze na základě kvantitativní analýzy. Jedinou mírou sociální stratifikace, která je k dispozici v našem testovacím obecném modelu, byl podíl domkářů a chalupníků k sedlákům ve vesnici. Můžeme si být jisti, že tato míra byla ve vztahu k ženským domácnostem exogenní, neboť sociální kategorie zemědělské usedlosti a jejího držitele byla určena podle výměry půdy a daňových po-

⁴⁷ Viz např. souhrn v MITTERAUEROVĚ „Als Adam grub“, s. 32; EDER, *Geschlechterproportion*, s. 121-126.

⁴⁸ Tento názor je uveden ve SCHLÖGL, *Bauern*, s. 153; tvoří součást rozvedenější argumentace v EDER, *Geschlechterproportion*, s. 121-126.

⁴⁹ Viz diskusi v EDER, *Geschlechterproportion*, s. 124-126.

⁵⁰ Toto je výklad nabídnutý pro inverzní vztah mezi podílem domácností vedených ženami a zdanitelným majetkem v jejich držení. Např. v MCINTOSH, *Urban decline*, s. 627-628, 53-57, 268-269 (poznámka 47).

vinností usedlosti, nikoli osobních znaků (kupříkladu pohlaví) jednotlivce, který ji vlastnil. V této kvantitativní míra sociální stratifikace není ani stopa po určujících charakteristikách konkrétních společenských vrstev, které možná ovlivňovaly výskyt ženských domácností, avšak jak ukážeme dále v Oddílu III, kvalitativní údaje umožňují odhadnout relativní význam ekonomických a institucionálních vysvětlení ve vztahu k nízkému podílu ženských domácností.

Obecný model ženských domácností, získaný z historické literatury, nás proto přiměl, abychom sestavili regresní model, ve kterém je závislou proměnnou podíl ženských hlav domácností v určité vesnici k určitému roku. Měli jsme deset vysvětlujících proměnných: podíl půdy vysoké a střední kvality; průměrnou nadmořskou výšku; poměr orné půdy k půdě určené k pastevectví; podíl tkalců lnu; vzdálenost od města; počet usedlostí či domácností; výskyt vrchnostenského statku; někdejší statut lenní vesnice; zjištění, zda usedlost patří k panství Frýdlant či Liberec; a podíl domkářů a chalupníků. Ukázalo se, že je možné získat úplné údaje pro všech deset proměnných za 44 vesnice v roce 1591, 50 vesnic k roku 1651 a 1654 a 63 vesnic k roku 1722, takže jsme měli celkem 207 pozorování.

Údaje vhodné k sestavení modelu tedy měly formu nestejného vzorku. Protože se závislá proměnná pohybovala mezi nulou a stovkou, byl použit Tobitův regresní model. Jelikož šest vysvětlujících proměnných se v průběhu času neměnilo, nebylo možné sestavit pro údaje vzorku obecný regresní model za použití estimátoru fixních činitelů. Když byl pro obecný model použit estimátor náhodného činitele, vypočtená variance rušivých činitelů ve vesnicích byla negativní, z čehož vyplývá, že náhodný činitel v modelu byl zanedbatelný.⁵¹ Protože na údaje vzorku nebylo možno použít ani jednu z těchto dvou standardních specifikací, na celý vzorek byl vztažen obecný model; byly zahrnuty interaktivní proměnné, aby se ověřilo, zda byl účinek každé vysvětlující proměnné na výskyt ženských domácností stálý v čase. Interaktivní proměnné byly vytvořeny znásobením každé vysvětlující proměnné třemi různými speciálními proměnnými, týkajícími se třech let, ve kterých byla daná proměnná sledována (1651, 1654 a 1722). Značná váha sestavených koeficientů interaktivních proměnných umožňuje vyvozovat závěry o účinku každé vysvětlující proměnné: zda se v každém z těchto tří let podstatně lišily od zjištěného účinku roku 1591. Tři speciální proměnné za roky 1651, 1654 a 1722 byly zahrnuty také proto, aby se zjistily případné posuny v čase na úsečce regresního modelu. Tabulka 4 přináší výsledky získané na základě této metody výpočtu po zavedení

⁵¹ GREENE, *Econometric Analysis*, s. 627-628.

řady nulových omezení do obecného modelu, což vedlo k vyloučení sedmi z deseti vysvětlujících proměnných (a příslušných interaktivních proměnných) a rovněž tří proměnlivých speciálních proměnných. Nulová omezení, která vedla k regresnímu modelu v tabulce 4, jsou podle Waldova testu přijatelná.

Tabulka 4 Tobitův model faktorů majících vliv na podíl ženských domácností na panství Frýdlantu a Liberci v Čechách v letech 1591, 1651, 1654 a 1722

Vysvětlující proměnná	Koeficient	(Standardní chyba)
INTERCEPT	1,000	(1,225)
PSUB	0,162***	(0,044)
PSUB51	-0,101**	(0,050)
PSUB54	-0,153***	(0,049)
PSUB22	-0,123***	(0,046)
ESTATE	2,020	(2,173)
ESTATE51	-1,232	(2,697)
ESTATE54	-6,212**	(2,912)
DISTANCE	-3,223***	(1,043)
DISTANCE51	3,230**	(1,316)
DISTANCE54	2,019	(1,570)
DISTANCE22	2,966**	(1,337)

Počet pozorování $n = 207$

log-pravděpodobnost = -429,148

Pseudo-R² = 0,0774

vážený faktor marginálních efektů = 0,628

* = signifikantní na úrovni 0,10

** = signifikantní na úrovni 0,05

*** = signifikantní na úrovni 0,01

PSUB = podíl hospodářství domkářů a chalupníků

ESTATE = panství (Frýdlant nebo Liberec)

DISTANCE = počet hodin pěšky do města

PSUB51 = pojem vystihující interakci mezi podílem domácností domkářů a chalupníků a speciální proměnnou za rok 1651;

Další pojmy interakce jsou konstruovány obdobným způsobem.

Je pozoruhodné, že z deseti socioekonomických znaků vesnic, které byly zavedeny do obecného modelu, protože mohly mít vliv na ženské domácnosti, jich měly jen tři statisticky významný efekt, pokud jde o ženské domácnosti. Byla to vzdálenost od města, podíl chalupníků a domkářů a panství, pod něž vesnice spadala. Pouze s jedinou výjimkou neměly přírodní a ekonomické znaky vesnic ačkoli jsou mimořádně bohatě dokumentovány (přinejmenším podle měřítek předindustriální epochy), nijak zvláštní vliv na schopnost žen vést nezávislé domácnosti. Nízký podíl ženských domácností ve venkovských

Čechách nebyl podle všeho způsobován závislostí na obilnářském či pastevním zemědělství, protože půdní bonita vesnice, její nadmořská výška, ani poměr mezi ornou půdou a pastvinami neovlivňovaly podíl žen stojících v čele domácností. Stejně tak nevytvářela domácí řemeslná práce (měřená podílem domácností se tkaním lnu) příležitosti k nezávislosti žen, přestože se hojně vyskytovaly vesnice s tímto typem hospodářského odvětví, ve kterých celá třetina všech usedlostí platila tkadlecké dávky roku 1591 a dokonce dvě třetiny roku 1651 a 1722. Z početnějšího obyvatelstva vesnice (měřeného počtem usedlostí) mohla vyplývat diferencovaná poptávka, avšak nemáme žádný důkaz, že by to ženám usnadňovalo vedení domácností v takovýchto vesnicích.

Jednou proměnnou, která skutečně měla značnou váhu u ženských domácností, i když pouze roku 1591, byla vzdálenost vsi od města na panství. To je ve shodě s teoretickým tvrzením, o němž už byl řeč: blízkost města zvyšovala roku 1591 výskyt ženských domácností. Marginální efekt toho, že vesnice ležela hodinu chůze od města, vypočítaný podle středních hodnot vzorku, způsoboval, že tamější podíl ženských domácností byl o dvě procenta nižší. Je tedy zřejmě možné, že v závěru 16. století vytvářela blízkost městských trhů zaměstnanost v odvětvích typu podomního obchodu a služeb, které působily příznivě na ženskou nezávislost. Tento efekt ale v polovině 17. století už zmizel a roku 1722 se znovu neobjevil. Vypočítaný účinek vzdálenosti na ženské domácnosti, vzešlý z úhrnu vypočítaných koeficientů o vzdálenosti a příslušné interaktivní proměnné vzdálenosti, se téměř nelišil od nuly za roky 1651, 1654 a 1722. Zdá se, že na sklonku 16. století vznikaly díky ekonomickému působení měst na okolní venkov příležitosti k hospodářské nezávislosti žen, avšak uvnitř české společnosti se projevovaly tlaky, které nejpozději k roku 1651 tyto příležitosti mařily.

Kromě toho ze skutečnosti, že se tyto vesnice velice lišily pokud jde o nadmořskou výšku, půdní bonitu, poměr mezi pasteveckou a ornou půdou, výskytem domácí výroby a populační velikosti, a přitom žádný z těchto znaků neovlivnil podíl ženských domácností, lze odvodit, buď že se ve většině ohledů ekonomická produktivita žen nijak zvlášť nelišila od produktivity mužů, anebo že v české venkovské společnosti působily jiné faktory, které bránily tomu, aby vyšší ženská produktivita vedla k vzniku většího počtu domácností vedených ženami.⁵² To ovšem vrhá určité pochyby na veškerá vysvětlení nízkého podílu

⁵² To, že by rozdíly v produktivitě mezi pohlavími mohly být jedinými faktory dělby práce podle pohlaví v předprůmyslových společnostech, dokonce i u fyzicky náročných zemědělských prací, zpochybňuje MITTERAUER v „Als Adam grub“, s. 18-21, 23, 25.

ženských domácností, ať již v Čechách obecně, nebo ve vrstvě velkých sedláků, pokud jde o čistě ekonomickou životaschopnost domácností vedených ženami.

Druhou proměnnou, která působila na výskyt ženských domácností, byla společenská struktura vesnice. Vypočítaný koeficient PSUB se značně liší od nuly na konvenčních úrovních; marginální efekt vesnice, která měla o jedno procento více domkářů a chalupníků roku 1591, vypočítaný ze středních hodnot vzorku, říká, že podíl ženských domácností tu byl o 0,1 % vyšší. Vypočtené koeficienty tří interaktivních veličin PSUB51, PSUB54 A PSUB22 jsou vesměs záporné a značně se liší od nuly. Vliv podílu domkářů a chalupníků na výskyt ženských domácností byl tedy v letech 1651, 1654 a 1722 nižší než roku 1591. Vypočítaný vliv podílu domkářů a chalupníků na výskyt ženských domácností v těchto třech letech je dán přičtením koeficientu za PSUB ke koeficientům za PSUB51, PSUB54 a PSUB22. Vypočtený efekt se značně liší od nuly na úrovni 0,05 za rok 1651 a na úrovni 0,084 za rok 1722. Vypočtený efekt vlivu podílu domkářů a chalupníků na výskyt ženských domácností v oněch dvou letech je zřejmý, i když je menší než roku 1591. Avšak vypočtený marginální efekt (odvozený ze středních hodnot vzorku) podílu domkářů a chalupníků na výskyt ženských domácností v roce 1654 činil 0,005, takže se blížil nule. Absence pozitivního působení podílu domkářů a chalupníků může být dána obrovskými společenskými přeměnami vyvolanými masovým vystěhovalectvím mezi roky 1651 a 1654, jak už o tom padla zmínka výše. Celkem ale lze z toho, že existuje pozitivní vliv ve třech ze čtyř let, vyvodit, že výskyt společenské vrstvy domkářů a chalupníků byl základní proměnnou působící příznivě na tvorbu ženských domácností na vesnici. Zatím nevíme, zda to bylo způsobeno tím, že domácnosti vedené ženami nebyly hospodářsky životaschopné na velkých usedlostech, či institucionálním tlakem. Určité pochyby na tento ekonomický argument vrhá absence vztahu mezi ženskými domácnostmi a téměř všemi ostatními měřitelnými ekonomickými charakteristikami vesnic.

Třetí proměnnou se značným vlivem na výskyt ženských domácností bylo konkrétní panství (Frýdlant či Liberec), ve kterém příslušná vesnice ležela. Vliv této proměnné na výskyt ženských domácností se nijak zvlášť nelišil od nuly roku 1591 a 1651, avšak roku 1654 byl vypočítaný efekt negativní a značně se lišil od nuly na konvenčních úrovních, zatímco roku 1722 byl vypočítaný efekt značně odlišný od nuly na úrovni 0,056. Vypočítané efekty z roku 1654 a 1722 se navzájem signifikantně neliší a vyplývá z nich, bylo to vypočteno ze středních hodnot vzorku, že podíl ženských domácností byl přibližně o dva procentní body nižší po roce 1651, pokud byla vesnice umístěna na panství Frýdlant, než když ležela na panství Liberec.

Interpretace tohoto poznatku není zcela jednoznačná, protože výskyt ženských domácností nebyl podstatně ovlivněn ani jedním z obou dalších ukazatelů vystihujících případný tlak vrchnosti: přítomnosti dominikálního statku na vesnici či předchozího statutu lenní vesnice. Tento systémový rozdíl ve výskytu ženských domácností mezi panstvími Frýdlant a Liberec nemohl mít nic společného s těmi rozdíly mezi oběma panstvími, které jsou vystiženy znaky vesnic uvedenými v celkovém modelu, protože výsledky regrese ukázaly, že nemají statisticky významný vliv na výskyt ženských domácností. Stejně tak jej nelze objasnit na základě vyššího vylidnění panství Frýdlantu než Liberce, jež vedlo k mladší věkové struktuře, takže se snížil počet starších jedinců či manželských párů, z nichž se ženské hlavy domácností převážně rekrutovaly. Jediným rokem, u nějž jistě víme, že průměrný věk hlav domácností byl nižší na panství Frýdlant než na libereckém panství, byl rok 1651. Přesto ale tohoto roku není rozdíl v podílu ženských domácností mezi oběma panstvími signifikantní. Kromě toho není jasné, jak by mohlo vysvětlení věkovou strukturou působit ještě roku 1722, kdy už se obě panství z demografického hlediska z třicetileté války a poválečné vystěhovalecké vlny v podstatě vzpamatovala a měla podobný podíl opuštěných usedlostí, ale přitom rozdíl u výskytu ženských domácností tu přetrvával. Proto není pravděpodobné, že by byly trvalé rozdíly v podílu ženských domácností na obou panstvích způsobeny jednorázovými demografickými šoky z poloviny 17. století. Spíše pramení z přírodních, společenskoekonomických a demografických poměrů (kupříkladu z odlišné úmrtnosti podle pohlaví), pro které nemáme žádné ukazatele, takže nemohly být zařazeny do modelu. Anebo mohly souviset s tím, jak byla obě panství spravována. Rozdíly ve vrchnostenské správě mohly bezesporu ovlivňovat intenzitu, s jakou byla feudální nařízení prosazována, jak je to patrné z jedné studie ruského statku v 19. století od Stevena Hocha. Tam se nevolnické rodiny snadno štěpily za správce, jehož administrativa byla velice laxní, avšak jak za jeho předchůdce, tak nástupce v úřadu se jim v rozpadu bránilo.⁵³

Tyto poznatky nadhazují závažné otázky o tom, jak se v čase měnily faktory mající vliv na početnost ženských domácností. Z výsledků z tabulky 4 plyne, že vliv podílu domkářů a chalupníků byl menší v letech 1651, 1654 a 1722 než roku 1591, že efekt panství se neprojevoval v letech 1591 a 1651, avšak působil roku 1654 a 1722, a že pozitivní účinek blízkosti městského tržiště byl přítomen roku 1591, ale nikoli v letech 1651, 1654 a 1722. Zdá se proto namístě zkoumat, zda se vyskytl nějaký důkaz svědčící o tom, že se podíl

⁵³ HOCH, *Serfdom*, s. 86-88 (s poznámkou 17), 156-157.

ženských domácností v průběhu času zmenšoval nějakým způsobem, jenž nezávisel na změnách ve vysvětlujících proměnných.

Tabulka 5 Tobitův model faktorů majících vliv na podíl ženských domácností na panství Frýdlantu a Liberci v Čechách v letech 1591, 1651, 1654 a 1722 (v úvahu se bere efekt dané vesnice a času)

Vysvětlující proměnná	Koeficient	(Standardní chyba)
NOHOLDINGS	0,049	(0,040)
PSUB	0,118***	(0,207)
PWEBER	-0,015	(0,036)
MEIERHOF	-3,919	(608,120)
1651 (ve srovnání s rokem 1591)	-0,087	(1,073)
1654 (ve srovnání s rokem 1591)	-8,336***	(1,404)
1722 (ve srovnání s rokem 1591)	-5,862***	(1,489)

počet pozorování = 207

log-pravděpodobnost = -390,879

Pseudo-R² = 0,1597

vážený faktor marginálních efektů = 0,593

* = signifikantní na úrovni 0,10

** = signifikantní na úrovni 0,05

*** = signifikantní na úrovni 0,01

NOHOLDINGS = celkový počet domácností

PSUB = podíl hospodářství domkářů a chalupníků

PWEBER = podíl domácností, kde se tkal len

MEIERHOF = přítomnost či absence dominikálního hospodářství

To bylo provedeno výpočtem Tobitova regresního modelu, když se vzal v úvahu trvalý efekt typu vesnice a času. Výsledky jsou uvedeny v tabulce 5. Jak již bylo poznamenáno, specifikace trvalého efektu není s to určit samostatný efekt jakékoli vysvětlující proměnné, která se v průběhu času v dané vesnici nemění. Nicméně výsledky z tabulky 4 ukazují, že jedinými vysvětlujícími proměnnými v této kategorii se signifikantním vlivem na podíl ženských domácností byl typ panství a vzdálenost, takže přijdeme jen o málo informací, pokud zahrneme efekt typu panství a vzdálenosti mezi trvalé jevy působící na vesnice. Kromě toho platí, že v té míře, jak mohly být efekty určité vesnice působící na počet ženských domácností vlastně nesprávně vypuštěny při sestavování regresního modelu, protože je nebylo možno změřit (jako příklad slouží úmrtnost podle pohlaví), tato specifikace poskytne lepší výpočet účinku těch proměnných, které se mezi vesnicemi navzájem liší.

Výsledky z tabulky 5 potvrzují shora uvedená tvrzení. Vezmeme-li v úvahu fixní efekty týkající se vlivu času a typu vesnice, pak podíl domkářů a chalupníků má vysoce signifikantní vliv na ženské domácnosti, zatímco tři další proměnné, které se vyznačují rozptylem v rámci souboru vesnic, mají vliv, který se blíží nule. Vypočtené účinky času za roky 1654 a 1722 jsou podstatně menší než za roky 1591 a 1651. Zdá se tudíž, že podíl ženských domácností byl po roku 1651 nižší než před ním z důvodů, které jsou nezávislé na znacích vesnic zahrnutých do regresní analýzy jako vysvětlující proměnné.

Hlavní poznatky této analýzy determinantů výskytu ženských domácností na těchto severočeských panstvích lze shrnout do následujících tezí. Mezi závěrem 16. století a počátkem 18. století nebylo postavení žen na venkově severních Čech ovlivňováno většinou přírodních a společenskoekonomických faktorů, o kterých se má obecně za to, že stimulovaly schopnost žen vést nezávislou domácnost v předindustriálních evropských venkovských společnostech. Proto-industrializace sice v těchto vesnicích mezi roky 1591 a 1722 rychle postupovala vpřed, avšak nevytvořila ony předpoklady ženské nezávislosti, které podle určitých pramenů vznikaly v jiných částech Evropy. Zdá se, že blízkost městských trhů sice vytvářela určité možnosti k nezávislosti žen v okolních vesnicích roku 1591, avšak ty potom vzaly za své, přestože se zvýšilo zapojení venkova do tržních vztahů.⁵⁴ V těchto vesnicích se rovněž mezi roky 1591 a 1722 zintenzivnila sociální stratifikace; v tomto směru se severní Čechy vskutku podobaly jiným evropským společnostem: vesnice s větším podílem domkářů a chalupníků ve své společenské struktuře se v případě, kdy ostatní znaky vesnice zůstávaly neměnné, vyznačovaly vyšším podílem ženských hlav domácností. Přesto ale, jak ukazují výsledky z tabulky 5, se možnosti utváření domácností v čele se ženami v čase zhoršovaly, a to z důvodů, které nebyly spjaty s těmi znaky vesnic, jež byly zahrnuty do empirické analýzy.

Ačkoli se zdá, že sociální stratifikace na venkově zvýšila možnost žen řídit nezávislé domácnosti, nevedlo toto zvýšení k vysoké úrovni běžné v jiných předprůmyslových evropských společnostech. Už roku 1591 byla v Čechách společnost vyznačující se mimořádně nízkým podílem ženských domácností, jejichž výskyt se v průběhu následujících 131 let ještě zmenšil. Je zřejmé, že všechny společenské skupiny české venkovské společnosti, včetně domkářů a chalupníků, byly vystaveny v rostoucí míře tlakům, které udržovaly míru ženské nezávislosti na nízké úrovni při srovnání s ostatní Evropou a vlastně způsobovaly, že se v průběhu času ještě snižovala. I když nám kvantitativní

⁵⁴ K rostoucí roli peněžní ekonomiky v selském hospodářství na panstvích Frýdlant a Liberec viz nedávno CERMAN, „Proto-industrialisierung“.

analýza neprozrazuje, jaké tlaky to přesně byly, lze konstatovat, že neměly souvislost se žádnou přírodní či hospodářskou charakteristikou vesnic, kromě vzdálenosti od města, početnosti vrstvy domkářů a chalupníků a typu panství, ke kterému patřily. Jedním možným vysvětlením efektu typu panství a působení času je to, že nátlak na ženské hlavy domácností vycházel ze samotné feudální správy a že se v letech 1591 až 1722, kdy se upevňovalo druhé nevolnictví, zintenzivňovala moc českých feudálních pánů, takže mohli lépe regulovat rodinné a hospodářské poměry venkovského obyvatelstva.

III. Společenské tlaky na domácnosti v čele s ženou

Z regresní analýzy vyšlo najevo, jednak že se determinanty podílu ženských domácností měnily v čase, jednak že tento podíl v čase klesal nezávisle na všech determinantech uvedených v modelu. To nadhazuje otázku, jaké jiné důvody mohly vést k poklesu podílu ženských domácností v těchto českých vesnicích mezi roky 1591 a 1722. Jedním činitelem, jenž se přirozeně nabízí, je rozšiřování druhého nevolnictví. Tento název náleží jevu, kdy se mezi 16. a 18. stoletím zvětšovala moc feudálních pánů v mnoha oblastech střední a východní Evropy. Regionální a místní studie poskytují dostatek pramenů, že v tomto období čeští šlechtici rozšiřovali hospodaření ve vlastní režii na svých panstvích, zvyšovali robotu, vnucovali ji i nižším venkovským vrstvám, zaváděli nové feudální dávky za řemeslnou práci, zakládali tržní monopoly, omezovali migraci, regulovali uzavírání manželství a domácností a oklešťovali zákonná a občanská práva nevolníků.⁵⁵ O přesné periodizaci těchto změn se vede debata, v níž jedna škola tvrdí, že se Čechy vyvíjely podle západoevropských vzorů až do třicetileté války v letech 1618-1648, zatímco druhá říká, že se moc feudálů vzmáhala v Čechách, tak jako v dalších oblastech východní Evropy, už v 16. století nebo ještě dříve.⁵⁶ Nedávný výzkum prokázal, že na panstvích Frýdlant a Liberec se sice moc feudálních pánů po roce 1620 zvětšovala, avšak tento vývoj začal už ve 14. století a že její rozhodující zesílení má počátek v polovině 16. století.⁵⁷

⁵⁵ Viz např. HROCH - PETRÁŇ, *Das 17. Jahrhundert*; KLÍMA, *Economy*, CERMAN, „Gutsherrschaft“; CERMAN, „Proto-industrialisierung“, s. 81-149.

⁵⁶ K prvnímu tvrzení viz HROCH - PETRÁŇ, *Das 17. Jahrhundert*; k přehledu obou myšlenkových škol viz MAUR „Vrchnosti“; ke konkrétním poměrům na panstvích Frýdlant a Liberec viz CERMAN, „Proto-industrialisierung“, pp. 82-108; a CERMAN, „Gutsherrschaft“, pp. 91-92, 99-105.

⁵⁷ Viz CERMAN, „Proto-industrialisierung“, obzvláště pp. 109-49, a shrnutí v CERMAN, „Gutsherrschaft“.

Proč mohlo toto zvětšení moci feudálů ovlivňovat výskyt ženských domácností? Pro odpověď na tuto otázku musíme sáhnout po kvalitativních pramenech. České vesnické soudy nevedly kromě registru půdních převodů písemné záznamy, a tak nevíme, jakému nátlaku mohly být podrobeny ženské domácnosti na místní úrovni, kromě případů, po nichž zůstaly stopy v jiných záznamech. Avšak vrchnostenský soud záznamy vedl. Za panství Frýdlant se dochovaly za určité roky z let 1583 až 1692. Z nich vyplývá, že vrchnostenské soudy skutečně používaly právo feudálního pána regulovat rozhodnutí venkovského obyvatelstva a že domácnosti vedené ženami se staly terčem této regulace, i když zdaleka nikoli jedinými. Případy, ve kterých vrchnostenští úředníci zasahovali, také ukazují, jaké k tomu měli důvody. Byly dvojího druhu: jednak jim šlo o zajištění efektivního výběru daní, jednak reagovali na to, čemu ekonomové říkají „snaha o maximální výnos“ zámožnějších členů venkovské společnosti, jejichž spolupráce (anebo odpor) hrály značnou roli při získávání příjmů.

Snaha maximalizovat feudální dávky a zajistit výběr státních daní (za to byl feudální pán odpovědný) představovala přímou pohnutku, aby se feudální vrchnost zbavovala domácností v čele se ženami. Spisy frýdlantského soudu opakovaně zrcadlí názor, zastávaný jak vrchnostenskými, tak obecními úřady, že u vdov bylo těžší vybírat daně. Uveďme následující příklad: roku 1649 si vesnice Arnoltice stěžovala na zvýšení daní; hejtman panství nařídil, aby byli sedláci z vesnice podrobeni povinnosti zaplatit to, o čem rozhodl místní vojenský úřad, avšak „ti, které postihl požár, či vdovy mají být předmětem křesťanského soucitu až do dalšího šetření ze strany hejtmana.“⁵⁸ Usedlosti v čele se ženou se ocitly ve stejné kategorii jako ty, které postihlo přírodní neštěstí. To, že vrchnostenské a obecní úřady pokládaly ženské domácnosti za neschopny ekonomického přežití, nutně neznamená, že tomu tak skutečně bylo, nýbrž že z pohledu úřadů byl očekávaný výnos daní a feudálních dávek v průměru nižší u domácností vedených ženami než muži.

Tato představa, že ženská hlava domácnosti představuje z hlediska výběru daní riziko, vedla vrchnost k přímým snahám, aby ji nahradila mužskou hlavou. Spisy frýdlantského soudu několikrát ukazují, jak vrchnostenští úředníci ukládají vdovám, aby uzavřely nové manželství, vyvdaly dcery či rovnou odprodaly svá hospodářství, a zdůvodňují to tím, že nejsou s to udržovat hospodářství v chodu a platit feudální dávky a daně. Roku 1604 bylo jedné vdově z Horní Višňové, která tvrdila, že „se bude starat o své hospodářství

⁵⁸ SOA Děčín HS, karton č. 79, Amtsprotokolle 1649-1655, 13. listopadu 1649, fol. 10v: „Mit dem abgebrandten, Vndt Wittwen, sollen sie ein Christliches Mittleiden haben bis auf des Jungkhern fernere Inquisition“.

v zájmu svých dětí, jak nejlépe dovede, dokud nebude s to je dětem předat, a přeje si, aby mohla zůstat jen se svými dětmi,” nařízeno, aby „do roka a do dne opatřila hospodářství schopným hospodářem, prodala je, nebo vyvdala svou dceru, jinak jí bude udělena pokuta 30 kop, kterou bude muset zaplatit pánovi.“⁵⁹ O rok později jí „byla udělena milost u vrchnostenského soudu, že smí hospodářství podržet pod podmínkou, že nedopustí zpustnutí polí, pastvin a lesů, pro svou nejstarší dceru, dokud se jmenovaná nezasnoubí, a to buď do Dušiček nebo nejpozději Hromnic tohoto roku.“⁶⁰ Roku 1685 nařídil soud jedné vdově v Heřmanicích, aby zaplatila všechny feudální dávky a vojenské kontribuce, jinak bude její chalupnické hospodářství „prodáno a bude mu zajištěn plnohodnotný hospodář.” Vdova tedy nebyla považována za „plnohodnotného hospodáře“; jedním důvodem pro tento názor bylo to, že nebylo pravděpodobné, že unese celé břímě vrchnostenských a státních daní.⁶¹

Čeští feudálové měli právo nejen nařídit zrušení jakékoli nevolnické domácnosti, nýbrž také zasahovat do právních podmínek zapisovaných převodů půdy. To se týkalo i výměnků, které se stávaly významnou, samostatnou součástí vlastnictví. Ovlivňovaly cenu usedlosti, na které byly vázány, a dokonce je bylo možno nezávisle směňovat za značné obnosy.⁶² Kupříkladu v říjnu roku 1650 si jedna vdova z Raspenavy stěžovala na podmínky výměnku pro svou tchyni, který byl vázán na hospodářství od jeho převedení na bývalého manžela vdovy roku 1627. Vrchnostenští úředníci přikázali, aby „tchyně od nynějška namísto celého výměnku užívala pouze menší pozemek rozprostírající se od Truechova potoka a políčka u dubů spolu s chalupou postavenou na něm tak dlouho, dokud bude žít, avšak zbytek jejího výměnku má být zcela zrušen.” Důvody k tomuto svévolnému zrušení značného dílu pozemků patřících starší

⁵⁹ SOA Děčín HS, karton č. 79, Amtsprotokolle 1604-1606, 6. března 1604, fol. 4v-5r: „sie hette ihren Kind. das gutt gehalten, biß sie ihre Kind, versorgen möchte, begehre sich nur mit den Kind.n zu erhalten. Ist bescheidt geben worden, die teschnern soll in Jahr Vndt tag der gutt mit eim tüchtig. Wirtte besetzen, Verkauffen, oder die tochter Verheuraten, bej straff der herrschafft 30 sß.“

⁶⁰ SOA Děčín HS, karton č. 77, Amtsprotokolle 1604-1606, 26. března 1605, fol. 29v: „der alten Teschnerin ist im Ampt Vorgunstet worden, ihr Gutt, ohne Vorwustung an Eckern, Wiesen, Vnndt wäldernn, ihren Eltesten tochter zu gutt zu behaltten, biß dieselbe Vorfreyet werden, entweder biß auff Pffingsten, oder aufs lengst biß zu Martinj diß Jahres.“

⁶¹ Děčín HS, Amtsprotokolle, 2. část, pořádky (Frýdlant) č. 11, 1685-1687, 8. května 1685, fol. 10v: „Auß dies Selbieges Verkauffet vnnd Ein Völliger Wirth darauf Verschaffet werden solle“.

⁶² Viz též prameny o tomto ve ŠTEFANOVÁ - ZEITLHOFER, „Alter“; a ŠTEFANOVÁ, „Die Erbschaftspraxis“, s. 231.

vdově byly uvedeny jasně: bylo to usnadnění procesu náhrady mladší vdovy jakožto hlavy domácnosti. „Po tchynině smrti má tato osiřelá půda a výměnek připadnout ve prospěch hospodářství a jeho držitelů, aby tak vdova po Christoffu Nichtovi a její děti mohly najít dříve kupce pro hospodářství.“⁶³

Dokonce i místní drobní šlechtici, kterým dala hrabata z Frýdlantu v léno menší panství, byli povinni požádat o dovolení, pokud žena chtěla vést toto panství, a to i dočasně. Roku 1650 požádala dospělá dcera z rodu von Miltitzů, kteří měli v lenním držení statek Černousy, frýdlantský vrchnostenský soud,

aby jí bylo milostivě povoleno vést a udržovat statek Černousy; přivede tam dobytek, aby ho tam nebyl nedostatek, a tak nebudou pole poškozena; to vše učiní pro nejlepší prospěch věřitelů tohoto statku a především lenního pána; a bude v této snaze pokračovat, dokud se nenajde zájemce, který skutečně panství odkoupí, takže jak ona, tak věřitel budou moci obdržet dostatečné částky.

Soud rozhodl nejednoznačně: žádost přímo nezamítl, ale nařídil, aby věřitelé našli společně zájemce o panství během šesti týdnů; jinak sama vrchnostenská správa léno prodá, „aby zabránila úplnému zpusnutí léna a poškození zájmů, které tam pán má.“⁶⁴ Je tedy zřejmé, že dokonce i žena z vrchní společenské vrstvy na venkově musela žádat vrchnostenský úřad o povolení, pokud chtěla se statkem hospodařit nezávisle. Pakliže se jí dostalo svolení, platilo jen dočasně, a panstvo na ně hledělo se značnými pochybnostmi.

Avšak z pečlivé četby soudních spisů vysvítá, že pohnutky stojící za vykonáváním vrchnostenského nátlaku na ženské domácnosti nebyly tak

⁶³ SOA Děčín HS, karton č. 79, Amtsprotokolle, 1650, 18. října 1650, fol. 3v-4r: „daß Ermelter Sara Nichtin fürtershin für dz ganze Außgending, die vberscharr bis ans Trüch floß vnd das Fläckhel an der Eichen, mit darob erpawtem haußlenl, so lang sie lebt, Zue nuz. vnd Zue geniessen pleiben: das vberige Außgeding durchgehents auffgehoben: nach dern Tödlich. hindritt aber solliche vberscharr vnd Außgeding, widerumben ins Guett vnd dessen Inhabere [ins.: Zum bessten] fallen vnd Kommen solle, damit Christoff Nichts nahegelaßene witib mit Ihren Kindern, desto ehender einen Kauffman Zue dem Guett bekhommen: vnd die schuld. Zallen: alß Ihren Kindern einen nutzen schaffen Kenne vnd möge.“

⁶⁴ SOA Děčín HS, karton č. 79, Amtsprotokolle, 1650, 15. listopadu 1650, fol. 9v-10r: „daß Sie Gutt Tzschirnhauß so viel möglich. erbauen Vndt anricht. dörrffe, Sie wolle viehe hinschaff. daß es nit mangeln solle, daß also die Eckher nit geringert solte werde, Vndt dieses Zwahr alles den Creditoren bey solch. Gutt Vndt principaliter dem Lehn Hern Zum best., Vndt diese Ihr begehnen, wolte sie nur so lange behaubt, bies sich ein Kauffman find. thete der solches Gut Tzschirnhauß der würcklichkeit nach kauff. thete, damit so wol Sie alß die Creditores desto füglicher bezahlt werd. könt;“ „dieses alles Vmb Verhüttung weiter völliger Vndergang des Lehns Vnd deß lehnhern dabey Restirender interesse.“

směrodatné, jak by se z dosud uvedených případů mohlo zdát. Působil tu ještě jeden mechanismus, který nutil hospodářství v čele se ženami na panství Frýdlantu, aby se sama rušila. V leckterém případě to bylo vesnické společenství, mužští sousedé či dokonce příbuzní samotné ženské hlavy domácnosti, kdo ji udávali vrchnostenskému soudu. Je jasné, že se snažili využít moci vrchnosti jako prostředku k nátlaku na tyto ženy pro vlastní účely. To znamená, že existence práva vrchnosti zrušit jakékoli poddanské hospodářství představovala „možnost zisku“ pro každou skupinu či jednotlivce, kteří chtěli z takového zrušení vytěžit. Byla to tedy ona pohnutka k jednání, kterou ekonomové nazývají „snahou o zisk“. Spočívala v pokusu přesvědčit vrchnostenské úředníky, že existence domácnosti vedené ženou by mohla pánovi škodit.

Tento mechanismus můžeme sledovat v několika případech, ve kterých byly ženské domácnosti vystaveny nátlaku vrchnosti. Kupříkladu roku 1685 si „vesnický soud a obec“ v Heřmanicích stěžovali u frýdlantského vrchnostenského soudu, že Anna, vdova po Jacobu Schmidtovi, která stála v čele chalupnické usedlosti na obecní půdě, „chce ze svého hospodářství platit jen velice málo.“ Následovalo okamžité správcovo rozhodnutí, které se zaměřovalo výlučně na zajištění vrchnostenských a státních příjmů:

pokud ona, řečená vdova, bude dodávat provazy jako dřív a také bude vykonávat cokoli, co jí nařídí milostivá vrchnost, a to spolu s ostatními chalupníky na obecní půdě, a bude také platit vojenskou kontribuci tři krejcary při každém zdanění, pak má nadále držet řečené hospodářství; pokud ne, bude prodáno a bude mu zajištěn plnohodnotný držitel.

Další držení chalupnického hospodářství vdovou tedy záviselo na schválení obcí: „pokud ona, řečená vdova, bude na základě přímluvy obce s to dosáhnout úplného prominutí daně, nechť to tak zůstane; avšak to nemá v budoucnosti nikterak znevýhodňovat obec.“ Víme-li, že právě vesnický „soud a obec“ ji předtím udaly u vrchnostenského soudu, lze pochybovat, že by si ono prominutí skutečně opatřila.⁶⁵ Zájmy vesnice byly pochopitelné: v Čechách bývaly

⁶⁵ SOA Děčín HS, 2. část, pořádky (Frýdlant) č. 11, 1685-87, 8. května 1685, fol. 10v: „Eß hat obbemelte Wiettib Anna Einen Awen gartten Zue hermsdorff bieshero Ingehabt, Vnndt wönig darvon verrichten wollen, worüber sich die Gerichten und Gemeine, beklaget haben, Ist Zum bescheidt darauf Erfolget, wann sie Wiettib Vonn dießen Gartten, daß Seyl: Stricken als wie Vorhien, Verrichten, Auch was sonsten von Gnädigen Obriegkeit hienauß Kommen, Nebst denen andern Awen Gärttern, mit nehmen, Auch die Contribution gelder, auf iede steuer 3. kr.: Erlegen würde, sie Erntes Gärttel ferner behallten, Außer dies Selbieges Verkauffet vnnd Ein Völliger Wirth darauf Verschaffet werden solle, Kann aber sie wiettib

stejně jako všude jinde v Evropě domácnosti vedené ženami obvykle chudé, a tak hrozilo, že se stanou pro ves přítěží. Pro zámožnější mužské hlavy domácností, z jejichž řad se rekrutovali vesničtí „rychtáři a konšelé“, neplynul nikdy užitek z toho, že by se v jejich společenství měl vyskytovat větší počet ženských domácností. To platilo ve všech společnostech Evropy počátku novověku; odlišnost společností v „druhém nevolnictví“ spočívala v tom, že pravomoci feudální vrchnosti vytvářely možnost reálných opatření, která měla omezovat počet ženských domácností, místo toho, aby jen litovala, že vůbec existují.⁶⁶

Vrchnostenských pravomocí k vykonávání nátlaku na vdovy nevyužívaly jen vesnické úřady, nýbrž také jednotlivci. V letech 1604 až 1607 byl hlavním původcem řady pokusů o vystěhování vdovy zvané „stará Teschnerka“ z jejího hospodářství v Horní Višňové její zeť Görge Döring. Ten zašel tak daleko, že podal v březnu 1604 písemnou suppliku v níž si stěžoval na svou tchyni. Svou vrchnost žádal nejen o to, aby jí přikázala prodat celý majetek, anebo „vybavit hospodářství schopným držitelem do roka a do dne,“ nýbrž také, aby nařídila, „že od nynějška budou vesnický rychtář a konšelé kontrolovat vzhled hospodářství.“ I on dosáhl svého hlavního cíle, který spočíval v tom, že mu byl vyplacen dědický podíl, který mu náležel díky jeho manželce: dostal sice už dříve čtyři kopy, ale vdova byla donucena ke slibu, že mu do Dušiček zaplatí zbývajících 18 kop. Döring její držbu hospodářství zpochybnil ve snaze donutit ji k tomu, aby mu zaplatila částku, na niž vznášel nárok.⁶⁷

Podobný případ se udál roku 1606 v Bílém Potoku, kde se příbuzný Hans Krause pokusil vystrnadit vdovu po Georgu Krausovi z domu, který ona zdědila. Třebaže se mu nepovedlo přimět vrchnost k tomu, aby vdovu zcela zbavila majetku, uspěl v tom, že byla její držba zpochybněna:

vdova si má, v nejlepším zájmu dětí, podržet hospodářství a chalupu až do příštího svatého Michaela a má v něm vychovávat děti; pak si má pořídit známost; pokud si bude ona či její budoucí manžel přát koupit hospo-

durch ein gutes wordt bey der gemeine die Steüern Völlig nachzuesehen Erhalten So Hat es sein bewendtnuß, Jedoch der Gemeine Künfftieg Zue Keinem nachtheil.“

⁶⁶ K příkladu takových zákroků ze strany obcí viz OGILVIOVÁ, *State Corporatism*, obzvláště kap. 3. Württemberské vesnice se sice mohly postavit proti usídlení cizí vdovy a přikazovat svobodným ženám, buď aby vstoupily do služby nebo opustily obec, avšak ani ony, ani vrchnostenské úřady (ve Württembersku kníže a státní církev) nemohly zabránit vdově, která byla příslušnicí obce, aby vedla vlastní domácnost.

⁶⁷ SOA Děčín HS, karton č. 77, Amtsprotokolle, 1604-1606, 6. března 1604, fol. 4v-5r: „die teschnern soll im Jahr Vndt tag der gutt mit eim tüchtig. Wirte besezten, Verkaufen, oder die tochter Verheuraten... Schultessen Vndt Eltesten sollen gegen Außwerts Künftig das gutt besichtigen.“

dářství a chalupu, pak se má nejprve ohlásit u vrchnostenského soudu, který vydá rozhodnutí o ceně, za kterou bude prodáno; pokud ale bude mezitím něco na hospodářství znehodnoceno či pokud nadělá další dluhy, bude to odečteno od jejího podílu; v průběhu tohoto období ji Hans Krause má nechat v klidu pod hrozbou pokuty deseti kop, ale pokud shledá, že o dům nepečuje, má to nahlásit soudu, načež ji navštíví vesnický rychtář a konšelé.⁶⁸

Jakmile byla vyvolána pozornost vrchnostenských úřadů, bylo tedy opět vyhlášeno, že držba hospodářství ženou je jen dočasná a podmíněčná: vše je jen do příštího svatého Michaela; dokud se opět nevdá; pokud se bude o dům řádně starat. Kromě toho byla žena stojící v čele domácnosti podrobena doзору mužských příbuzných a vesnických úřadů a přímo jí hrozilo, že pokud se přijde na nějakou nesrovnalost, bude zbavena majetku. Udáním vdovy po svém bratrovi vrchnostenskému úřadu si Hans Krause bezpochyby polepšil vyhlídky na převzetí tohoto hospodářství.

Nebylo by ale na místě považovat tyto případy čistě za příklady diskriminace podle pohlaví. Měly přinejmenším částečně kořeny v poměrech české venkovské společnosti. Jednak je nutno je chápat v kontextu dědického práva a zvyků v severních Čechách, které dávaly přednost právům dětí před právy matek, které byly považovány pouze za dočasné vlastníky jednající ve jménu svého nezletilého potomstva.⁶⁹ V tomto smyslu lze mít za to, že vrchnostenské úřady pouze prosazovaly místní dědické zvyklosti. Přesto je jasné, že vrchnostenští úředníci pohlíželi na dočasnou držbu vdoviným druhým manželem či dceřiným manželem za lepší řešení než za držbu samotnou vdovou (o neprovdané dceři ani nemluvě).⁷⁰ Soudní spisy neobsahují žádné případy, ve kte-

⁶⁸ SOA Děčín HS, karton č. 77, Amtsprotokolle, 1604-1606, 18. dubna 1606, fol. 45r: „die Wittib soll den Kindern zum besten den Garten Vndt das heusell biß auff kunftig Michälis erhalten, Vndt die Kinder darinn erziehen, Alls dan soll sie erste freyen, Vndt so sie oder ihr Künftiger Eheman als dan den garten Vndt das heusel Kauffen wolte, soll solches zu Vorn dem Ampt angemeldet, Vndt [ins.: Vmb] beschaidt [ins.: geboten werden] wie tewer es Vorkaufft soll werden, doch so sie Zwisch. dieser Zeit was daran geringern oder mehr schulden machen wurde, soll es ihr an ihren theil abgekurtzt werden, Inner solch. Zeit soll sie hans Krause Vngetüret lasse, [ins.: bei straff 10sß], So er aber befinden dz sie Vbel haußhalten soll er solchs dem Ampte anzeig., als dan man solches durch Schulteß Vndt Eltesten wirdt besichtig. lassen“.

⁶⁹ Viz diskusi o dědických zvyklostech na počátku novověku v Čechách v PROCHÁZKA, *Česká poddanská*.

⁷⁰ Panství Frýdlant a Liberec neobsahují ani jednu domácnost či hospodářství, v jehož čele stála neprovdaná žena.

rých by bylo druhému manželovi či zeti s dočasnou držbou hospodářství během výchovy nezletilých dědiců přikázáno, aby majetek prodali z důvodu, že nejsou „schopní“ či „plnohodnotní“ majitelé. Opak je pravda: v jednom případě z roku 1688, který se udál v Dětrichovci, prodali poručníci sirotků po Casparu Streitovi za 80 kop hospodářství, „které by nesporně stálo mnohem víc a mohli je prodat za vyšší cenu,” protože kupec svolil, že se ožení se vdovou, zaplatí dluhy za hospodářství a bude vychovávat sirotky, jako by to byly jeho vlastní děti.⁷¹ Výklad zájmů dětí (a lze předpokládat že vlastně i feudálního pána) tedy zněl tak, že hospodářství lze prodat pod cenou, aby na ně mohl přijít mužský držitel.

Je nutno rovněž uvést, že ženy nebyly jedinými předměty vrchnostenských příkazů, aby domácnost zanikla. Feudální pán měl právo přikázat nucený prodej hospodářství každého neuspokojivého držitele, včetně mužů. Z období 1583 až 1692 se dochovaly vrchnostenské spisy za 48 jednotlivých let. Obsahují 37 případů, kdy držitelé usedlostí byli ohroženi ve své držbě, nebo byli podrobeni nucenému prodeji či zrušení svého hospodaření.⁷² Z nich bylo 76 % dospělých mužů, 22 % dospělých žen a 3 % osiřelé děti. Avšak ačkoli v absolutních číslech převyšovali muži jakožto objekt nuceného prodeje ženy, proporčně se tento jev týkal žen víc, protože víme, že na ženy připadalo pouze 1 až 6 % všech domácností. Navíc byly ženy v průběhu času terčem tohoto opatření stále víc: v letech 1583 až 1616 představovaly ženy pouze 11 % všech případů nuceného prodeje, kdežto potom už to bylo 50 %.

Odůvodnění ze strany vrchnostenských úředníků, proč přikázali, aby držitel prodal své hospodářství, se u mužů a žen lišilo. U mužů bylo skoro 40 % všech nucených prodejů zdůvodněno vážnými přestupky, jako například neposlušností vůči pánovi, podvedení vrchnostenského úřadu či přímá rebelie; z takovýchto závažných přečinů nebyla obviněna žádná ženská hlava domácnosti. Další 11 % nuceného prodeje u mužů bylo ospravedlněno závažným a opakovaným konfliktem s příbuznými, sousedy či vesnicí jako celkem; to v zániku domácností vedených ženami nesehrálo žádnou roli. Naproti tomu na dluh a další ekonomické obtíže připadalo jen 25 % nuceného prodeje u mužů, kdežto celých 50 % u žen. Nejzajímavějším poznatkem je ovšem to, že vůbec žádné důvody nebyly uvedeny pouze u 5 % případů týkajících se mužů, ale

⁷¹ SOA Děčín HS, 2. část, pořádky (Frydlant) č. 11, 1687-1692, 20. ledna 1688, fol. 32v-33r: „welches zwar sonst ein weit mehrers werth gewesen v. höher hette verkauffen werden Können“.

⁷² Soudní spisy se dochovaly a byly roztříděny na svazky podle následujících 48 let: 1583-1601, 1604-1606, 1609-1616, 1627, 1629-1630, 1645, 1649-1650, 1655-1656, 1661, 1667 a 1685-1692.

bezmála u 40 % případů, když šlo o ženy. Pokud se jednalo o zánik domácnosti vedené ženou, obvykle prostě stačilo uvést, že není „plnohodnotnou“ či „schopnou“ držitelkou. A tak i když čeští feudálové v zásadě mohli ukončit držbu jakékoli usedlosti, v praxi bylo zapotřebí závažnějšího zdůvodnění, aby mohli přikázat zánik hospodářství v čele s mužem než hospodářství vedeného ženou.

Další prameny, o nichž je řeč v tomto oddílu, tedy vrhají světlo na procesy, které stály v pozadí kvantitativních údajů probíraných v Oddílu II. Místní a regionální studie ukazují, že v Čechách obecně a na panství Frýdlant a Liberec obzvláště se právě ve sledovaném období let 1591 1722 pravomoc feudálních pánů manipulovat s životy svých venkovských poddaných zvětšovala; stejně tak rostl fiskální tlak na ně, aby se zvětšovala míra této regulace a aby ji rozšiřovali z vrstvy sedláků i na chalupníky a domkáře. Ze soudních spisů vyplývá, že vrchnostenská úřadnictví opravdu násilně rušili nevolnické domácnosti, že ženské domácnosti byly předmětem této snahy neúměrně daleko víc, než činil podíl domácností, v jejichž čele stály a že na ženy připadal v průběhu času zvyšující se podíl zániku domácností a nuceného prodeje hospodářství. To je v souladu s poznatkem, že se podíl ženských domácností v čase značně snižoval a že po roce 1591 už nebyl jejich vznik ve větší míře podněcován ani blízkostí městských trhů. Také je to spjato s poznatkem, že počínaje rokem 1654 byl podíl ženských domácností ovlivňován tím, na jakém panství se nacházely, neboť přetrvání ženských domácností začalo v rostoucí míře záviset na libovůli konkrétních vrchnostenských úředníků, kteří měli tuto záležitost na starosti. Soudní záznamy prozrazují, že za snahou vrchnostenských úřadů o zánik určitých domácností, obzvláště těch, v jejichž čele stály ženy, stály často fiskální motivy. To je v souladu se zjištěním, že podíl ženských domácností byl nižší u daňově výnosnějších sedláků než u domkářů a chalupníků. Ze soudních spisů též vyplývá, že nejpozději na úsvitu 17. století už úřady vykonávaly nátlak na ženy stojící v čele domácností nejen mezi sedláky, nýbrž také u domkářů a chalupníků a dokonce i mezi drobnou šlechtou. Jestli se rozsah tohoto tlaku mimo vrstvu sedláků v čase zvětšoval, nelze bohužel ověřit, protože je k dispozici málo dochovaných soudních spisů. Konečně důkazy svědčící o „ziskovém“ chování ostatních nevolníků na úkor ženských hlav domácností pomáhají objasnit, jak bylo možné, že vrchnostenské úřady měly tak dalekosáhlý vliv na místní rodinné struktury. Druhé nevolnictví fungovalo nejen prostřednictvím přímého dozoru vykonávaného feudálními pány a jejich úředníky, nýbrž také na základě spolupráce se samotnými nevolníky, kteří se snažili využít vrchnostenskou moc pro vlastní účely.

IV. Závěr

Z výzkumu chudých společností, ať již v dnešním rozvojovém světě či v evropské minulosti, vyplývá, že postavení žen hraje stěžejní úlohu v hospodářském vývoji, jmenovitě ve venkovských oblastech. Přitom nevíme téměř nic o postavení žen ve východních částech evropského světadílu, ve kterém ve staletích před industrializací neproběhl „přechod ke kapitalismu“, který nastal na západě, nýbrž intenzifikace feudální moci, které se často říká druhé nevolnictví. To představuje značnou mezeru v našich vědomostech, neboť jak někdy tvrdí ekonomové i historikové, postavení žen se zhoršovalo růstem trhu a naopak v jeho prospěch hrálo udržování rodinného hospodaření v rámci tradiční netržní sítě feudálních a obecních institucí.

V tomto příspěvku jsme se snažili vyhodnotit přírodní, společensko-ekonomické a institucionální činitele, které ovlivňovaly situaci žen ve venkovské společnosti, a to zkoumáním postavení žen stojících v čele domácností či držitelek venkovských usedlostí. I když uznáváme, jde jen o jeden možný ukazatel příležitostí, které ženy měly, lze tvrdit, že máme pádné důvody považovat tuto statistiku za indikátor hospodářských a společenských možností, které se ženám naskýtal.

Vyšlo najevo, že podíl ženských domácností byl mezi roky 1591 a 1722 podle celoevropských měřítek velice nízký a že se naopak v průběhu času zmenšoval. V 16. století byl výskyt ženských domácností u domkářů a chalupníků mnohem vyšší než u sedláků, avšak v polovině 17. století už tento rozdíl prakticky zmizel. Odlišnosti mezi vesnicemi, že probíhal týž proces: zatímco v závěru 16. století se ve vesnicích, kde přibývalo nejvíc domkářů a chalupníků, zvyšoval počet nezávislých ženských domácností, v polovině století sedmáctého už byly tyto možnosti omezeny, ačkoli tato vesnická vrstva nadále rostla. Zatímco podíl ženských domácností byl nadále vyšší ve vesnicích s větším podílem domkářů a chalupníků, rozdíly mezi těmito vesnicemi a těmi, kde převažovali sedláci, se v průběhu času zmenšovaly. Podobně platí, že zatímco roku 1591 podněcovala blízkost městských trhů tvorbu ženských domácností, tento efekt se už v polovině 17. století neprojevoval. Na druhé straně jako závažný faktor ovlivňující podíl ženských domácností vystoupilo po roce 1651 konkrétní panství, ke kterému daná vesnice patřila. Mezi roky 1591 a 1722 se podíl ženských domácností ve vesnicích severních Čech značně snížil a byl stále méně ovlivňován společenskoekonomickými činiteli. Kvalitativní prameny poukazují na mechanismy, které přivodily nízkou úroveň ženské nezávislosti v běžných majetkových převodech v české venkovské společnosti. Nejpozději na počátku 17. století už měli feudální páni a jejich úředníci

pravomoc nařídit prodej jakéhokoli nevolnického hospodářství a zasahovat do soukromých převodů půdy jak zpětně, tak s ohledem na budoucnost. Ze záznamů pořízených frýdlantským vrchnostenským soudem vyplývá, v jakém počtu případů nařídili vrchnostenští úředníci ženské hlavě domácnosti, aby se v průběhu určité lhůty znovu provdala, aby našla dceři manžela, či aby hospodářství prodala „schopnému hospodáři“ (rozumí se mužskému). Částečně to bylo motivováno snahou o maximalizaci příjmů: ženské domácnosti byly považovány za daňové riziko i tehdy, když žena prokázala, že tomu tak zatím není.

Byl ještě jeden mechanismus, kterým se uplatňoval tlak na ženy stojící v čele domácnosti. Z pravomoci feudálního pána zrušit hospodářství vedené ženou vyplývala pro vesnické společenství, sousedy a mužské příbuzné možnost, aby do tohoto procesu zasáhli ve vlastní prospěch. Vesnické společenství a jejich rychtáři a radní vyjadřovali racionální soukromý zájem zámožnějších vesničanů, když se snažili zbavit zchudlých vdov, u kterých bylo riziko, že nebudou s to unést celé břímě feudálních dávek a státních daní nebo které by mohly od svých sousedů žádat chudinskou výpomoc. Věřitelé a zeťové udávali ženy feudální vrchnosti jako „neschopné držitelky“ v naději, že je tak donutí hospodářství odprodat; z výtěžku chtěli tito muži zajistit zaplacení dluhů či podílu z dědictví svých manželek. Jiní mužští příbuzní udávali ženy jakožto „neschopné“ v naději, že se zmocní vlády nad hospodářstvím, pokud bude vdově nařízeno, aby je prodala. Platí tedy, že obec, sousedé i příbuzní vykreslovali ženy stojící v čele domácností feudální vrchnosti jako „neschopné“, aby využili pravomocí feudálního pána pro vlastní účely. Feudální úředníci měli zájem na udržování legitimacy soudu v očích bohatších venkovských sedláků a na jejich podpoře, protože ani „druhé nevolnictví“ nemohlo fungovat bez spolupráce samotných nevolníků, jak dokazuje řada významných selských povstání v Čechách v průběhu tohoto období. Jakýkoli projev přízně, který mohla feudální správa prokázat zámožnějším, vlivným vesničanům a které přitom neztenčovaly její příjmy, bylo politicky lživým tahem. Ze soudních spisů lze vyčíst, že tento motiv působil u řady rozhodnutí učiněných feudální vrchností v konfliktech mezi venkovskými poddanými, které se netýkaly přímo zájmů feudálního panstva.;

Právo nařídit jakémukoli venkovskému poddanému prodat hospodářství, které příslušelo feudálnímu panstvu v Čechách, tedy zbavovalo ženu její usedlosti a rušilo její domácnost. Byl to jen jeden rys „druhé nevolnictví“, stejně tak jako je podíl ženských domácností jen jedním z ukazatelů udávajících příležitosti, jež se ženám naskýtal. Avšak z kvantitativního a kvalitativního poznání obsaženého v tomto příspěvku vyplývá, že toto feudální právo, které bylo

předmětem manipulace vesnického společenství a jednotlivých sedláků, představovalo onen rozhodující faktor, který stlačoval postavení žen v české venkovské společnosti na úroveň nižší, než byla ta, kterou zaujímaly ženy v ostatních oblastech Evropy na počátku novověku. Ať už byl vliv trhů na postavení žen jakýkoli, jak feudální systém, tak vesnické společenství nevytvářely příznivé institucionální podmínky, aby ženy mohly vést vlastní nezávislé domácnosti.

Z angličtiny přeložil Pavel Vereš

BIBLIOGRAFIE

- ANKARLOO, B.: „Agriculture and Women's Work: Directions of Change in the West, 1700-1900.” *Journal of Family History* 4 (1979), s. 111-120.
- BENNETT, J. M.: „History that Stands Still: Women's Work in the European Past.” *Feminist Studies* 14 (1988), pp. 269-83.
- BIRABEN, J. N.: „A Southern French Village: The Inhabitants of Montplaisant in 1644.” In: LASLETT, P. - WALL, R. (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972, s. 237-254.
- BOHAC, Rodney D.: „Widows and the Russian Serf Community.” In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEC, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 95-112.
- BOŠKOVSKA, Nada: *Die Russische Frau im 17. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998.
- BRETTELL, C. B.: „Emigration and Household Structure in a Portuguese Parish, 1850-1920.” *Journal of Family History* 13 (1988), s. 33-37.
- CAMBRIDGE GROUP FOR THE HISTORY OF POPULATION AND SOCIAL STRUCTURE, Household Listings Analyses, Red Binders nos. 1-29b Britain (CAMPOP B (B)), Red Binders nos. 1-5 (other countries) (CAMPOP B (OC)).
- CERMAN, Markus: „Bohemia after the Thirty Years' War: Some Theses on Population Structure, Marriage and Family.” *Journal of Family History* 19 (1994), s. 149-175.
- CERMAN, Markus: „Proto-industrialisierung und Grundherrschaft. Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und Proto-industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1381-1790).” PhDr. Diss., Universität Wien, 1996.
- CERMAN, Markus: „Gutsherrschaft vor dem Weissen Berg.” Zur Verschärfung der Erbuntertänigkeit in Nordböhmen 1380 bis 1620.” In: PETERS, J. (ed.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin: Akademie Verlag, 1997, s. 91-111.
- LINDSEY, Charles - DUFFIN, Lorna (eds): *Women and Work in Preindustrial England*. London: Croom Helm, 1985.
- CLARK, Alice. *Working life of Women in the Seventeenth Century*. London, Routledge, 1992; 1. vydání 1919.
- CLEMENTS, Barbara Evans: „Introduction: Accommodation, Resistance, Transformation.” In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEC, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 135-147.
- DANHIEUX, Luc: „The Evolving Household: The Case of Lampernisse, West Flanders.” In: WALL, R. - ROBIN, J. - LASLETT, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 409-420.
- EDER, Franz: *Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg, 17. 19. Jahrhundert*. Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik a R. Oldenbourg Verlag, 1990.
- EHMER, Josef: *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990.

- ENGEL, Barbara Alpern: „Transformation versus Tradition.” In: *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*, In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEC, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 1-16.
- FIALOVÁ, L.: „Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století.” In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 175-184.
- FŮROVÁ, M. - TOMKOVÁ, S.: „Nejstarší matriky kostela sv. Tomáše na Malé Straně.” In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 163-168.
- GIERACH, Erich. „Das älteste Urbar der Herrschaft Reichenberg.” *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues* 18 (1924), s. 101-114.
- GLEIXNER, Ulrike. „Das Mensch” und „der Kerl”. *Die Konstruktion von Geschlecht in Unzuchtsverfahren der Frühen Neuzeit (1700 1760)*. Frankfurt, New York: Campus, 1994.
- GLEIXNER, Ulrike: „Das Gesamtgericht der Herrschaft Schulenburg im 18. Jahrhundert. Funktionsweise und Zugang von Frauen und Männern.” In: PETERS, J. (ed.): *Gutsherrschaft als Soziales Modell*, München: Oldenbourg, 1995, s. 301-326.
- GOLDBERG, P. J. P.: „Female Labour, Service and Marriage in the Late Medieval Urban North.” *Northern History* 22 (1986), s. 18-38.
- GREENE, William H.: *Econometric Analysis*. 3rd edn. London: Prentice Hall International, 1997.
- GRULICH, Josef - ZEITLHOFER, Hermann: „Lebensformen und soziale Muster in Südböhmen in 16. und 17. Jahrhundert.” *Jihočeský sborník historický* (v tisku).
- GULLICKSON, Gay L.: *Spinners and Weavers of Auffay. Rural Industry in the Sexual Division of Labor in a French Village, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- HAJNAL, John: „Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System.” In: WALL, R. - ROBIN, J. - LASLETT, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 65-104.
- HALLWICH, Hermann: „Friedland vor 500 Jahren.” *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 43 (1905), s. 357-428.
- HAMMEL, Eugene: „The Zadruga as Process.” In: LASLETT, P. - WALL, R. (eds.): *Household and Family in Past Time*, Cambridge: Cambridge University Press, 1972, s. 335-374.
- HANAWALT, Barbara, (ed.): *Women and Work in Preindustrial Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- HAWELKA, Walter.: „Die Urbare der Herrschaft Reichenberg von 1591 und 1592.” *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergauers* 27 (1933), s. 63-74, 27 (1933), s. 127-140, 28 (1934), s. 102-120, 28 (1934), s. 170-179.
- HILL, Bridget.: *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, Oxford: Blackwell, 1989.
- HOCH, Steven L.: *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1986.
- HROCH, Miroslav - PETRÁŇ, Josef: *Das 17. Jahrhundert Krise der Feudalgesellschaft?* Hamburg: Hoffmann und Campe, 1981.

- HUDSON, Pat -LEE, W. R.: „Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective,” In: HUDSON, P. -LEE, W. R. (eds.): *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective*. Manchester: Manchester University Press, 1990, s. 2-48.
- HUFTON, Olwen.: „Women in History: Early Modern Europe.” *Past and Present* 101 (1983), s. 125-141.
- HUMPHREYS, Jane: „Female-Headed Households in Early Industrial Britain: The Vanguard of the Proletariat?” *Labour History Review* 63 (1998), s. 31-65.
- HUMPHREYS, Jane, - HORRELL, Sara: „The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of the Nineteenth-Century Britain,” In: JANSSENS, A. (ed.): *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?* Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 25-64.
- IZYDORCZYK-KAMLER, Anna - WYCZAŃSKI, Andrzej: „La femme et l'économie rurale en Pologne aux XVIe et XVIIe siècles.” In: CAVACIOCCHI, S. (ed.): *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII*. Prato: Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, 1990, s. 275-282.
- JANSSENS, Angélique: „The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate.” In: JANSSENS, A. (ed.): „*The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family*” Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 1-24.
- JEJEEBHOY, Shireen J.: *Women's Education, Autonomy, and Reproductive Behaviour: Experience from Developing Countries*. Oxford: Clarendon, 1995
- KATALIN, Péter. „Women Heading Households in 16th and 17th Century Hungarian Rural Society.” In: CAVACIOCCHI, S. (ed.): *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII*. Prato: Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", 1990, s. 293-300.
- KERTZER, David I. „European Peasant Household Structure: Some Implications from a Nineteenth Century Italian Community.” *Journal of Family History* 2 (1977), s. 333-349.
- KIVELSON, Valerie A.: „Through the Prism of Witchcraft: Gender and Social Change in Seventeenth-Century Muscovy.” In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEK, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 74-94.
- KLAPISCH, Christine. „Household and Family in Tuscany in 1427.” In: LASLETT, P. - WALL, R. (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972, s. 267-282.
- KLÍMA, Arnošt. *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th-19th Centuries*. Praha: Univerzita Karlova, 1991.
- KOPIČKOVÁ, B. „Manželské spory žen pozdního středověku v protokolech ústředních církevních úřadů v Praze.” In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 57-66.
- KREUZ, P. „Ženy v trestněprávních případech před městským soudem Starého Města pražského v letech 1548-1560” In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 101-134.
- KRIEDTE, Peter - MEDICK, Hans - SCHLUMBOHM, Jürgen: *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

- KRZENCK, T.: „Prager Frauentestamente des 15. Jahrhunderts.“ In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 69-80.
- LASLETT, Peter: „Introduction: The History of the Family.“ In: LASLETT, P. - WALL, R. (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972, s. 1-90.
- LEE, W. R.: „Women's Work and the Family: Some Demographic Implications of Gender-Specific Rural Work Patterns in Nineteenth-Century Germany.“ In: HUDSON, P. - LEE, W. R. (eds.): *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective*. Manchester: Manchester University Press, 1990, s. 50-75.
- MARCHINI, Antoine. „Poverty, the Life Cycle of the Household and Female Life Course in Eighteenth-Century Corsica.“ In: HENDERSON, J. - HENDERSON, R. (eds.): *Poor Women and Children in the European Past*. London: Routledge, 1994, s. 225-250.
- MAUR, Eduard: „Vrchnosti a poddaní za třicetileté války.“ *Folia historica bohemica* 8 (1985), s. 241-264.
- MCINTOSH, Terence: *Urban decline in early modern Germany: Schwäbisch Hall and its region, 1650-1750*. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 1997.
- MEDICK, Hans: *Weben und Überleben in Laichingen, 1650-1900* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996.
- MITTERAUER, Michael: „Auswirkungen von Urbanisierung und Frühindustrialisierung auf die Familienverfassung an Beispielen des österreichischen Raumes.“ In: CONZE, W. (ed.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1976, s. 53-146.
- MITTERAUER, Michael: „'Als Adam grub und Eva spann...'. Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit.“ In: BOLOGNESE-LEUCHTENMÜLLER, B. - MITTERAUER, M. (eds.): *Frauen-Arbeitswelten. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme*, Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1993, s. 17-42.
- MOLS, Roger.: *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIVe siècle*. 3 vols. Louvain: Publications Universitaires de Louvain, 1954-1956.
- MOMMERTZ, Monika: „'Hat ermeldetes Waib mich angefallen': Gerichtsherrschaft und dörfliche Sozialkontrolle in Rechtshilfeanfragen an den Brandenburger Schöppenstuhl um 1600. Ein Werkstattbericht.“ In: PETERS, J. (ed.): *Gutsherrschaftsgesellschaften in europäischen Vergleich*, Berlin: Akademie Verlag, 1997, s. 343-358.
- OGILVIE, Sheilagh: „Women and Proto-Industrialisation in a Corporate Society: Württemberg Woollen Weaving 1590-1760.“ In: HUDSON, P. - LEE, W. R. (eds.): *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective*. Manchester: Manchester University Press, 1990, s. 76-103.
- OGILVIE, Sheilagh: „Women's Work and Economic Development: A German Industrial Countryside, 1580-1740.“ M. A. diss. University of Chicago, 1993. Pod titulem *Women's Work and Economic Development*. Oxford: Oxford University Press, 1999 (v tisku).
- OGILVIE, Sheilagh: *State Corporatism and Proto-Industry: The Württemberg Black Forest, 1580-1797*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- PÁTKOVÁ, H. „Ženy ve středověkých berních rejstřících.“ In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 47-56.

- PERKHAVKO, Valerij. „Women in the Economy of the Medieval Russian Village.” In: CAVACIOCCHI, S. (ed.): *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII*. Prato: Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, 1990, s. 377-381.
- PEŠEK, Jiří, - LEDVINKA, Václav (eds): *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha: Univerzita Karlova, 1996.
- PINCHBECK, Ivy: *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*. London: Virago, 1981, 1st edition 1930.
- PROCHÁZKA, Vladimír: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: Academia, 1963.
- PUSHKAREVA, Nataliya L.: „Women in the Medieval Russian Family of the Tenth through Fifteenth Centuries.” In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEK, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 29-43.
- PUSHKAREVA, Nataliya L.: „The Russian Women and her Property and Legal Status: Was the XVI Century a Turning Point?” In: CAVACIOCCHI, S. (ed.): *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII*. Prato: Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, 1990, s. 597-604.
- RICHARDS, E.: „Women in the British Economy since about 1700: An Interpretation.” *History* 59 (1974), pp. 337-57.
- ROEDL, B.: „Sudička Anna Hubková z Černčic.” In: PEŠEK, J. - LEDVINKA V. (eds.): *Žena v dějinách Prahy*. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 1996, s. 135-144.
- SABEAN, David: *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- SAMSONOWICZ, Henryk - MACZAK, Antoni: „Feudalism and Capitalism: A Balance of Changes in East-Central Europe.” In: SAMSONOWICZ, H. - MACZAK, A. - BURKE, P. (eds.): *East-Central Europe in Transition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 6-23.
- SIEGLERSCHMIDT, Jörn: „Social and Economic Landscapes.” In: OGILVIE, S. (ed.): *Germany: A New Social and Economic History, vol. II: 1630-1800*. London: Edward Arnold, 1996, s. 1-38.
- SCHLÖGL, R.: *Bauern, Krieg und Staat. Oberbayerische Bauernwirtschaft und frühmoderner Staat im 17. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1988.
- SCHLUMBOHM, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1994.
- SOMMER, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen statistisch-topographisch dargestellt*. Prag: ***, 1833ff.
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV LITOMĚŘICE, Pobočka Děčín (SOA Děčín), Fond *Rodinný archiv Clam-Gallasů*, Historická sbírka (HS).
- STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV LITOMĚŘICE, Sběrka *Farní matriky*.
- STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV LIBEREC, Archiv Města Liberec (SOkA Liberec, AM Liberec).
- STÁTNÍ ÚSTŘEDNÍ ARCHIV PRAHA (SÚA), *Soupis poddaných podle víry 1651* (SPPV), *Berní rula 1654* (BR), *Tereziánský katastr 1722* (TK).
- ŠTEFANOVÁ, Dana. „Die Erbschaftspraxis, das Ausgedinge und das Phänomen der „zweiten Leibeigenschaft” in den nordböhmisches Dörfern der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur

- Existenz der Familie unter obrigkeitlicher Einflußnahmen (1650-1700)." In: EDER, F. X. - FELDBAUER, P. - LANDSTEINER, E. (eds.): *Wiener Weger der Sozialgeschichte. Themen Perspektiven Vermittlungen*, Vienna, Cologne and Weimar: Böhlau Verlag, 1997, s. 225-241.
- ŠTEFANOVA, Dana - ZEITLHOFER, Hermann: „Alter und Generationenbeziehungen in Böhmen: Zur Ausgedingstruktur nord- und südböhmischer Dörfer 1650-1750." In: EHMER, J. - GUTSCHNER, P. (eds.): *Alter und Generationenbeziehungen in Deutschland und Österreich*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1998 (v tisku).
- TILLY, Louise, A. - SCOTT, Joan Wallach: *Women, Work and the Family*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978.
- VASSBERG, David E.: „The Status of Widows in Sixteenth-Century Rural Castile." In: HENDERSON, J. - WALL, R. (eds.): *Poor Women and Children in the European Past*. London: Routledge, 1994, s. 180-195.
- WALL, Richard: „Women Alone in English Society." *Annales de démographie historique* (1981), s. 303-317.
- WALL, Richard: „Does Owning Real Property Influence the Form of the Household? An Example from Rural West Flanders." In: WALL, R. - ROBIN, J. - LASLETT, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 379-408.
- WEBER, Matthias: „Disziplinierung und Widerstand: Obrigkeit und Bauern in Schlesien 1500-1700." In: PETERS, J. (ed.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin: Akademie Verlag, 1997, s. 419-438.
- WIENER DATEBANK ZUR EUROPÄISCHEN FAMILIENGESCHICHTE, čtecí soubory z výzkumného projektu „Soziale Strukturen in Böhmen" (WDEF/SSB).
- WIESNER, Merry E.: „Paltry Peddlers or Essential Merchants? Women in the Distribute Trades in Early Modern Nuremberg." *Sixteenth Century Journal* 12 (1981), pp. 3-13.
- WIESNER, Merry E.: *Working Women in Renaissance Germany*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1986.
- WOROBEC, Christine W.: „Accommodation and Resistance." In: CLEMENTS, B. E. - ENGEL, B. A. - WOROBEC, C. D. (eds.): *Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991, s. 17-29.

Summary

WOMEN AND „SECOND SERFDOM“ IN BOHEMIA AT THE BEGINNING OF MODERN AGE

The contribution deals with the position of women on the estates of Frýdlant and Liberec between 1591 and 1722. The authors have selected the number of female headship rate as an index of this position. Compared with the rest of Europe the figure was very low and it further decreased over the time. Originally it was higher among cottagers than big farmers, but later the difference disappeared, although the group of small farmers increased. The originally higher number of female-headed holdings living close to towns (bound to specific forms of subsistence) disappeared as well. Qualitative sources (court files) prove that the above-mentioned specific development was a result of an increased intervention of the lordship into the farmers' holdings, designed to limit the number of female-headed holdings as they were considered unstable and less able to pay feudal fees. The village society (the community, relatives) exploited this strategy used by the lordship to its own benefit (e.g., to acquire a holding or a heritage). Not even the „second serfdom“ could work without a cooperation between serfs and feudals.

VENKOVŠTÍ PODDANÍ RYCHNOVSKÉHO PANSTVÍ V 17. STOLETÍ VE SVĚTLE GRUNTOVNÍ KNIHY

(Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví)

ALENA PAZDEROVÁ

Rychnovské panství se rozkládalo ve východních Čechách a bylo panstvím pohraničním, východní část panství sousedila s Kladským hrabstvím. Území panství bylo hornaté a lesnaté, protékané řekami, způsobujícími časté povodně. Obdělávatelná půda v nižších polohách byla střední bonity a směrem do hor se její kvalita stále zhoršovala. Negativní dopad na hospodaření zdejších poddaných měly nepříznivé klimatické podmínky. Pěstovaly se běžné hospodářské plodiny - žito, oves, ječmen, zřídka pšenice, v oblastech s lepší bonitou také len. V 16. století proběhla v Orlických horách a jejich podhůří intenzivní kolonizace, ukončená až v 18. století. Ve vesnicích rychnovského panství žilo převážně poddané zemědělské obyvatelstvo - sedláci, chalupníci a zahradníci; v horských oblastech, kde pokračovala kolonizace a zvyšoval se počet obyvatelstva, drobní rolníci a bezzemci.

Po ukončení třicetileté války byla situace ve východním Hradecku jiná než v ostatních českých krajích. Menší zničenost kraje a relativně menší nebo jen dočasný úbytek poddaných, nahrazovaný přílivem uprchlých poddaných z Kladska, síť dvorů dobudovaných do roku 1650, pohraniční poloha oblasti nesoucí hrozbu snadného sbíhání poddaných, kolonizace jako faktor narušující nevolnický systém, některé přežívající formy předbělohorského hospodaření ve dvorech (pozvolné snižování počtu potahů a nezapojenost do zahraničního obilního trhu) - to byla specifika kraje. V důsledku toho šlechta nemusela po válce přistupovat k překotnému zakládání dvorů a mohla se zaměřit na zkvalitnění dvorového hospodaření, nikoliv však za cenu okamžitého neúměrného zvyšování povinností poddaných. Zhoršování postavení venkovského lidu

proti předcházejícímu období zde probíhalo - na rozdíl od ostatních částí země - postupně a pomalu, takže bylo pro poddané víceméně snesitelné. Dokladem toho je i fakt, že v letech 1560-1580 nedocházelo v této oblasti k velkým hnutím odporu ani k protirobotním povstáním, obvyklým v jiných oblastech Čech.¹

Život venkovských poddaných rychnovského panství byl sledován v zápisech gruntovní knihy dochované pro 11 vesnic, tj. přibližně pro polovinu panství.² Jedná se o 570 zápisů pocházejících z posledního desetiletí před rokem 1600 do roku 1698, které přispěly k objasnění hospodářského, sociálního a právního postavení poddaných i chování vrchnosti vůči nim. U jednotlivých gruntů byla sledována jejich cena, výše závdavku a splátek, doba splatnosti, frekvence prodejů, vztah mezi prodávajícím a kupujícím, výměnky, inventáře poddanských nemovitostí, problematika dědictví a sirotků i zásahy vrchnosti do majetku a života poddaných. Studium gruntovní knihy ukázalo následující:

Ze 313 poddanských nemovitostí, podchycených gruntovnicí, bylo 192 selských a 121 zahradnických a chalupnických. V případě chalupnických a zahradnických gruntů terminologie kolísá, neboť v průběhu zápisů se grunt prvně označovaný jako zahradnický dále objevuje střídavě jako zahradnický i chalupnický.³ Mezi poddanskými nemovitostmi figuruje 11 se zvláštní funkcí a povahou. V rámci selských gruntů je to 5 mlýnů, 1 pila a 1 rychta, mezi zahradnickými 2 mlýnky, 1 lázeň a 1 krčma. Ve všech případech se jednalo o obyčejné poddanské usedlosti, které měly pouze odlišnou hospodářskou funkci nebo specializovaný provoz. U dvou chalup a dvou zahrad se uvádí, že jde o „vnově vystavené“, není však udáno, zda na dominikálu či rustikálu a pouze jediná chalupa je uváděna jako obecní.⁴

¹ Cenné údaje pro úvod článku jsem čerpala ze záslužné práce J. Šůly; J. ŠŮLA, **Venkovský lid východního Hradecka v letech 1590-1680**. In: *Acta Musei Reginaehradecensis, serie B, Scientiae sociales 13*, Hradec Králové 1971.

² SOA Zámorsk, GK č. 502, podchyceny vesnice Bělá, Dlouhá, Dobřínov, Hláska, Javornice, Jedlina, Lipovka, Popelov, Rompuše, Rybná a Souvlastní.

³ V tabulce č. 1, poskytující přehled o cenách jednotlivých poddanských nemovitostí, jsou tyto podchyceny tak, jak jsou výslovně uváděny v gruntovnici, tzn. že jeden a týž grunt figuruje někdy jako chalupnický, jindy jako zahradnický.

⁴ Mlýny: Javornice č. 6, Bělá č. 21, Rybná č. 14 a 17, Souvlastní č. 1; pila v Hlásce č. 3; rychta v Javornici č. 15; 2 mlýnky: Bělá č. 25 a Lipovka č. 18; lázeň v Rybné č. 11; krčma v Lipovce č. 17; nové chalupy v Hlásce č. 8 a v Souvlastní č. 12; nové zahrady v Hlásce č. 10 a v Souvlastní č. 17; chalupa obecní v Rybné č. 28.

Charakter poddanských nemovitostí

Od roku 1467 měli poddaní rychnovského panství právo odúmrti. Na tomto panství se jednalo o statky zakoupené podle purkrechtního práva. Zakoupený statek charakterizuje V. Procházka jako takový statek, k němuž má poddaný široké věcné právo, zahrnující rozsáhlá oprávnění dispoziční a dědická, jež přesahují právo požívací. Ve vztahu mezi poddanými se toto právo vyznačovalo některými typickými rysy práva vlastnického, tzn. že poddaní mohli svou nemovitost prodávat, zpětně kupovat, opatřovat předkupním právem, směňovat a propachtovávat. Širokých práv se dostávalo poddaným i v oblasti rodinného majetkového práva, a to rodiny jako celku, mezi manžely, v poměru k dětem i v poměru k přestárlým osobám. V poměru k vrchnosti bylo však právo poddaných omezeno vlastnickým právem vrchnosti, jehož rozsah byl rozšířen o prvky vyplývající z jejího postavení jakožto nejnižšího článku státního aparátu.⁵

Ceny poddanských nemovitostí

Cena poddanské nemovitosti byla dána čtyřmi složkami: půdou, budovami, hospodářským inventářem a závazky a povinnostmi na usedlosti váznoúci.⁶ Po celé sledované období je však u jednotlivých převodů poddanských nemovitostí udávána pouze celková odhadní suma, v 17 případech i inventář usedlosti, avšak bez ocenění. Zápisy tohoto charakteru, běžné pro 17. století,⁷ znemožňují činit seriózní závěry k problematice tvorby cen poddanských nemovitostí na rychnovském panství ve sledovaném období.

Cena usedlostí na vesnicích rychnovského panství byla udávána v míšeňských kopách. Stanovena byla většinou odhadem, tzv. „šacuňkem“, který prováděl rychtář a konšelé „k tomu zřízení“, v zápisech je občas zdůrazňováno, že se tak dělo z nařízení vrchnosti. Nechybí ani záznamy o „šacování trojím právem“, tj. za účasti rychtářů a konšelů nejen mateřské vesnice, ale i dvou sousedních.⁸ Žádný ze zápisů neuvádí přítomnost sousedů nebo členů rodiny, ani oceňování usedlosti vrchností a jejími úředníky, jak tomu bývalo na jiných panstvích. Při tvorbě ceny usedlosti se úřední odhad často

⁵ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 95n.

⁶ J. HANZAL, *Poznámky ke studiu ceny poddanské nemovitosti v 16.-17. století.*, In: *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.-18. století*, Praha 1963, s. 39-48.

⁷ E. MAUR, *Ke způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. století a počátkem 18. století.* In: *Příspěvky*, s. 71-83.

⁸ *Bělá č. 2*: „vedle prošacování trojího práva, totiž Rybenského, Bělského a Kunčínovského“ ujal r. 1671 Eliáš Hetžel grunt po neb. Janovi ml. Biedermannovi.

Tabulka 1 Ceny gruntů na vesnicích rychnovského panství v letech 1600 až 1700

Cena v kopách gr. míš.	Druh poddanské nemovitosti						celkem
	selské		chalupnické		zahradnické		
	počet	%	počet	%	počet	%	
1-10	-	10	12,8	2	0,9	12	
11-20	-	18	23,1	16	7	34	
21-30	-	21	26,9	37	16,3	58	
31-40	-	12	15,4	32	14,1	44	
41-50	-	8	10,3	41	18,1	49	
51-100	22	8,3	8	10,3	72	31,7	102
101-150	48	18,1	-	-	23	10,1	71
151-200	72	27,2	1	1,3	4	1,8	77
201-250	40	15,1	40				
251-300	26	9,8	26				
301-350	20	7,5	20				
351-400	13	4,9	13				
401-450	8	3	8				
451-500	4	1,5	4				
501-550	5	1,9	5				
551-600	3	1,1	3				
601-650	1	0,4	1				
651-700	-	-	-				
701-750	-	-	-				
751-800	1	0,4	1				
801-850	1	0,4	1				
851-900	-	-	-				
901-950	-	-	-				
951-1000	-	-	-				
1001-1050	1	0,4	1				
Celkem:	265	46,5	78	13,7	228	39,8	570

vůbec nedělal a zápis konstatuje, že dotyčný „ujal grunt v těch mezích a právích, jak ho od starodávna v držení a užívání bylo za sumu ...“, která je totožná s cenou předcházející i následující. Jen v malém počtu případů byla cena usedlosti stanovena v poslední vůli hospodáře nebo dohodou dědiců. Výši ceny nemovitosti ovlivňoval samozřejmě i její aktuální stav. Ke zvýšení docházelo v důsledku zlepšení usedlosti, ať již opravami zchátralých hospodářských budov nebo přístavbou nových, ponecháním „přídavků“, tj. mrtvého a živého inventáře, či přikoupením polností nebo lesa.⁹ Ke snížení ceny docházelo

⁹ *Rybná č. 13*: Roku 1620 koupil tento grunt Jřík Hamerník za 175 kop. Roku 1621 jej prodává Kryštofu Pryzlovi za 430 kop „protože veliký přídavky jemu přidal a týž grunt, ačkoliv ho sám laciněji, však za hotový měl, zpravoval.“

obyčejně při zhoršení hospodářského stavu usedlosti, odprodejích polností nebo rozdělením usedlosti.¹⁰

Praxe poskytování programově snížené ceny při prodeji usedlosti mezi příbuznými, obvyklá na jiných panstvích,¹¹ byla na rychnovském panství zaznamenána pouze ve dvou případech.¹² Zakupování gruntů otci pro syny jako způsob tezaurování peněz nebylo v tomto období běžné a bylo zaznamenáno pouze v jediném případě.

Také spekulativní koupě nemovitostí, vyplývající ze systému postupného splácení, umožňujícím kapitálově silnějším jedincům rychlé nákupy a prodeje gruntů za účelem zisku z rozdílu cen, nikoli vlastním hospodařením, nebyly na rychnovském panství zaznamenány.

Gruntovnice zachycuje selské grunty v ceně od 80 do 1001 kop. Z tabulky I vyplývá, že na vesnicích rychnovského panství se více než polovina selských gruntů pohybovala v cenových relacích od 80 do 250 kop, přičemž převažovaly grunty v cenovém rozmezí 151-200 kop (27%). U levnějších gruntů zahradnických byly zaznamenány ceny od necelých 10 kop až do 200 kop (zahrada s mlýnkem), přičemž se polovina těchto gruntů pohybovala v cenovém rozmezí 41-100 kop. Nejlevnější byly grunty chalupnické; polovina z nich se pohybovala v cenovém rozmezí 11-30 kop.

Celé sledované období se vyznačovalo vysokou frekvencí převodů poddanských nemovitostí. Udivující rychlost změn v osobách hospodářů způsobující, že pouze málokde usedlost vydržela v jedné ruce po celou generaci, byla zaznamenána odbornou literaturou.¹³ Důvody rychlých změn hospodářů je nesnadné postihnout i na rychnovském panství. V. Procházka soudí, že se jednalo o důsledek systému postupných splátek, způsobeného trvalým nedostatkem hotových peněz u venkovského obyvatelstva. Soustava malých

¹⁰ *Jedlina č. 28*: R. 1650 zakoupil Jan Neymon chalupu na obci za 23 kop. „1671 Michal Fisser koupil chalupu od Jana Neymona z příčiny té, že nanejvýš spuštěna byla, a on jsouce věkem sešlý, aby ji zase vypraviti mohl, v to býti nemůže, dle mezi nimi učiněné dobrovolné smlouvy toliko za 7 kop 30 gr.“; *Jedlina č. 5*: Roku 1648 kupuje shořelou chalupu, která stála původně 23 kop, Václav Kučera za pouhou 1 kopu.

¹¹ V. Procházka, *Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století*. SH 10, 1962, s. 101.

¹² *Popelov č. 2*: Roku 1661 ujal Daniel Ronner od své matky Anny zahradu za 200 kop. Slevuje jemu z mateřské lásky na tej zahradě vedle předešlého zápisu 100 kop; *Rybná č. 23*: 1660 ujal Jiřík Novák od otce svého Jana Nováka zahradu, která předešle za 130 kop prodána byla. Však on otec, aby při synu byt svůj volný do smrti míti mohl, slevuje mu z toho 30 kop.

¹³ V. PROCHÁZKA, *Trhová smlouva*, s. 94, zde i další literatura.

splátek byla velice příznivá pro střídání hospodářů, zvláště byl-li na usedlostech i při změně hospodářů ponecháván jejich inventář. Svě sehrála podle Procházky i naděje hospodářů, že na jiném statku mohou dosáhnout lepších výsledků, i vliv silně zakořeněného zvyku stálého střídání usedlostí.¹⁴ Všechny tyto tendence lze vystopovat i na rychnovském panství. V důsledku rychlého střídání hospodářů byla na rychnovském panství ve sledovaném období zaplácena pouze pětina poddanských nemovitostí.¹⁵ Placení usedlostí v hotovosti nebylo v 17. století obvyklé a také na rychnovském panství k němu docházelo jen výjimečně a pouze u levných chalupnických a zahradnických gruntů (viz tabulku 4).

Závdavek

Základem závdavku byl původní kolonizační zákup. Zákupní částka vyjadřovala nikoli absolutní cenu půdy, ale užitek, který z ní plynul poddanému. Ve sledovaném období šlo především o jeho hospodářský dosah, tzn. že tam, kde nebylo možné zaplatit příslušnou nemovitost v hotovosti, rozdělila se kupní cena na několik částek a závdavek byl první a největší z nich. Kromě toho měl i povahu aktu utvrzujícího smlouvu.¹⁶

Na vesnicích rychnovského panství se výše závdavku (viz tabulka 2) u selských gruntů pohybovala v širokém rozmezí od 9 do 755 kop a nejčastěji činila 26-50 kop (51 případů ze 147 podchycených). Výjimkou nebyly ani závdavky vyšší v rozmezí 51-150 kop (46 případů). U gruntů chalupnických se závdavek pohyboval od 8 do 73 kop a nejčastěji činil 11-15 kop (4 případy ze 12 podchycených), u gruntů zahradnických se závdavek pohyboval od 3 do 92 kop, přičemž se nejčastěji vyskytoval v rozmezí do 10 kop (46 případů ze 130 podchycených). Ani u zahradnických gruntů nebyly výjimkou poměrně časté vyšší závdavky, a to v rozmezí 16-20 kop (25 případů) a 26-50 kop (23 případů). Lze konstatovat, že 18 % závdavků u zahradnických gruntů se pohybovalo v rozmezí nejčastějšího závdavku u selských gruntů. Na rychnov-

¹⁴ V. PROCHÁZKA, *Trhová smlouva*, s. 94-95.

¹⁵ Nasvědčují tomu i sondy pro Bělou a Rybnou. Tak např. Jan Macháček z *Bělé č. 24* hospodařil do roku 1610 na zahradě, kterou zakoupil za 22 kop 15 gr. V letech 1612-1622 hospodařil v *Bělé č. 10* na zahradě za 70 kop. Jakub Hartman z *Rybné č. 10* hospodařil nejprve na zahradě za 50 kop, od roku 1620 již sedí na gruntě za 190 kop, atp. Pravdou je, že jsou zaznamenány i opačné případy, avšak v menším měřítku. Např. Kašpar Kneyffl z *Bělé č. 19* hospodařil v letech 1643-1649 na zahradě za 90 kop, v letech 1671-1681 na zahradě za 70 kop nebo Jan Petrlák, uváděný před rokem 1608 na gruntě za 132 kop, hospodařil v roce 1612 na zahradě za 45 kop.

¹⁶ Zapláceno 107 z 550 nemovitostí podchycených gruntovnicí (18,8%), a to 30 selských, 35 chalupnických a 44 zahradnických

ském panství se tedy setkáváme jak s nízkými závdavky, a to u všech typů poddanských nemovitostí, tak se závdavky poměrně vysokými, a to zejména u selských gruntů. Výhodou vyššího závdavku bylo, že prodávající získal najednou v hotovosti poměrně velkou sumu peněz, což v poměrném nedostatku peněz na venkově mělo značný význam. Navíc vyšší závdavek přispíval i k rychlejšímu splacení nemovitosti. Souhrnně lze konstatovat, že výše závdavku činila na Rychnovsku nejčastěji pětinu až polovinu kupní ceny. Vysoké závdavky, kdy byla nemovitost závdavkem téměř zaplácena, byly zachyceny pouze u minimálního počtu gruntů, a to pouze v první čtvrtině 17. století.¹⁷ Objevují se také nízké závdavky při smlouvách mezi členy rodiny, avšak nebyly pravidlem.¹⁸

Tabulka č. 2 Výše závdavku u poddanských nemovitostí na rychnovském panství v letech 1600-1700

Výše v kopách gr. míš.	Druh poddanské nemovitosti							
	selská		chalupnická		zahradnická		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-10	3	2,0	3	25,0	46	35,4	54	18,6
11-15	6	4,0	4	33,4	24	18,5	34	11,7
16-20	6	4,0	3	25,0	25	19,2	34	11,7
21-25	6	4,0	-	-	9	6,9	15	5,1
26-50	51	34,7	1	8,3	23	17,7	75	25,8
51-75	18	12,2	1	8,3	2	1,5	21	7,2
76-100	25	17,0	-	-	1	0,8	26	8,8
101-125	3	2,0	-	-	-	-	3	1,0
126-150	12	8,2	-	-	-	-	12	4,1
151-200	9	6,1	-	-	-	-	9	3,1
201-250	2	1,4	-	-	-	-	2	0,7
251-300	2	1,4	-	-	-	-	2	0,7
301-350	1	0,6	-	-	-	-	1	0,3
351-400	1	0,6	-	-	-	-	1	0,3
500	1	0,6	-	-	-	-	1	0,3
755	1	0,6	-	-	-	-	1	0,3
934	1	0,6	-	-	-	-	1	0,3
Celkem	147	100	12	100	130	100	289	100

¹⁷ V. PROCHÁZKA, *Trhová smlouva*, s. 108; TÝŽ, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 315.

¹⁸ *Rybná č. 1*: Roku 1609 ujímá Kryštof Renner od Václava Trubáčka selský grunt za 850 kop gr. míš. Zavalil hotových poříkráte 755 kop gr. míš. Týž grunt roku 1612 ujímá od Rennerových sirotek Kryštof Urlich za 1005 kop gr. míš. a zavdati rozdílně má 934 kop gr. míš.; *Hláská č. 9*: Před rokem 1608 koupil Matěj Bulíček zahradu od Jiříka Havlova za 40 kop gr. míš., přičemž závdavek činil 33 kop 20 gr. míš. Tutéž zahradu koupil od Matěje Bulíčka roku 1611 Jan Jakubců za 45 kop gr. míš., závdavek činil 32 kop gr. míš.

Nejběžnějším způsobem plnění závdavku bylo jeho zaplacení při zápisu smlouvy do gruntovní knihy, jak dosvědčují zápisy typu „zavdal při zápisu hotových“. Časté je i placení části závdavku při posudku, přičemž při zápisu byla doplacena zbývající část.¹⁹ Kromě jednorázového placení závdavku docházelo také na rychnovském panství ke splátkovému placení na způsob běžného placení splátek. Tento způsob splácení měl důležitý sociální dosah. V. Procházka soudí, že jej nelze s určitostí hodnotit ani kladně, ani záporně.²⁰ Platícímu kupci situaci usnadňoval, protože závazek rozkládal do delšího časového období. Prodávající naopak dostával sumu postupně, což mu ztěžovalo nákup další nemovitosti. Tento způsob byl tedy výhodný pouze pro rolníka, který už dále hospodařit nechtěl a takto získával postupně prostředky na živobytí v letech stáří; v několika případech se jednalo o otce, předávajícího grunt synovi.²¹ Na rychnovském panství býval závdavek poměrně často rozložen do dvou až čtyř termínů, splatných buď v témže roce nebo dalším jednom či dvou letech následujících.²² Podobně jako na jiných panstvích, byl zde hojně rozšířen i náhradní způsob plnění závdavku. Jen formální povahu mělo započtení na závdavek, stanovené pouhou srážkou určité finanční sumy, takže ke skutečnému plnění ve prospěch prodávajícího nedocházelo. Také na Rychnovsku bylo jedním z nejrozšířenějších způsobů tohoto postupu „porážení“ dědického podílu. Nejčastěji to byli nastupující synové, kteří „poráželi díl svůj po otci“, nebo noví hospodáři, kteří se přiženili na grunt ke vdově po původním hospodáři a „porazili díl manželky své“. Kromě tzv. porážení podílu po otci nebo matce, srážel si často nastupující hospodář jako závdavek i peníze, které zapůjčil rodičům nebo které vyplatil dlužníkům.²³ Někdy byl také závdavek

¹⁹Např. *Javornice* č. 3: Roku 1615 koupil Jiřík Podsadil od svého otce grunt za 230 kop gr. míš., přičemž závdavek činil pouhých 15 kop.

²⁰Např. *Hláška* č. 2: Roku 1636 ujal Hons Bidrmon grunt po neb. Janu Hlaváčkovi za 80 kop gr. míš. Při posudku měl zavdat 5 kop, při zápisu dalších 5.

²¹V. PROCHÁZKA, *Trhová smlouva*, s. 110.

²²Např. *Bělá* č. 2: Roku 1667 ujal Tobiáš Biederman grunt od svého otce Jana za 80 kop gr. míš., zavdat měl na tři termíny 26 kop.

²³Např. *Bělá* č. 2: Závdavek 26 kop rozdělen na tři termíny, a to 18 kop při zápisu, roku 1668 při sv. Martině 4 kopy a roku 1669 další 4 kopy; *Bělá* č. 7: Roku 1612 koupil Jiří Varlich grunt od Doroty, vdovy po Andresovi Vlkovi, za 234 kop. Zavdati měl rozdílně při „actum zápisu“ 92 kop, o středopostí příštím léta 1613 33 kop a při sv. Václavu téhož léta měl na týž závdavek dodat 25 kop.

kombinován s plněním v naturáliích.²⁴ Z jiných panství je známo, že se za určitých okolností závdavek nepodával vůbec a kupní cena se splácela po rocích. Důvodem neplacení závdavku byla zpusťlost usedlosti nebo tento býval odpuštěn, stavěl-li nový hospodář nebo prováděl-li alespoň určité opravy. Závdavek býval odpuštěn i s přihlédnutím k subjektivním podmínkám hospodáře, např. chudobě.

Tabulka č. 3 Skladba zaplacených poddanských nemovitostí na rychnovském panství v letech 1600-1700

Druh usedlosti	Období					
	1600-1650		1651-1700		1600-1700	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Selské	23	30,6	7	21,9	30	28,0
Chalupnické	20	26,7	15	46,9	35	32,7
Zahradnické	32	42,7	10	31,2	42	39,3
Celkem:	75	100,0	32	100,0	107	100,0

Někdy od závdavku upouštěli poddaní z titulu příbuznosti. Na rychnovském panství však byly z výše uvedených důvodů (kromě příbuznosti) pozastavovány pravidelné roční splátky, nikoliv odpuštěn závdavek. Závěrem lze konstatovat, že neutěšené hospodářské poměry, způsobené třicetiletou válkou, se odrazily i ve výši závdavků, která na rychnovském panství klesla od třicátých let 17. století a teprve v poslední jeho čtvrtině opět mírně stoupla.²⁵ Protože však jsou zápisy v gruntovní knize dochovány značně mezerovitě, nelze z nich vyvodit jednoznačnější závěr.

Splátky

Splátky jsou v gruntovní knize nazývány „roční placení“ a tvoří základní část knihovní agendy. Byly vedeny přesně a pečlivě, časté jsou pozdější přípisky „dobral“ u jednotlivých jmen, došlo-li k celému vyplacení gruntovních peněz nebo dědického podílu. Splátky se kladly pravidelně každý rok až do „vyjití“ tržní sumy. Konečné zaplacení nemovitosti je v gruntovníci uváděno

²⁴Bělá č. 2: Roku 1636 Hons Bidrmon ujal grunt za 80 kop gr. míš., závdavku rozdílře vypravil při zápisu 5 kop, zavdati má při posudku ovsu ouročního a kontribučního do důchodův za 5 kop.

²⁵Javornice č. 19: Jiří Hnátek ujal před rokem 1608 po své zemřelé matce grunt za 180 kop gr. míš. Na závdavek sráží po otci podílu 27 kop 40 gr., co matce půjčil, též sráží, 12 kop 30 gr. a po matce podílu sráží 9 kop 35 gr.; Javornice č. 22: Roku 1610 Václav Holej, jinak Polák, ujal grunt po neb. Janu Bezděkovi za 250 kop gr. míš. „porážejíce podílu manželky své a co dlužníkům vyplatil 83 kop.

formulací „A tak má zaplaceno“ k příslušnému roku. Výše splátek byla sice různorodá, ale všeobecně velmi nízká. U selských gruntů se nejčastěji pohybovala od 3 do 5 kop, u chalupnických a zahradnických od 1 do 2 kop. Přesto jsou poměrně časté případy, kdy byl poddanému povolen odklad z důvodu špatné finanční situace, jak o tom svědčí přípisky u jednotlivých vrocení „pro nemožnost neklad“. Splátky často představovaly velmi dlouhou řadu plnění, přesahující život kupujícího hospodáře; tj. 30-40 let.²⁶ Většina poddanských nemovitostí na vesnicích rychnovského panství ve sledovaném období nikdy splacena nebyla. V těch případech, kdy došlo k zaplacení, byl selský grunt splácen hospodářem v průměru necelých 17, chalupnický 10 a zahradnický 9 let (viz tabulku 4).

Nabývání poddanských nemovitostí.

Grundy na rychnovském panství byly nabývány záplatným postoupením od otce-hospodáře za jeho života, kšaftem (ústním nebo písemným), dědictvím (avšak záplatně), koupí (freymarkem) nebo směnou. K přejímání gruntů potomky za života nebo po smrti hospodáře a k jejich

Tabulka 4 Délka spláčení poddanské nemovitosti na rychnovském panství jedním hospodářem v letech 1600-1700

Doba splá- cení v letech	Počet zaplacených poddanských nemovitostí			
	selské	chalupnické	zahradnické	celkem
ihned	-	6	6	12
1-5	4	7	9	20
5,1-10	6	7	13	27
10,1-15	6	5	6	17
15,1-20	3	7	6	19
20,1-25	6	1	2	6
25,1-30	3	1	-	5
30,1-35	1	-	-	-
35,1-40	-	1	-	1
40,1-45	-	-	-	-
45,1-50	1	-	-	1
Celkem	30	35	42	107

koupím, prodejům a směnám docházelo v průběhu celého roku, avšak k vlastnímu právnímu pořízení, tj. k zápisu do gruntovních knih, docházelo častěji na výročním soudě, který zasedal jednou ročně v zimním období za

²⁶Např. Rybná č. 10: Grunt za 150 kop, závdavek 49 kop 30 gr., roční splátky po 4 kopách. Týž grunt roku 1620 za 190 kop, závdavek 64 kop, roční splátky po 4 kopách. Týž grunt roku 1659 za 145 kop, závdavek 25 kop, roční splátky po 7 kopách.

přítomnosti rychtáře, konšelů a obecního staršího, než ve vrchnostenské kanceláři. Nad řádným chodem soudu bděl jako garant vrchnostenský úředník (Ambtmann). Jelikož se na rychnovském panství jednalo o grunty s právem odúmrti a zakoupené podle purkrechtního práva, drželi je hospodáři dědičně a mohli je se souhlasem vrchnosti prodávat nebo záplatně odkazovat svým partnerům či dětem, ovšem pod podmínkou dobrého hospodaření (viz tabulky 5 a 6).

Tabulka 5 Vztah prodávajícího ke kupujícímu na poddanských nemovitostech rychnovského panství v letech 1600-1700

Charakter vztahu	Selské		Calupnické		Zahradnické		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
otec	18	6,4	-	-	9	3,5	27	4,6
zemřelý otec	36	12,7	2	5,8	7	2,8	45	7,8
otčím	3	1	1	2,9	-	-	4	0,7
ovdovělá matka	8	2,8	2	5,8	1	0,4	11	1,9
zemřelá matka	1	0,4	-	-	-	-	1	0,1
zemřelá manžel	12	4,2	-	-	3	-	15	2,5
manželka, vdova po předchozím hosp.	21	7,4	1	2,9	6	2,4	28	4,8
zemřelá dcera	-	-	-	-	1	0,4	1	0,1
bratr	3	1	-	-	4	1,5	7	1,2
sourozenci	-	-	-	-	2	0,8	2	0,3
teta	1	0,4	-	-	-	-	1	0,1
tchán	8	2,8	-	-	3	1,2	11	1,9
tchýně	-	-	1	2,9	-	-	1	0,1
švagr	1	0,4	-	-	2	0,8	3	0,5
nepříbuzná osoba	171	100,0	27	79,5	215	85,0	413	73,4
Celkem	283	100,0	34	100,0	253	100,0	570	100,0

Velmi často se ujímali gruntu synové po otcově smrti, často to byli synové starší, kteří hospodařili dočasně, tj. do „zrostu“ (dospělosti) nejmladšího bratra, který byl zákonitým dědicem. Méně často se ujímali gruntů synové ještě za života otcova, jako důvod bylo uváděno stáří nebo nemoc starého hospodáře. Časté byly případy, kdy po hospodářově smrti převzala grunt vdova. Většina vdov se opět vdala a grunt dostal nového, ve vztahu k původnímu majiteli cizího, hospodáře. Opět jen dočasně do doby zletilosti sirotka-dědice. Ze zápisů vyplývá, že se někdy vdova veřejně vzdávala hospodaření a představovala nového hospodáře.²⁷ Nebyl-li nový, přiřazený hospodář místní, musel ve vrchnostenské kanceláři předložit výhost (Losbrief) a slíbit vrchnosti

²⁷ Javornice č. 12: Roku 1620 koupil Tobiáš Barták grunt od Jana Čermáka za 130 kop. Zavdal 10 kop, ročně měl splácet po třech kopách, grunt by měl tedy splacený až po 40 letech.

poddanství a člověčenství.²⁸ Kromě vlastních dědiců, matek (macech), vdov a otčímů figurují na gruntech jako dočasní hospodáři i zeťové a švagři. Pouze v jediném případě byl grunt odkázán cizí osobě, protože tento nový hospodář se postaral o původního majitele a jeho manželku až do jejich smrti.²⁹ Z tabulek č. 5 a 6, podchycujících vztahy mezi prodávajícími a kupujícími navzájem, vyplývá, že pouze ve 40 % případů se jednalo o osoby příbuzné.

Tabulka 6 Vztah kupujícího k prodávajícímu na poddanských nemovitostech rychnovského panství v letech 1600-1700

Charakter vztahu	Selské		Calupnické		Zahradnické		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
syn	63	22,3	4	11,8	17	6,6	84	14,6
pastorek	3	1	1	2,9	-	-	4	0,7
bratr	3	1	-	-	6	2,4	9	1,4
synovec	1	0,4	-	-	-	-	1	0,1
švagr	1	0,4	-	-	1	0,4	2	0,3
švagrová	-	-	-	-	1	0,4	1	0,1
ovd. manželka	12	4,3	-	-	3	1,2	15	2,6
ovd. matka	-	-	-	-	1	0,4	1	0,1
zeť	8	2,8	1	2,9	3	1,2	12	2,1
2. manžel (příž.)	21	7,4	1	2,9	6	2,4	28	4,7
nepříbuzná osoba	171	60,4	27	79,5	215	85	413	73,4
Celkem	283	100,0	34	100,0	253	100,0	570	100,0

Co se týče dědictví, gruntovní zápisy se zmiňují o kšaftech ústních i písemných. Na základě těchto zápisů lze stručně konstatovat, že grunt dědil vždy nejmladší syn, v případě jeho úmrtí další bratři nebo setry, a nebyli-li synové, dědily dcery. Výše peněžitých dědických podílů matky (macechy) vdovy a pozůstalých sirotek obojího pohlaví byla v převážné většině stejná. Pokud byl u některého z potomků uveden nižší podíl, byl tento fakt často zdůvodňován tím, že část dostal již dříve. Podobná situace byla u výbavy, kterou měli sirotci dostat po dosažení dospělosti. Jako její součást jsou udávány krávy, někdy i s teletem, výjimečně kuň a včely, nejčastěji ale blíže nespecifikovaná výbava. Výjimečně, a to na velkých gruntech, jsou uváděny „šaty ložní a chodící“, tj. ložní prádlo a

²⁸ *Dobřínov č. 1*: 12. 12. 1621 „Dorota, manželka Václava Filípkova, někdy zůstalá vdova po neb. Markovi Křížovi, stoje osobně při registřích purkrechních se přiznala, že jej do statku svého za mocného hospodáře až do smrti své na tento způsob přijímá...“

²⁹ Např. *Souvlastní č. 8*: „L.P. 1636 Jiřík Feichtinger uvedší se a slíbivše J. M. C. Římské v poddanost a člověčenství...“; *Rybná č. 13*: Kryštof Ryzl koupil grunt „slíbíc J. M. P. rukou dáním poddanost, poslušnost i pravé člověčenství s manželkou svou i dítkami ...“, *Souvlastní č. 9*: Roku 1650 Jiřík Geisswinkler, přinesouce vejhost a uvedouce se v poddanost...“ atp.

řatstvo. V jediném případě bylo zaznamenáno vydědění potomka. Jíra Kořista z Bělé zběhl a u jeho jména se objevuje poznámka „Jírovi neposlušnému nic”.

Výměnek

Odstoupení gruntu bývalo spojeno s výměnkem. V 17. století nebyl podrobný zápis o výměnku v rychnovských gruntovních knihách tak častým jevem jako ve století následujícím, i když je nepochybné, že existoval. Většinou ale nebyl specifikován a zápis se o něm zmiňuje jako o dohodnutém. Ve 27 případech však byl zapsán v plném znění. Odstupující hospodář si vymíňoval až do smrti byt pro sebe a pro manželku, a to buď ve stavení s novým hospodářem, nebo v chalupě stojící na gruntu, dále teplo, tj. dostatek palivového dříví, a světlo. Kromě toho naturálie pro svou obživu - nejčastěji máslo, sýry, žito, pšenici a ovoce. K běžným výminkám patřila možnost chovat dobytek, nejčastěji jednu krávu či krávu s teletem, občas kozu, a to ve chlévě spolu s hospodářovým dobyt看em. K výměnkářově dobytku patřival i kus louky nebo seno. U selských gruntů patřivalo k výměnku několik strychů pole (1-4 str.), osívané obvykle ovsem, žitem, pšenicí, lnem nebo lněným semínkem. Výměnkářovy role byl nový hospodář povinen obdělávat svým potahem. Ve výminkách také často figuruje hnůj, který byl nastupující hospodář povinen vyvážet na výměnkářovo pole. Kromě vlastních políček si výměnkáři nárokovali i několik záhonů na „zelí sázení” nebo „na vaření” či „na kuchyňské věci”. Zápisy o chalupnických, ev. zahradnických výměncích, nebyly tak mnohomluvné jako o selských, obvykle byl požadován byt, teplo a světlo nebo souhrnně „živobytí až do smrti”. Výměny byly velice často opatřeny klauzulí, že na všechno, co by chtěl výměnkář od výměnku prodat, má předkupní právo stávající hospodář. Zemřeli jeden z rodičů-výměnkářů, redukoval se výměnek na polovinu. Provдалa-li se vdova výměnkářka, ztratila nárok na výměnek a ten se vracel hospodáři, právě tak jako po smrti výměnkáře. Kromě běžného vymíňovaného doživotního zabezpečení se objevují i výminky speciální, např. zabezpečení nemocných či mentálně nebo tělesně postižených sourozenců, přestárých sester, u nichž nebyla naděje na sňatek atp. Kuriózní je výminka Václava Ušatého z Javornice, který v roce 1617 prodal mlýn synu Janovi a sobě zakoupil jiný grunt s tím, že kdyby se mu na něm nelíbilo, přenechá jej synovi a ten mu vrátí zpět mlýn; otec mu však měl zvlášť zaplatit případná vylepšení. Poměrně časté byly výminky, jimiž si hospodáři při odprodejích částí pozemků zabezpečovali volný přístup ke svým polnostem.

Přidavky

V 17 případech se objevují tzv. „přidavkové“, tj. sepsaný mrtvý a živý inventář gruntu. Díky jim si můžeme udělat obrázek o technickém vybavení tehdejších domácností. U selských domácností jsou běžně uváděny: púl nebo celý okovaný vůz, pluh se železem, brány, řetěz k vozu, řezačka s kosířem, vidle k peci, hnoji a senu, sekera, motyka, lopata, hák, kopáč, brdo a odměrky k měření. Z vybavení domácnosti je vždy zmiňován hrnec měděný v kamnech. Kromě náradí byly součástí přidavků také zásoby obilí vymláčeného nebo v slámě, uložené ve stodole, dobytek a drůbež. Inventáře chalupnických, ev. zahradnických domácností byly logicky chudší; objevovalo se zde pouze základní zemědělské náčiní - vidle, hák, sekera, dále měděný, častěji železný hrnec v kamnech a pár kousků drůbeže.

Zásahy vrchnosti do života poddaných.

Na rychnovském panství vrchnost nezasahovala do převodů a života poddanských nemovitostí, pokud hospodář dostával svým povinnostem dobrého hospodaření. Běžná byla migrace hospodářů na vesnicích uvnitř panství, výjimkou nebyla ani vnější migrace, jak dosvědčují zápisy o zhostech, nenabyla však nikdy masového měřítka.

Jiná situace byla v péči o pozůstalé sirotky. Jejich výchova a peníze, uložené v truhlici sirotčí, a registra sirotčí byly přísně sledovány nejen vesnickou samosprávou, ale i vrchností. Jen s povolením vrchnosti mohlo být disponováno se sirotčími penězi, které bývaly vydávány buď pěstounům na vychování sirotka nebo, na jeho vyučení řemeslu. Nedostatek hotových peněz vedl k častému zapůjčování sirotčích peněz i na rychnovském panství. Vrchnost nemívala proti těmto půjčkám námitek, požadovala však, aby se sirotkům vždy dostalo „nadlepšení“, tj. o 1-2 kopy více, než bylo zapůjčeno.³⁰

Bez výslovného svolení vrchnosti nesměl být uskutečněn také žádný odprodej částí pozemku, tj. polí, lesů, luk nebo pusté půdy, byly však vrchností běžně povolovány.³¹ Častěji se jednalo spíše o menší výměry, neboť vrchnost pochopitelně neměla zájem na rozpadu větších gruntů, na kterých vázly potažní roboty. Důvodem těchto odprodejů byla většinou jejich „nepřípadnost“, tj. velká

³⁰ Bělá č. 24: „1618 Jan Strašilů ujal tu zahradu po neb. Jiříkovi st. Bártovi a manželce jeho, kteréž jest smrti dochoval, tak jakž mu odkázána byla“.

³¹ Bělá č. 7: Roku 1607 „s dovolením J. M. P. půjčeno Andresovi Hanzlovi, jinak Vlkovi, z truhlice z peněz S. N. Mikuldy Václava na stavení 12 kop. Ty má zase vedle peněz purkrechtních každoročně do truhlice klásti a tomu sirotku 1 kopy z nich nadlepšiti“.

vzdálenost od hospodářovy usedlosti, která znemožňovala obhospodařování vzdálenějších rolí nebo je činila neefektivním.

Zájem vrchnosti o efektivnost poddanských hospodářství, z něhož měla opět prospěch, ilustrují i některé případy „polepšení“ gruntů, kdy od nezaplaceného a pravděpodobně neproduktivního selského gruntu nařídila oddělit polovinu a přidat ji k zahradě, aby tato mohla být uznána za malý selský statek.³² V zásadě vrchnost povolovala i svádění poddanských nemovitostí. Šlo však pouze o grunty zahradnické, které byly připojeny k selským.³³

Podobně vrchnost povolovala odprodeje tzv. spravedlností, tj. dědických podílů nebo dlužních částek, poukazovaných poddaným novým hospodářem v pravidelných ročních splátkách. Jejich prodej byl formou získávání hotových peněz a byl všeobecně rozšířen také na rychnovském panství. Docházelo k němu v důsledku dobové hospodářské situace i specifických poměrů na poddanské usedlosti, kdy nedostatek finančních prostředků nutil poddané za účelem uspokojování věřitelů použít svých dědických podílů a tíž nedostatek prostředků vedl k dlouhodobému postupnému splácení zakoupených usedlostí, čímž se hodnota podílu snižovala a pro mnohé byla spíše iluzorní. Zápisy v gruntovní knize svědčí o faktu, známém i z jiných panství, že se totiž řada poddaných svých dědických podílů vůbec nedočkala a ty přešly na jejich potomky. Prodej dědických podílů za hotové peníze však znamenal jeho sníženou cenu. Na rychnovském panství se snížení pohybovalo mezi 20 až 50 % původní hodnoty dědického podílu. Extrémně vysoká snížení zaznamenána nebyla. I pro rychnovské panství lze konstatovat, že v čím vzdálenější době mělo dojít k uspokojení kupujícího, tím menšího obnosu se dostalo prodávajícímu.

O spekulativním vykupování dědických podílů kapitálově silnými jedinci gruntovnice mlčí. Podobně nebyl gruntovnicí zaznamenán žádný případ odprodeje dědického podílu vrchnosti. V několika málo případech byla kupcem obec nebo záduší. Přednostní právo ke koupi dědických podílů měl hospodář na usedlosti. Odprodeje dědických podílů byly běžné jak mezi sourozenci, kdy nastoupivší hospodář skoupil podíly jednoho nebo více svých sourozenců, tak cizím osobám, obci nebo záduší. Vrchnost někdy zasahovala v konkrétních

³²Odprodej vzdálených rolí: Lipovka č. 2, Rybná č. 11, Javornice 21, 26; kus lesa: Bělá č. 11; kus stráně: Rybná č. 3; odprodej pustiny zeti: Rybná č. 25 atp.

³³Běla č. 20: „L. P. 1664 dne 29. Juni jakož Peter Krunka z tohoto světa prostředkem smrti vykročil a svou živnost, kterou ještě nezaplacenou měl, za 70 kop, zanechal. Však na poručení milostivé vrchnosti dle prošacování práva Javornického, porěvadž se uznalo, že by za sedlskej statek malý býti měl, Martinovi Krátkému k jeho zahradě polovici téhož statku vyměřeno a odevzdáno jest tak, aby za sedlskej statek zůstával, za sumu 35 kop”.

případech ve prospěch poddaných přímo - např. v Bělé s povolením J. M. P. rychtář a konšel prodávají za vdovu po nebožtíku Bártovi její peníze, protože nemá zač živa být a majitel je nechce koupit. Ve všech případech odprodeje dědických podílů se jednalo o prodej za peníze. Prodej za reálné předměty nebo pracovní úkony nebyl zaznamenán.

Další zásahy vrchnosti se projevily v oblasti trestání deliktů. Např. na příkaz vrchnosti byla spravedlnost Jakuba Jiříkova z Hlásky předána ponocnému v Rychnově, kterého Jakub v noci „bez příčiny posekal“, nebo peníze, které získal Václav Hejhal z Hlásky za prodaný grunt, mu byly na příkaz vrchnosti odňaty, protože když byl hajným, kradl v panských lesích.

Tvrdé zásahy vrchnosti do života a majetku poddaných na rychnovském panství, které se na jiných panstvích projevovaly sbíháním, nebyly na rychnovském panství obvyklé. Sběhnutí hospodáře bylo zaznamenáno pouze v pěti případech, ač blízkost hranic je činila velmi snadným. Gruntovní peníze po těchto sběhlých poddaných připadly samozřejmě vrchnosti. Vrchnost ve vlastním zájmu prostřednictvím rychtářů i vlastních hospodářských úředníků kontrolovala hospodaření na poddanských gruntech a bylo v její moci sehnat špatného hospodáře z jeho gruntu a nahradit jej hospodářem novým, avšak v gruntovních zápisech ze sledovaného období není ani jediný, který by dokládal, že toto právo vrchnost skutečně uplatnila. Podobně nebylo zřejmě časté nucení poddaných vrchností, aby se ujali pustého gruntu nebo gruntu po sběhlém poddaném, jak bývalo běžným zvykem na jiných panstvích, neboť gruntovnice uvádí tuto skutečnost pouze ve dvou případech.³⁴ Zájem vrchnosti na dobrém hospodaření poddaných se projevoval i v častém povolování odkladu splátek, byl-li poddaný v tíživé situaci zdravotní nebo hospodářské. Kromě běžně povolovaného krátkodobého odkladu na 1-2 léta, byl v jednom případě zaznamenán devítiletý odklad.³⁵ Benevolence vrchnosti v tomto případě pramenila pravděpodobně z toho, že na gruntovních penězích neměla přímý zájem.

V některých odůvodněných případech vrchnost nevyžadovala okamžité splacení dluhu, jak dosvědčuje mj. i případ Jíry Ušáka z Lipovky. Ten splácel do vrchnostenské kasy dluh zděděný po otci, ocitl se v nouzi a nemohl zaplatit, avšak „J. M. P. ráčil k němu takovou lásku prokázati“, že mu snížil splátky a

³⁴ Např. Bělá č. 18, Souvlastní č. 13, 14.

³⁵ *Rybná č. 10*: Roku 1645 „na poručení vrchnosti Jakub Hartman dle prošacování ujal roli a pustinu od statku po Jiříkovi Kheslerovi při zahradě jeho ležící, což již táž zahrada s třemi roli za statek sedlský držán být má za 34 kop“; *Javornice č. 4*: Roku 1650 „z nařízení a povolení vrchnosti Mates Assner ujal grunt po zběhlém Václavovi Hlaholovi za sumu 230 kop“.

povolil odklad. Kromě prokázané milosti se vrchnost pojistila, neboť v zápise jako rukojmí figuruje lipovský rychtář a jeden z lipovských sedláků.

Že si vrchnost dobře hlídala své zájmy, plyne i z faktu, že bez jejího svolení nesměly být stavěny žádné nové chalupy. Podobně hlídala i konkurenci vrchnostenských podniků. Např. v Hlásce, kde byl prodán grunt s pilou poškozenou povodní, nesměla být tato pila postavena a ani v budoucnu bez vědomí vrchnosti; podobně bylo postupováno při prodeji chalupy s bývalým mlýnkem v Javornici.³⁶

Závěr

Na základě provedeného rozboru gruntovní knihy rychnovského panství pro léta 1600-1700 lze konstatovat, že se plně potvrdila specifičnost tohoto panství i regionu. Postavení poddaných a zásahy vrchnosti do jejich života nevykazují znaky, charakteristické pro tzv. druhé nevolnictví, neboť řadu svých práv pojímá v tomto období vrchnost pouze formálně. Na druhé straně nelze zdejší situaci idealizovat, protože v gruntovní knize chybějí jakékoliv údaje o robotním zatížení poddaných. Pokud je robotna zmiňována, pak pouze všeobecně, a to pouze ve dvou případech v Rybné: „z gruntu daně a roboty jako jiní poddaní“ a „podle register ourok a roboty“. Bohužel o výši robotního zatížení mlčí i tři dochované urbáře pro sledované období - nedatovaný z doby před rokem 1562, z roku 1571 i 1657, což bylo zaznamenáno i odbornou literaturou.³⁷ Pro získání přesnějších údajů bude třeba prostudovat také aktový materiál patrimoniální správy. Zajímavá bude i konfrontace s navazující pozemkovou knihou pro 18. století.

³⁶ Javornice č. 13: Splátky po 4 kopách ročně se v letech 1676-1684 Matěji Šafránkovi „pro nemožnost stavují“.

³⁷ J. ŠŮLA, c. d.

Summary

VILLAGE SERFS ON THE ESTATE OF RYCHNOV IN THE 17TH CENTURY IN THE LIGHT OF THE FARM BOOK (A contribution to the question of the „second serfdom“)

The writer deals with transfers of farm land between the serfs on the estate of Rychnov nad Kněžnou in East Bohemia. She observes the prices of serf land, the frequency of transfers, the timetable of instalments, the ways of acquiring holdings, the question of retirement contracts and the lordship's intervention into the holding of land. She ascertains that at the domain under observation, in which the lordship's own business activities only developed slowly and which included a large-scale non-agricultural production, the position of serfs and the intervention of the lordship do not display the signs typical of the „second serfdom“. She admits however that this conclusion could be modified if other sources were used.

ROZVOJ ŘEMESLNÉ VÝROBY NA PANSTVÍ PODĚBRADY V 17. A 18. STOLETÍ

LENKA MATUŠÍKOVÁ

I přes zemědělský ráz panství Poděbrady, kde většina hospodářů zapsaná v obou katastrech (berní rula, tereziánský katastr) žila i s rodinami ze zemědělské produkce, můžeme v jednotlivých berních příznáních sledovat růst počtu těch hospodářů, jimž se řemeslná výroba, postupně stávala hlavním předmětem činnosti a zdrojem obživy. Rychleji než ve vsích se řemeslníci prosazovali v obou poddanských městech, v Poděbradech tvořili na konci sledovaného období polovinu a v Sadské téměř třetinu všech hospodářů. Skladba řemesel odpovídala zemědělskému charakteru panství a potřebám obou poddanských měst a řemeslná výroba zabezpečovala především požadavky vrchnosti na zámku v Poděbradech a na jednotlivých panských dvorech a požadavky místního trhu, případně bylo jednotlivcům povoleno prodávat své výrobky i na jarmarcích sousedních komorních panství (Kolín, Pardubice a Brandýs nad Labem).

Proměny v počtech řemeslníků celkově i v jednotlivých řemeslech ve vsích i v obou městech poděbradského panství v průběhu více než osmdesáti let lze sledovat i v příložených tabulkách, které byly zpracovány na základě údajů z berní ruly, tereziánského katastru a jeho revizitace (1654, 1713 respektive 1714 a 1726 respektive 1727) a byly doplněny o výsledky visitace, provedené zvláštní komorní komisí na panství již v roce 1715, v níž jsou poprvé zachyceni i podruzi provozující řemeslo ve městech a řemeslníci při obci nebo v obecních

chalupách na venkově, které berní rula ani fasse z roku 1713 (ve městech 1714) neuváděla.¹

Na tomto místě je třeba poznamenat, že data získaná v citovaných pramenech ústřední povahy byla doplněna studiem ve spisech patrimoniální správy a archivech měst Poděbrad a Sadské.² Písemnosti městské správy podobně jako městské knihy z období před rokem 1750 jsou bohužel dochovány jen v torzech, což mnohdy omezuje možnosti srovnání získaných dat. Zmíněné prameny byly doplněny o písemnosti České komory, již byly jako zástupci panovníka komorní statky přímo podřízeny, uložené v SÚA ve fondech Stará a Nová manipulace a Česká dvorská komora.³ Počty řemeslníků a jejich roční příjmy byly totiž vrchnostenskými úředníky sledovány především v souvislosti s vybíráním daní a zajišťováním chodu celého panství.

Zatímco fasse tereziánského katastru udávala ve vsích poděbradského panství celkem 21 řemeslníků a z toho 13 řezníků, visitační komise v roce 1715 jich zaznamenala téměř třikrát více, totiž celkem 57. Jen jedenáct z nich bylo v berním přiznání vedeno mezi hospodáři, ostatní jsou zapsáni při obci nebo na obecních chalupách. Skladba řemesel odpovídala potřebám venkovských obcí; početní převahu si v celém sledovaném období zachovávali řezníci, jejichž masné krámy, evidované i v urbářích a vrchnostenských účtech, byly někdy spojovány s provozem venkovských krčem, dále krejčí a kováři. Posledně jmenovanou skupinu řemeslníků však můžeme sledovat až ve visitačním nálezu z roku 1715, protože neměli vlastní pozemky a se souhlasem obce bydleli a pracovali v obecních chalupách.

Podobně jako masné krámy byl počet a obsazení venkovských kováren sledován vrchností. Vedle řezníků, obecních kovářů a krejčích vystupuje do popředí ještě početná skupina tkalců, což také souviselo s pokusem české komory rozšířit na panství pěstování lnu a jeho zpracování. Vzhledem k nepříznivým půdním podmínkám, se pěstovalo především konopí a lepší předivo bylo domácím tkalcům dováženo, a proto v polovině 18. století komora od tohoto záměru zcela ustoupila.⁴ Z dalších řemesel je třeba ještě jmenovat

¹ Státní ústřední archiv v Praze (dále jen SÚA), *Berní rula. Hradecko*, i. č.10; *Tereziánský katastr* (dále TK), *panství Poděbrady*, č. 719 - spisy, č. 788 -fasse.

² Státní oblastní archiv v Praze (dále jen SOA), *Vs Poděbrady*, i. č. 968, 979, 985; Státní okresní archiv Nymburk (dále jen SOkA), *Archiv města Poděbrady, Archiv města Sadská*.

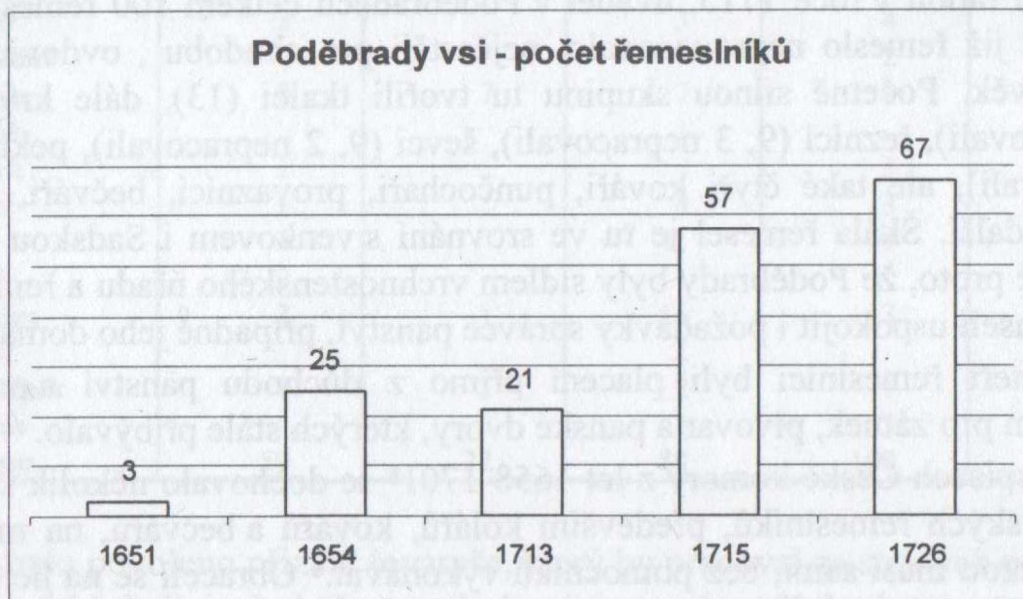
³ SÚA Praha, fond Nová manipulace, sign. P/9, P/25 a P/26; fond České oddělení dvorské komory (dále ČDKM), kart. 36, 40 a 41.

⁴ K tomu podrobněji Jan HELLICH, **Pěstování lnu na Poděbradsku**. *Časopis pro dějiny venkova* 12, 1925, s. 207-210.

koláře a ševce, i když jejich počet je ve srovnání s předchozími řemesly zanedbatelný, a konečně rybáře, kteří se živili lovem ryb na řece Labi a v přilehlých strouhách a jejich prodejem na městských trzích.

Tabulka 1 Řemeslníci evidovaní ve vsích panství Poděbrady v letech 1651-1726

Rok	1651	1654	1713	1715	1726
Řemeslo					
Cihlář			1		
Kolář				3	2
Kovář				8	15
Krejčí		4		8	16
Pekař		1			
Rybář	1	4	3	4	5
Řezač	1				
Řezník	1	2	13	15	16
Švec		3		3	3
Tesař		4	1	2	1
Tkadlec		6	3	12	5
Zedník		1		2	4
Celkem	3	25	21	57	67

Výše udávaných ročních příjmů naznačuje rozdíly nejen mezi skupinami řemeslníků, ale také mezi jednotlivými řemeslníky uvnitř těchto skupin. Příjmy obecních kovářů se např. pohybovaly od 15 zlatých až po 90 zlatých ročně, proti tomu v početné skupině řezníků a tkalců byly příjmy podstatně nižší (od 3 zlatých po 40 zlatých ročně). Příjmy ševců a krejčích byly závislé na tom, zda

ušili nové šaty či boty nebo jen opravili již hotové dílo, a pohybovaly se v rozpětí od 3 do 20 zlatých. Při porovnávání příjmů je však třeba brát v úvahu, zda jde o skutečně zjištěné příjmy (verdienst sich) nebo o tak zvané fictitium, totiž komisí stanovený možný roční výdělek podle třídy, do níž bylo řemeslo při přípravě tereziánského katastru zařazeno. V nálezů visitačním komise z roku 1715 pro Poděbrady a městečko Sadskou je navíc popsán stav a velikost domů, majetkové poměry hospodáře, řemeslo a výše jeho ročního příjmu. Vedle 53 řemeslníků s ročním příjmem 440 zlatých bylo komisí zapsáno i 37 podruhů provozujících řemeslo s příjmem 555 zlatých ročně, kteří, pokud nebydleli přímo s hospodářem, obývali nevelké domky (chalupy), postavené v zahradách za měšťanskými domy. Velmi často vykazovali vyšší příjmy než jejich „domácí páni“, kteří patrně jen díky nim mohli nemovitost udržet. Vedle příslušníků rodiny, tj. synů a zeťů, kteří přebírali řemeslo po otci nebo ovdovělé matce, nacházíme mezi podruhy řadu řemeslníků, kteří z různých důvodů zvláště pro nedostatek prostředků nemohli ve městě zakoupit dům a stát se usedlými měšťany (v poddanských městečkách sousedy).

Také v Poděbradech a Sadské odpovídá skladba řemesel především potřebám jejich obyvatel a požadavkům místního trhu. Soupis, vypracovaný městskou radou v roce 1715, uváděl v Poděbradech celkem 100 řemeslníků, z nichž 12 již řemeslo neprovozovalo, nejčastěji pro chudobu, ovdovění nebo vysoký věk. Početně silnou skupinu tu tvořili tkalci (13), dále krejčí (11, 4 nepracovali), řezníci (9, 3 nepracovali), ševci (9, 2 nepracovali), pekaři (8, 2 nepracovali), ale také čtyři kováři, punčocháři, provazníci, bečváři, bednáři a mnozí další. Škála řemesel je tu ve srovnání s venkovem i Sadskou bohatší snad také proto, že Poděbrady byly sídlem vrchnostenského úřadu a řemeslničtí mistři museli uspokojit i požadavky správce panství, případně jeho domácnosti.

Někteří řemeslníci byli placeni přímo z důchodu panství a pracovali především pro zámek, pivovar a panské dvory, kterých stále přibývalo.

Ve spisech České komory z let 1658-1701⁵ se dochovalo několik stížností poděbradských řemeslníků, především kolářů, kovářů a bečvářů, na množství práce, kterou musí sami, bez pomocníků vykonávat.⁶ Obraceli se na hejtmana i přímo na komorní rady se žádostí,

⁵ SÚA, fond *Nová manipulace*, sign. P 26/34.

⁶ *...v nejponížnější pokoře a z donucené potřeby své Vaší Excelenci a Milost tímto kratičkým spisem svým zanášeti donucený sem a tajiti nemohu. Tak jakož ja zde při zámku Jeho Milosti Císařské Poděbradském více než ode třech let pořád za bečváře zůstávám a práci svou vedle možnosti své, jak ke dvorům Jeho Milosti Císařské tak k pivovaru, k rybníkům, i více kdekoliv jaká potřeba toho ukazuje zaopatřiti hledím..., nemajíce žádného pomocníka, ve dne v noci*

Tabulka 2 Řemeslníci evidovaní ve městě Poděbrady v letech 1651-1727

Rok	1651	1654	1714	1715	1727
Řemeslo					
Barvíř	2			1	1
Bečvář	1		3	6	5
Bednář		2		5	
Hrnčír			2	3	1
Kloboučník			1	1	1
Kolář	2	1			2
Kovář	2	3	5	4	3
Koželuh					1
Kožešník	1				1
Krejčí	7	2	10	11	12
Lazebník	1		2	1	3
Malíř			1		1
Mandlíř		1	1		
Mlynář	2	1		1	
Mydlář	2	1	3	5	2
Pekař	5	2	8	8	7
Perníkář			1	1	1
Provazník	1		2	4	3
Punčochář	2		3	4	2
Puškař			1		1
Rybář	3		3	4	3
Řemenář				2	
Řezník	8	7	7	9	10
Sedlář			1		2
Sládek	1			1	
Stolař	1		4	3	5
Švec	4		11	9	10
Tesař	2				
Tkadlec	2	1	15	13	25
Uzdař			2		1
Zámečník	1	1	2	1	3
Zedník			1	3	2
Celkem	50	22	89	100	108

aby jim bylo povoleno přizvat tovaryše, který by pracoval za stejných podmínek jako zámeční čeledín a byl placen nikoli mistrem, ale z důchodu panství. V roce 1663 žádal zámecký kovář Martin Slavík,⁷ aby i venkovským kovářům bylo povoleno pracovat pro dvory, kterých na panství přibývalo. Poukazoval na

pracovati musím, což k veliké újmě zdraví mého jest, a mne samému to obsáhnouti možné není..... (ze stížnosti Jana Havránka, bečváře při zámku v Poděbradech, říjen 1657; SÚA Praha, fond *Nová manipulace*, sign. P 26/34).

⁷ SOA Praha, fond *Vs Poděbrady*, kart.157, 158.

skutečnost, že sám vykonává i práce zámečnické, které by si jinak vrchnost musela objednat u zámečnicka na sousedním panství. Výměna řemeslníků méně častých nebo úzce specializovaných řemesel mezi sousedními komorními panstvími byla zřejmě běžnou praxí. Zároveň vrchnost očekávala, že řemeslníci při zámku budou svou produkci nabízet na místních trzích, což však při povinnosti cestovat za opravami na jednotlivé panské dvory bylo pro mistry bez tovaryšů velkým zatížením. Snaha o úsporné hospodaření na komorních statcích připomínající dnešní nechvalně známé „balíčky“ pak vedla k několikaletému projednávání výše zmíněných žádostí, která často končila odchodem mistra na odpočinek, pokud nebyl ochoten platit tovaryše sám.

Podobně jako v Poděbradech tvořili i v městečku Sadské v roce 1715 početnou skupinu tkalci (17, tři nepracovali), dále krejčí (11, 2 nepracovali), ševci (8), řezníci (6) a v neposlední řadě pekaři, kováři a koláři. Jak ukazují visitační zápisy někteří z nich dokonce přestali pro nedostatek zakázek své řemeslo provozovat a obchodovali s obilím nebo solí, případně šenkovali pivo.

Řemeslníci usazení v obou poddanských městech se podle svých řemesel sdružovali v cechy. K nejstarším v Poděbradech patřil cech řeznický, založený v 15. století brzy po povýšení Poděbrad na město, dále cech pekařský, krejčovský a tkalcovský. Soupis z roku 1715 připomíná v Poděbradech cech řeznický, pekařský, krejčovský, tkalcovský, ševcovský a společný cech truhlářský, kovářský, bednářský a zámečnický. V době revisitace, v roce 1727 přibyl k výše jmenovaným ještě cech zámečnický a ručníkářský a cech truhlářský. V Sadské bylo ve stejné době cechů pět (řeznický, pekařský, krejčovský tkalcovský a cech řemesla novoševcovského). Ve všech zmíněných

Tabulka 3 Řemeslníci evidovaní ve městě Sadské v letech 1651-1727

Řemeslo	Rok				
	1651	1654	1713	1715	1727
Barvíř	2				
Bečvář	1				
Bednář			1	1	
Kolář	2	1	2	2	1
Kovář	1		1	1	3
Kožešník	1				
Krejčí	3	3	12	11	14
Lazebník	1				
Mlynář	4				2
Mydlář	2				
Pekař	4	2	3	3	4
Provazník	1		1	1	1
Punčochář	1				1
Rybář	1				
Řemenář					1
Řezač	1			1	
Řezník	3	4	4	6	12
Sládek	1				
Švec	1	1	4	8	10
Tesař	1		1	1	1
Tkadlec	1	3	16	17	23
Truhlář	1				1
Zámečník	1				
Celkem	34	14	45	52	74

soupisech jsou od sebe důsledně oddělováni řemeslníci v městě usedlí a neusedlí obyvatelé, to jest ti, kteří neměli ve městě zakoupenou nemovitost a žili v nájmu. Ti, jejichž řemeslo ve městě cech nemělo, patřili obvykle cechem do nejbližšího města v sousedství, nebo provozovali řemeslo samostatně podobně jako necechovní řemeslníci ve vsích. V konkurenčních sporech mezi městskými a venkovskými řemeslníky (především tkalci, krejčími a ševci), které jsou zachyceny podrobně ve spisech patrimoniální správy,⁸ rozhodovala komora obvykle ve prospěch městských cechů a ochrany jejich privilegií buď přímým zákazem venkovským chodit pro dílo do města a prodávat tam své výrobky, nebo donucováním přistoupit k cechu pod pohrůžkou ztráty živnosti. Takovému postupu se ovšem „necechovní“ bránili tvrzením, že nemohou složit pro vstup předepsané množství peněz a vosku a obávají se, že jim Poděbradští budou přetahovat dobré tovaryše a že budou odtrženi od svých živností.

Boj o trh a o zákazníka však probíhal také mezi řemeslníky uvnitř města. Např. v roce 1686 si stěžovali poděbradští pekaři hejtmanovi, že také tkalci a mistři jiných řemesel pečou chleba a koláče a prodávají je ve městě i okolí, ačkoli to přísluší pouze cechu pekařskému.⁹ Hejtman skutečně pečení ostatním řemeslníkům zakázal s výjimkou pro ty, „kdo jiného řemesla či obživy nemají, aby v trhových dnech mohli péci pro návštěvníky trhu a chudé, protože trhové sami v sobě svobodni“. Podobně se ohradili poděbradští řezníci, protože v šenkovních domech podruzi poráželi dobytek, zpracovávali i vařili a přebytky roznášeli po městě. V blízkosti města byla navíc řada masných krámů a měšťané nakupovali maso přímo ve vsích. Zde je však třeba poznamenat, že ceny masa u poděbradských řezníků byly vyšší než v Praze a měšťané proto hledali možnost nákupu na venkově. Podobných případů bychom samozřejmě ve zmíněném fondu našli více.¹⁰

Rozvoj řemeslné výroby na poděbradském panství v letech 1651-1727 (1732) tedy můžeme studovat hned v několika rovinách. Statistické údaje z pramenů centrální povahy zpracované do přehledů a tabulek ukazují všechny proměny v počtech řemeslníků jak v poměru k ostatním hospodářům na panství, tak v jednotlivých skupinách podle řemesel v obou poddanských městech i na venkově. Jak již bylo řečeno, odpovídala skladba provozovaných řemesel potřebám komorního panství s převažující zemědělskou výrobou a rostoucím počtem panských dvorů. Ve vsích jsou proto nejvíce zastoupena řemesla

⁸ SOA Praha, fond Vs Poděbrady, kart.157, 158.

⁹ SOA Praha, fond Vs Poděbrady, kart. 195.

¹⁰ SOA Praha, fond Vs Poděbrady, kart. 232.

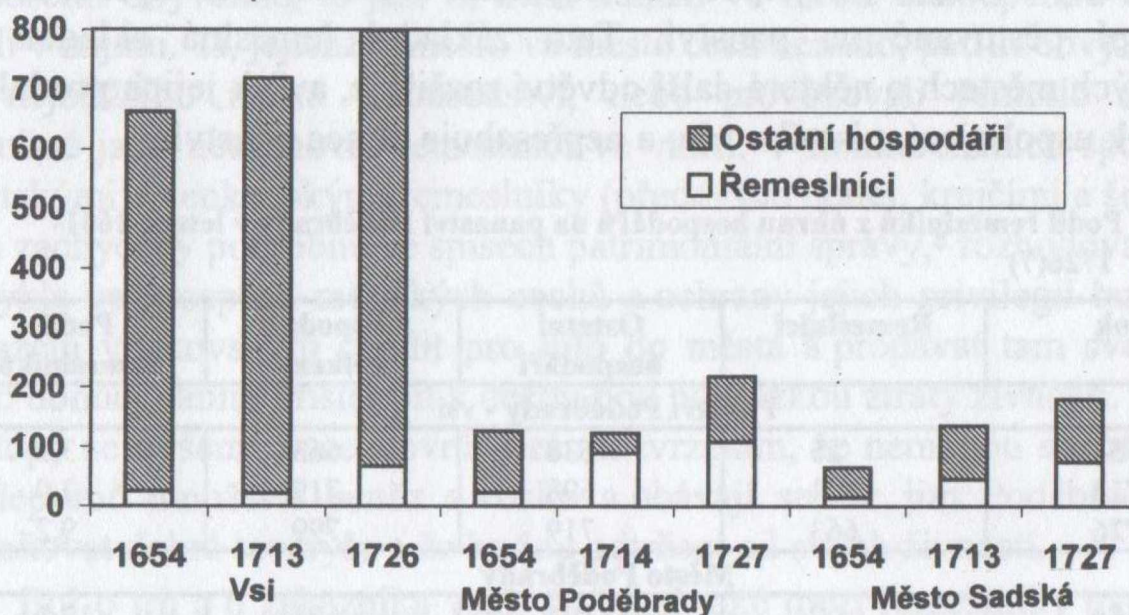
potřebná pro zemědělskou výrobu (kováři, koláři), dále řemesla potravinářská (řezníci, rybáři) a oděvní (krejčí, ševci), doplněná o tkalce, kteří zpracovávali len a konopí pěstované na panství. Tato základní řemeslná skladba se v poddanských městech o některá další odvětví rozšiřuje, avšak jejich produkce stačí pouze k uspokojení místního trhu a nepřesahuje rámec panství.

Tabulka 4 Podíl řemeslníků z úhrnu hospodářů na panství Poděbrady v letech 1651-1726(7)

Rok	Řemeslníci	Ostatní hospodáři	Hospodáři celkem	Podíl řemeslníků
Panství Poděbrady - vsi				
1654	25	638	663	3,9
1713	21	698	719	3,0
1726	663	719	799	9,2
Město Poděbrady				
1654	22	104	126	17,5
1714	89	34	123	72,4
1727	108	110	218	49,5
Město Sadská				
1654	14	51	65	21,5
1713	45	90	135	33,3
1727	74	106	180	41,1

Zatímco ještě v roce 1713/1714 hospodařila většina ve fassích uváděných řemeslníků na vlastních polnostech a chovala nejméně jeden kus dobytka pro vlastní potřebu, pokleslo podle údajů v revizitaci z let 1726-1727 množství obdělávané půdy a počty kusů dobytka v domácnostech řemeslníků o více než dvě třetiny, což potvrzuje v úvodu vyslovenou tezi, že i na panství Poděbrady vzrostl v letech 1654-1727 počet těch hospodářů, jimž se řemeslná výroba stala hlavním předmětem činnosti a zdrojem obživy celé rodiny.

Skladba hospodářů na panství Poděbrady v letech 1654-1727

Summary

THE DEVELOPMENT OF HANDICRAFT ON THE ESTATE OF PODĚBRADY IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

The picture of handicraft on the estate of Poděbrady, situated in the fertile part of Central Bohemia, is based on the data from land registries (a 1654 tax census and Maria Theresan land register) and the Count of Serfs according to Belief from 1651. Statistical data show that the composition of trades carried out in towns and villages in 1651 reflected the needs of domains with a dominant agricultural production and a growing number of manorial farms. Despite a rather higher proportion of weavers, especially in towns, the production was chiefly destined to only satisfy the local market and its importance did not cross the boundaries of the domain. There was a gradual decrease in the number of holdings belonging to craftsmen with sufficient land and cattle, while the number of those for whom a trade became the chief activity and the main source of living was growing.

MIGRACE JIHOČESKÉHO OBYVATELSTVA V OBDOBÍ PŘED TŘICETILETOU VÁLKOU A PO JEJÍM UKONČENÍ

JOSEF GRULICH - HERMANN ZEITLHOFFER*

Úvod

Jižní Čechy, na jejichž území se zachovaly nejstarší české soupisy obyvatelstva, se stále častěji stávají předmětem zájmu historiků i demografů. Nejstarší seznamy místní populace, které byly sestaveny pro vimperské panství v roce 1577, město Prachatice z roku 1585 a část třeboňského panství z roku 1586, nemají v českém prostředí ve své době obdoby.¹ Hlavním důvodem jejich vzniku byla nejenom kontrola poddanského obyvatelstva, ale i zájem na omezení jeho pohybu. Výzkum jednotlivých seznamů prokázal, že životní prostor poddaných nelze omezit pouze na teritorium panství, při kterém byli zapsáni. I přes urgence zemského sněmu, který opakovaně vybízel k evidenci pohybu obyvatelstva na území Čech, se nikdo jiný kromě Viléma z Rožmberka výzvami zemského

* Článek vznikl v rámci řešení mezinárodního výzkumného projektu "*Soziale Strukturen in Böhmen, 16.-19. Jahrhundert*", který je realizován za finanční podpory nadace Volkswagen-Werk (Hannover). Na společných výzkumech se podílejí zaměstnanci následujících institucí: Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universität Wien, Faculty of Economics and Politics University of Cambridge, Collegium Carolinum, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity Praha, Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Státní ústřední archiv Praha.

¹ Nejstarší soupisy obyvatelstva jsou uloženy v následujících archivních fondech: město Prachatice - SOKA Prachatice, repiář městského písaře Jeronýma Strachotínského, 1. díl, fol. 452 a -484 a; část třeboňského panství - SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. I B 5 AU No1. Vimperský soupis obyvatelstva (1577) nebyl vyhodnocován, neb oť u jmen osob nejsou údaje o věku - publikován: F. TEPLÝ, *Z dějin boubínského podlesí*. Strakonice 1940, s. 45-55.

sněmu v praxi nezabýval.² Vzhledem k tomu, že v roce 1607 byl na rožmberském majetku sestaven ještě čtvrtý soupis obyvatelstva, a to na libějovickém panství,³ lze předpokládat, že evidence poddanského obyvatelstva obsahující také informace o místě původu či pobytu jednotlivých osob migrace poddaných alespoň zpřehlednila.

Kromě okolností vzniku je však pozoruhodná i vlastní struktura pramene, která umožňuje sledovat kromě některých demografických charakteristik také migrace. Zatímco v případě prachatického a třeboňského seznamu bylo poddanské obyvatelstvo evidováno na základě příslušnosti k jednotlivým domácnostem, libějovický soupis podchytil jednotlivce podle rodinných vazeb. Vlastní identifikace osob byla zajištěna nejenom uvedením jména, stáří, postavení v rodině či domácnosti a profesí, ale i zmíněním místa původu a současného pobytu. Takto byl každý jedinec charakterizován nejenom z hlediska postavení ve společnosti, ale i výskytu v prostoru. I když vzdálenost mezi místem původu (snad rodištěm) a pobytu potvrzuje pouze jednosměrnou migraci bez ohledu k délce jejího trvání, určitý rozsah prostorového pohybu poddaného obyvatelstva je evidentní,

Přestože přesuny obyvatel ovlivnily i vznik uvedených soupisů, jejich výzkumu z tohoto hlediska historikové věnovali pouze malou pozornost. Spíše se věnovali zjišťování početnosti populace a jeho demografické či sociální struktuře, která je již poměrně dobře poznána⁴ Základní rozdíl mezi dřívějším a

² J. PETRÁŇ, **Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války**. Praha 1964, s. 188-208.

³ SOA Třeboň, VS Libějovice II 5 AU 1k - B1 No 765.

⁴ Prachatickému soupisu byla věnována pozornost v následujících studiích: Z. WINTER, **Popis Prachatic r. 1585**. Zvon 7, 1907, s. 64; O PLACHT, **Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století**. Praha 1957, s. 30, 33, 37; V. STARÝ, **Soupis obyvatel města Prachatic z roku 1585**. *Archivum Trebonense* 1986, s. 70-109; J. PETRÁŇ, **Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské**. *ČsČH* 5, 1957, s. 407, 443; TÝŽ, **Poddaný lid...**, s. 165, 201-203, 210-211, 215, 329; E. ČÁŇOVÁ - P. HORSKÁ - E. MAUR, **Les listes nominatives de la Boheme source de donnees pour l'histoire sociale et la demographie historique**. *Annales de Demographie historique* 1987, s. 296. Dochovalá část třeboňského soupisu byla využita k studiu následující problematiky: a) migrace a počet obyvatelstva - J. PETRÁŇ, **Pohyb...**, s. 26-58, 399-447; TÝŽ, **Poddaný lid...**, s. 210-211, 330-331; b) demografická struktura - E. ČÁŇOVÁ, **Population of the Třeboň dominion**. *HD* 13, 1989, s. 33-58; E. ČÁŇOVÁ - P. HORSKÁ - E. MAUR, **Les listes...**, s. 297; J. HORSKÝ - M. SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**. Praha 1997, s. 63-66; c) čeled' - J. HORSKÝ, **Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň - sonda)**. *AČ* 43, 1993, s. 145-165; TÝŽ, **Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň - sonda)**. *JSH* 62, 1993, s. 50-56; d) rodinné struktury - J. HORSKÝ - M. SLÁDEK, **Rodinné, sociální a demografické poměry**

nynějším využitím zmiňovaných pramenů lze proto spatřovat ve změně sledované problematiky a také v použití moderní výpočetní techniky, která práce značně usnadnila.⁵ Jestliže se většina dosud uskutečněných výzkumů omezovala pouze na rozbor skladby obyvatelstva jako celku či jeho částí, domácností a rodin, novým cílem studia se stala geografická mobilita obyvatelstva. Rozbor pramene byl součástí mezinárodního výzkumného programu „*Sociální skladba obyvatelstva Čech v 16. - 18. století*“. Pořízení dat ze všech zkoumaných soupisů zajistil Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích,⁶ jejich kvantitativní analýza byla provedena ve spolupráci s Ústavem hospodářských a sociálních dějin Vídeňské university.⁷

Migrace venkovského a městského obyvatelstva v poslední třetině 16. a během 17. století byly posuzovány z několika vzájemně souvisejících hledisek. Přihlíželo se jak k velikosti zkoumaných lokalit, tak i k jejich ekonomickému významu a správnímu postavení, které limitovaly nejenom možnost, ale i vlastní potřebu geografické mobility jedince. Výzkum předpokládal, že u všech osob uvedených v soupise bude zjištěno místo jejich původu i stávajícího pobytu. Dodatečně byly jednotlivé lokality zařazeny do hierarchie sídel (město - městečko - vesnice) i výrobních typů (protoindustriální - zemědělská oblast apod.), což umožnilo studium případného rozsahu mobility i struktury migrantů. Na příkladu vesnic z libějovického panství se ukázalo, že migrace je nutno posuzovat nejenom podle velikosti či významu jednotlivých lokalit, ale i s ohledem k územnímu rozsahu celého panství, na němž závisí intenzita pohybu osob přes jeho hranice.

v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651. *HD 17*, 1993, s. 71-109. Libějovický seznam byl částečně vyhodnocen a publikován v pracích: R. KRYL, **Poměr pohlaví na českém jihu před 350 lety.** *Časopis lékařů českých* 1958, č. 30, s. 960; J. PETRÁŇ, **Poddaný lid...**, s. 241-247; J. KALSEROVÁ, **Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.** *HD 1*, 1967, s. 31-32.

⁵ První komparativní výzkum rodinných forem na jihu Čech v poslední třetině 16. a počátkem 17. století se uskutečnil v roce 1997 na základě všech tří soupisů za pomoci počítače. Výsledky zmíněného výzkumu budou publikovány: J. GRULICH - H. ZEITLHOFER. **Untersuchungen zu den Lebensformen in Südböhmen im 16. und 17. Jahrhundert.** *JSH 66*, 1997-98 (v tisku).

⁶ Na základě jednotlivých pramenů byl proveden sběr dat do počítače: Stanislava Holubová, Lucie Kovandová (město Prachatice 1585); Jana Antlová, Ivana Kremláčková (část třeboňského panství 1586); Hana Arnoštová, Barbora Čermáková (libějovické panství 1607); Josef Grulich (chýnovské panství 1642-1681).

⁷Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universitäts Wien.

Soupisy evidovaly nejenom osoby, které se v době vzniku pramene zdržovaly na území měst, městeček a vsí na panství, ale i ty, které v té době pobývaly mimo a zůstávaly i nadále poddanými vrchnosti. Vzhledem k charakteru seznamů nebylo možné jednoznačně určit, zda šlo o trvalé přesídlení nebo pouze o dočasnou migraci. Zatímco i starších příslušníků měšťanského nebo selského stavu bylo možno předpokládat spíše trvalé přesídlení, u mladších osob, zejména pak u čeledi, byl zřejmě zachycen pouze jeden z jejich přechodných pobytů. Obdobným způsobem lze předpokládat, že migrace, které souvisely se sňatkem, měly obvykle trvalý ráz, zatímco mobilita, k níž docházelo v důsledku hledání vhodného pracovního uplatnění nebo obchodní cesty, byla spíše dočasná.

K rozboru se využilo všech údajů, které byly u jednotlivých osob v seznamech uvedeny: pohlaví, postavení v rodině a v domácnosti či v soudobé společnosti, věk, místo původu (snad místo narození) a místo pobytu (momentálního bydliště), u něhož však nemohlo být vždy zaručeno, zda je možné je považovat za trvalé či pouze za dočasné. Charakter pramene neumožňoval zjistit, jak dlouho se jednotlivé osoby nacházely v místě svého posledního pobytu, a nebylo proto možné ani zjistit, v jakém věku se stěhovali.⁸ Zcela zvláštní pozornost se věnovala možnostem pracovního uplatnění v závislosti na změně bydliště.

Geografická mobilita byla posuzována jak z hlediska strategie jednotlivců, tak celých rodin, opomenuty nezůstaly ani migrace, při kterých byl prostorový pohyb jednotlivců ovlivňován či přímo usměrňován potřebami některých sociálních či profesních skupin (např. mlynářů).⁹

Jednotlivé prameny evidovaly individuální migrace osob mladších patnácti pouze tehdy, když šlo o sirotky. Proto se výzkum podrobněji zabýval pouze migracemi osob starších patnácti let. Ovšem i v takto vymezené věkové skupině obyvatelstva bylo možné prostorový pohyb zkoumat pouze tehdy, jestliže byla současně známa místa původu i pobytu.

Jako většina jiných obdobných soupisů poddaných, ani studované soupisy nejsou zcela úplné, takže u řady osob scházejí nejen informace o místě původu či současném pobytu, ale i další údaje. U některých osob nebyl uveden věk, jejich postavení v rodině či v domácnosti apod. I přes veškerá omezení lze výsledná zjištění považovat za reprezentativní.

⁸ P. HORSKÁ, *Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva českých zemí*. *HD* 12, 1987, s. 225-245.

⁹ Motivace migrací byly hodnoceny pouze pro období 19. a 20. století. J. MATĚJČEK, *Literatura ke studiu motivací migrací v období kapitalistické industrializace českých zemí*. *HD* 18, 1983, s. 97-111.

V soupisu poddaných bylo evidováno: ve městě Prachaticích a na jejich předměstí celkem 1272 osob, v šestnácti vesnicích třeboňského panství 1582 osoby, ve městech Veselí nad Lužnicí a Lomnice nad Lužnicí 1199 osob, v městečcích Mezimostí a Ledenice 464 osoby, ve 33 lokalitách na libějovickém panství 2725 osob. Jen část osob byla v místě skutečně přítomna, jiní se v době pořízení soupisu nacházeli mimo. Do analýzy byli však zahrnuti všichni obyvatelé, tak aby bylo možno sledovat okruh migrace. Zachycené teritorium bylo různorodé, pokud jde o skladbu obyvatelstva podle jejich převažujícího zdroje obživy: v Prachaticích převládala řemesla a obchod, na třeboňském panství pěstování obilovin, na libějovickém panství chov dobytka. I to bylo pro výzkum mobility obyvatelstva příhodné.

Tabulka 1 Celkové počty obyvatelů, domů a domácností ve sledovaných oblastech

Panství, rok, lokalita	Počty		
	obyvatelů	domů	domácností
Prachatice, 1585			
- město	808	132	163
- předměstí	464	76	118
Třeboň, 1586			
- Lomnice nad Lužnicí	691	117	159
- Veselí nad Lužnicí	508	105	131
- městečka	464	94	115
- vesnice	1282	261	337
Libějovice, 1607			
- vesnice	2725	-	-
Chýnov, 1651			
- Chýnov	166*	56	60
- Ratibořské Hory	201	61	84
- vesnice vřesecké rychty	78	46	22

* Bez dětí mladších než 10-11 let.

Protože nebyl k dispozici srovnatelný pramen pro období po třicetileté válce, pokusili jsme se jej nahradit rozborem migrací, který umožňovala církevní evidence sňatků na chýnovském panství z let 1642-1681.¹⁰ Chýnovské panství bylo totiž z hlediska ekotypů srovnatelné.¹¹ Ve vsích náležejících k vřesecké

¹⁰ SOA Třeboň, Sběrka jihočeských farních matrik, Farní úřad Chýnov č. 2.

¹¹ Koncepci tzv. ekotypů rozpracovali: M. MITTERAUER, **Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum.** In: J. EHMER - M. MITTERAUER, *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften.* Wien 1986, s. 185-323; D. GAUNT, **Preindustrial Economy and Population Structure.** *Scandinavian Journal of History* 2, 1977; M. ANDERSON,

rychtě (Vřesce, Ratibořice, Podolí a Malenín, dohromady 46 usedlostí) se ve druhé polovině 17. století pěstovaly obiloviny a současně se zde choval dobytek. Pro městečka v jejich okolí byl důležitý nejenom obchod spojený s provozováním řemesel (Chýnov), ale i těžba stříbra (Ratibořské Hory).¹² Na Chýnovsku se ke studiu migrací použilo 214 zápisů o uzavření sňatku, které poskytly informace o místě původu a místě pobytu 1361 osob - nejenom snoubenců, ale i jejich svědků. Tak bylo možné sledovat nejenom migrace, ale i rozsah kontaktů obyvatel v pobělohorském období.

Studium rozsahu a intenzity migrací v období před třicetiletou válkou i po jejím ukončení má význam především vzhledem k předpokládaným změnám české venkovské společnosti v 17. století. Mělo současně ověřit, zda lze třicetiletou válku pokládat za dějinný předěl, který přivodil radikální omezení pohybu venkovského obyvatelstva. Současně se sledovalo, do jaké míry byli jednotliví příslušníci venkovské i městské společnosti vázáni na určité teritorium, neboť ještě není zcela zřejmé, zda lze koncem 16. či v průběhu 17. století hovořit o vzájemné izolovanosti či propojenosti obyvatelstva jednotlivých sídel nebo větších území. V zájmu uspokojivého objasnění všech okolností průběhu migrací se zkoumalo, do jaké míry se lidé mohli realizovat ve svém bydlišti a kdy se pro ně migrace stávaly potřebou či dokonce nutností k zajištění vlastní existence. Přitom nelze opomenout ani možnosti pohybu přes hranice panství a zemí.

Výzkum se omezil pouze na legální migrace, ke kterým docházelo především v důsledku uzavření sňatku či výkonu určité profese. Rozsah ilegálních či kyvadlových migrací nebyl zjišťován, neboť ve zkoumané pramenné základně se o nich neobjevovaly žádné zmínky.¹³ Za vzdálenost mezi jednotlivými lokalitami jsme považovali jejich spojnicí vzdušnou čarou, abychom se vyhnuli obtížím, které plynou ze změn místních komunikací, ke kterým docházelo

Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914. London 1992, s. 65-84 (The Household Economies Approach). V českém prostředí: J. HORSKÝ - I. SEDLÁČKOVÁ - M. SELIGOVÁ, **Ein einheitliches "altes demographisches Regime" oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu "Ökotypen"?** *HD* 20, s. 57-91.

¹² R. CIKHART, **Z minulosti Ratibořských Hor.** *Český jih* 56, 26. 5. 1928, s. 1; J. GRULICH, **Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století.** *JSH* 63, 1994, s. 44-54; V. KŮSTKA, **Z pamětí města Chýnova.** Tábor 1905.

¹³ Ilegálním migracím - problematice zbíhání poddaných jsou věnovány následující studie: B. ŠINDELÁŘ, **K otázce zběhlých poddaných u nás. Přehled opatření proti poddanským zběhům od 13. do 18. století.** *ČSPS* 57, 1949, s. 163-175, 214-227; TÝŽ, **Zbíhání poddaných v českých zemích po třicetileté válce (Několik poznámek a dokumentů).** *ČMM* 100, 1981, s. 101-126; M. TOEGEL, **Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století.** *SH* 7, 1960, s. 191-226.

během času. Za měrnou jednotku jsme zvolili kilometr, abychom tak předešli problémům vznikajícím při přepočtech dobových měř.¹⁴

Prostřednictvím studie jsme usilovali i o určení rozdílů v rozsahu a intenzitě migrací mezi venkovským a městským obyvatelstvem. Na základě znalosti konkrétních společenských vazeb jsme se snažili objasnit souvislosti mezi migracemi a ekonomickými či osobními zájmy jedince. Současně jsme zkoumali, zda je lze považovat za součást každodenního života nebo za spíše výjimečný akt. I přesto, že soupisy, které byly ke studiu použity, byly sestavovány jednorázově k určitému datu, je na jejich základě možno sledovat vzdálenost, na kterou probíhaly jak obvyklé ale i zcela výjimečné migrace, a to podle toho, jak odpovídaly svým charakterem životnímu stylu jednotlivých vrstev městského či venkovského obyvatelstva. Předloženou studii je tak možno považovat i za příspěvek k ozřejvení některých aspektů každodenního života venkovského lidu, jež jsou často chápány jen jako určitý projev sociálního, hospodářského či kulturního vývoje.

Migrace městského a venkovského obyvatelstva

Výzkum prokázal existenci přímé vazby mezi migracemi na straně jedné a ekonomickými zájmy či osobními aktivitami obyvatelů na straně druhé. Venkovská populace byla ve srovnání s městským obyvatelstvem mnohem méně pohyblivá. Lidé žijící na venkově se v průměru nevzdalovali od místa svého rodiště (pokud za něj můžeme považovat místo původu) o více než 5-9 kilometrů, jak to dokládají hodnoty zjištěné jak na třeboňském, tak na libějovickém panství. Na straně druhé obyvatelé Prachatic, Veselí nebo Lužnice a městeček na Třeboňsku se nacházeli v průměrné vzdálenosti 12 až 20 kilometrů od místa původu.

Tento základní rozdíl mezi obyvateli měst a vesnic potvrdily též zjištěné maximální vzdálenosti, na které se obyvatelé trvale odstěhovali či pouze dočasně vzdálili. Přitom zcela výjimečná byla situace v Prachaticích, kde byla

¹⁴ Uvádění vzdálenosti v kilometrech i pro starší období, kdy se ještě této míry nepoužívalo, je obvyklé nejenom v českých (J. PETRÁŇ, **Poddaný lid...**), ale i německých studiích: např. E. MANFRED, **Migration in Giessen und Umgebung von Herkunftseintragungen bei Heiraten und Sterbefällen**. In: A. E. IMHOF, *Historische Demographie als Sozialgeschichte (Gießen und Umgebung vom 17. zum 19. Jahrhundert)* 2, Darmstadt und Marburg 1975, s. 639-707; T. G. SAUDERS, **Familie, Fortpflanzung und Bevölkerungsentwicklung im Hunsrück. Eine historisch-demographische Untersuchung der Lebensverhältnisse und gesellschaftlichen Strukturen in Kirchberg, Kastelaun und Gemünden 1650-1800**. Frankfurt am Main 1995, s. 215-230 (Die Herkunft der Ehepartner - Untersuchungen zur Migration im Hunsrück).

zjištěna migrace na vzdálenost větší než 1400 km (Ruská země), což potvrdilo zcela výjimečné postavení Prachatic, jako důležitého obchodního centra na „Zlaté stezce“.¹⁵ Místní kupci byli aktivní na celém území Čech a Moravy a hojně se angažovali i v obchodu se sousedním Bavorskem či nedalekými Rakousy.¹⁶ O desítkách z nich soupis zaznamenal, že se nalézají v Tyrolsku, v Itálii či ve Slezsku, někteří pronikali až do Polska či dokonce do Ruska, kde směřovali nejčastěji do Moskvy a Petrohradu. U obchodnických cest na velkou vzdálenost je patrná dlouhá doba jejich trvání.

Ekonomické aktivity i celkový rozsah migrací prachatických obchodníků byl nad rámec každodenních možností většiny obyvatelstva poddanských měst. To potvrzují i údaje o rozsahu pohybu obyvatelstva měst a městeček na třeboňském panství, kde se ani v souvislosti s provozováním řemesel či obchodu nikdo nevypravil tak daleko. Maximální vzdálenosti u migrací zjištěné pro ostatní města a městečka a především pro vesnice (200-550 km - tabulka 2) byly spíše výjimkou, což dokládají i hodnoty mediánu. Prachatické hodnoty maximálního rozsahu migrací tam nebyly nikdy překonány.

Tabulka 2 Průměrná, střední a maximální vzdálenost mezi místem původu a místem pobytu u osob starších 15 let, u nichž bylo možno zjistit oba údaje, na jihočeských panstvích na přelomu 16. a 17. století (v %)

Panství, rok, lokalita	Počet osob	Vzdálenost mezi místem původu a místem pobytu (v km)		
		průměrná	mediální	maximální
Prachatice, 1585				
- město	268	53,8	18	550
- předměstí	179	54,0	16	1400
Třeboň, 1586				
- Lomnice nad Lužnicí	204	27,4	12	400
- Veselí nad Lužnicí	172	32,3	20	220
- městečka	73	48,1	15	400
- vesnice	424	15,9	9	350

Na venkově byly nejnižší průměrné vzdálenosti zjištěny na libějovickém panství, kde maximální dosah představovala migrace na 150 km, kdežto na Třeboňsku i na venkově bylo uvedeno 350 km - i zde však šlo o výjimečný případ.

¹⁵ M. VOLF, **Boj o solný monopol v Čechách v XVI. a na poč. XVII. stol., ČČH 39, 1933, s. 505-539**; F. GABRIEL, **Obchod se solí v Čechách v době od 17. do počátku 19. století**, Praha 1967.

¹⁶ Zatímco migrace na území Čech a Moravy byly konkretizovány místními názvy, při přesunu přes hranice byl uváděn pouze název území, takže se vzdálenost nedala přesně určit. Odhadovali jsme ji vzhledem k zemským hranicím.

Zatímco ve vsích se lidé pohybovali na menší vzdálenosti, městské obyvatelstvo častěji migrovalo na vzdálenosti větší. Přesto však na přelomu 16. a 17. století nelze obyvatelstvo měst či městeček ani venkova pokládat za uzavřená společenství příslušející pouze k určitému panství. Jak v městském, tak i venkovském prostředí evidentně existovala poměrně dynamická společnost, jejíž kontakty byly tím rozsáhlejší, čím byla ekonomickými zájmy ovlivněná potřeba geografického pohybu větší.

Tabulka 3 Osoby starší 15 let podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu na jihočeských panstvích na přelomu 16. a 17. století (v %)

Panství, rok lokality	Vzdálenost v km									Počet osob
	0	1-4	5-9	10-19	20-49	50-99	100+	nejz.	celk.	
Třeboňské panství, 1586										
- Lomnice n. Luž. - město	37,6	11,1	8,0	10,8	10,0	2,9	2,4	17,3	100,0	452
- Veselí n. Luž. - město	19,9	7,6	7,6	8,2	18,4	6,9	3,3	28,1	100,0	331
- městečka	12,2	6,9	4,2	2,1	6,6	2,1	3,5	62,5	100,0	288
- vesnice	15,0	9,9	15,4	10,8	8,4	1,5	0,7	36,1	100,0	908
Prachatice 1585	43,9	7,3	6,5	13,8	9,2	5,7	8,8	4,8	100,0	522
- město,										
- předměstí	32,6	7,7	13,7	11,2	10,5	6,4	7,7	10,2	100,0	313
Libějovické panství, 1607 - vesnice	91,6	3,7	2,2	1,3	0,3	0,1	0,3	0,1	100,0	1506

Nejčastější byly u obyvatel měst i venkova přesuny do vzdálenosti dvaceti km (tabulka 3). Vzhledem k omezeným možnostem ekonomických aktivit i osobních kontaktů směřujících k volbě životního partnera mimo místo původu, byly nejnižší počty migrujících osob zjištěny ve vsích libějovického panství. Ve své podstatě zde musely totiž existovat poměrně uzavřené sídelní jednotky, ve kterých byly migrace do vzdálenosti dvaceti kilometrů prokazatelné pouze u 7% lidí. Téměř 92 % venkovských obyvatel panství zcela abnormálně zůstávalo v místě svého původu, zatímco do lokalit vzdálených více než 20 km se dostalo pouze 1 % osob.¹⁷ Poměrně nízké zastoupení osob migrujících na vzdálenost nad dvacet kilometrů bylo také v městečkách na třeboňském panství, kde jej představovalo pouze 13 % z celkového počtu místní populace, u níž bylo obojí zjistitelné.¹⁸ Obdobně jako v případě osob migrujících na vzdálenost větší než dvacet kilometrů (12 % obyvatelstva) je patrné množství osob, u nichž nebylo známo místo původu ani pobytu.

¹⁷ J. Petráň na příkladu vsí Chelčice a Nebahovy upozorňuje na desetikilometrový rozsah poddanských migrací na libějovickém panství v roce 1607 (J. PETRÁŇ, **Poddaný lid...**, s. 244).

¹⁸ U městeček na Třeboňsku bylo ve srovnání s libějovickým panstvím velké množství osob, u nichž nebyla potřebná data uvedena. Výsledky tak nejsou vždy vzájemně srovnatelné.

Zcela evidentní rozdíly mezi situací na venkově a ve městech byly zjištěny v rozsahu pohybu obyvatelstva na vzdálenost větší než 20 kilometrů. Zatímco ve většině měst se týkal přibližně jedné čtvrtiny evidovaných osob, ve vsích třeboňského panství byl zaznamenán pouze u desetiny obyvatelstva. To mohlo být způsobeno malým výběrem pracovních příležitostí i omezeností teritoria, kde bylo možno navazovat osobní vztahy. I tak je však možno tvrdit, že migrace obyvatelstva probíhající na přelomu 16. a 17. století, ovlivňovaly život většiny lidí bez ohledu na charakter místa jejich původu.

Ať už v období před třicetiletou válkou docházelo k změně místa pobytu v souvislosti s pracovním uplatněním či v důsledku uzavření sňatku, šlo o zcela obvyklý jev ve městě i na venkově. Dále se ukázalo, že obyvatelé měst migrovali koncem 16. a počátkem 17. století v průměru v menší míře než venkované, což bylo dáno mnohem silnější vazbou městské populace k nemovitosti, jež se ve městech projevovala stabilnější držbou příbytků. Současně je však nutno brát v úvahu též skutečnost, že na venkově bylo zcela obvyklé posílat děti mimo rodičovský dům, aby si ve službě osvojily další dovednosti a získaly zkušenosti, jež by se daly následně zúročit v okamžiku zahájení samostatné existence.

I v městském prostředí bylo obvyklé, že děti byly posílány mimo otcovský dům, aby se vyučily řemeslu nebo aby se v něm zdokonalily. Výsledná intenzita migrací však nebyla tak velká jako na venkově. Současně je však nutno připomenout, že na jihu Čech bylo ve venkovském i městském prostředí uplatňováno české dědické právo, na jehož základě lze předpokládat, že otcovskou usedlost mohl zdědit pouze jeden ze sourozenců.¹⁹ Bylo-li v rodině více dětí, nezbývalo jim nic jiného než opustit otcovský dům a hledat si uplatnění někde jinde. Důsledky toho byly patrné zvláště na venkově vzestupem počtu bezzemků - podruhů, u nichž nebylo možno předpokládat perspektivu získání samostatného hospodářství. Zejména proto byly migrace na kratší vzdálenost doménou venkova, zatímco přesuny na větší vzdálenosti byly typičtější pro města.

Na různou intenzitu migrací lze usuzovat i z podílu osob starších 15 let, u nichž bylo uvedeno, že pocházejí ze stejného místa, v němž se v okamžiku soupisu nacházely (přitom se neuvažovalo, že se některé z nich mohly po kratším či delším pobytu v "cizině" vrátit do rodného místa). Jejich podíl byl poněkud větší v Prachaticích (téměř polovina) než v poddanských městečkách a vesnicích Třeboňska (kolem osminy - tabulka 3). I zde se ukázalo, že se oby-

¹⁹ K. GRÜNBERG, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnissen in Böhmen, Mähren und Schlesien*. Leipzig 1894, s. 65-66; V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 477-478.

vatelé venkova stejně jako lidé z poddanských městeček s agrárním zázemím stěhovali v mnohem větší míře než obyvatelé měst. V oblastech s rozvinutými řemesly a obchodem byly evidovány vyšší počty osob trvale spjatých s místem svého původu. Ve městech se tedy migrace týkaly především vybrané skupiny osob - obchodníků, neboť na něm závisel úspěch jejich podnikání. Vzhledem k větší provázanosti jednotlivých sociálních i profesních skupin lze předpokládat, že migrace související s uzavřením manželského svazku byly ve městech obvyklé v mnohem menší míře než u vesnického obyvatelstva. Druhou okolností byla početní velikost sídel: zatímco většina vesnic předbělohorských Čech se skládala v průměru z 15-20 usedlostí, v Prachaticích (ve městě s předměstím dohromady) bylo 208 domů; i proto si venkovské obyvatelstvo muselo hledat životního partnera z širšího okolí, aby se vyhnulo příbuzenským svazkům, jež podléhaly i v dané době církevní kontrole.

Na rozdíl od vsí a městeček na Třeboňsku lze libějovické panství pokládat za zcela výjimečnou oblast. Na jeho teritoriu bylo evidováno plných 92 % obyvatel, jež stabilně pobývaly v místě svého původu, aniž by se daly předpokládat jakékoliv i pouze dočasné změny. Jde však spíše o výjimečný případ uzavřeného venkovského společenství, které si pravděpodobně vzhledem k povaze místní zemědělské produkce (chov dobytka a pěstování obilovin) dlouhodobě zachovávalo poměrně stabilní ráz i uzavřený charakter. Daný stav vypovídá také o tom, že jednotlivé lokality mohly mít i přes základní společné znaky poněkud odlišný vývoj daný místními specifickými podmínkami.

Migrace osob podle pohlaví

Na přelomu 16. a 17. století představovala osobnost muže - hospodáře hlavní záruku pro zajištění chodu rodinného hospodářství i zabezpečení hmotných prostředků pro všechny příslušníky rodiny. S uvedeným tvrzením zcela jednoznačně koresponduje též celá řada zápisů do pozemkových knih, z nichž je patrné, že muž byl považován za hlavní stabilizující prvek venkovské společnosti, a to jak v předbělohorském tak i v pobělohorském období. Žena v čele domácnosti představovala spíše výjimku, neboť ji brzy střídal syn či manžel dcery nebo nový životní partner.²⁰

²⁰ V souvislosti s naplňováním dědického práva na Chýnovsku byly zkoumány následující pozemkové knihy: SOA Třeboň, Vs Chýnov 5 AU ~ fo 141-156; tamtéž, Vs Chýnov, 5 AU 3/3 fo 1-34; tamtéž Vs Chýnov 5 AU I' fo 1-48; tamtéž, Vs Chýnov, OS Tábor 111 fo 1-47. Výsledky byly publikovány ve studiích: J. GRULICH, **Zu ausgewählten Aspekten des Familien und Lebenszyklus (Eis Beitrag zu Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov)**. *HD 20*, 1996, s. 9-56; Týž,

Tabulka 4a Muži starší 15 let podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu na jihočeských panstvích na přelomu 16. a 17. století *

Panství, rok, lokalita	Vzdálenost v km							celkem
	0	1-4	5-9	10-19	20-49	50-99	100+	
Počty mužů								
Třeboňské panství, 1586								
- Lomnice nad Lužnicí - město	70	17	11	21	29	9	9	166
- Veselí nad Lužnicí - město	29	10	13	11	29	14	6	112
- městečka	15	8	4	3	9	3	8	50
- vesnice	69	38	57	54	43	9	1	271
Prachatice 1585								
- město	92	8	17	26	23	18	32	216
- předměstí	38	11	14	13	17	16	19	128
Libějovické p., 1607 - vesnice	687	35	19	10	7	2	2	762
Ze 100 mužů migrovalo na danou vzdálenost								
Třeboňské panství, 1586								
- Lomnice nad Lužnicí - město	42,2	10,2	6,6	12,7	17,5	5,4	5,4	100,0
- Veselí nad Lužnicí - město	25,9	8,9	11,6	9,8	25,9	12,5	5,4	100,0
- městečka	30,0	16,0	8,0	6,0	18,0	6,0	16,0	100,0
- vesnice	25,5	14,0	21,0	19,9	15,9	3,3	0,4	100,0
Prachatice 1585	42,6	3,7	7,9	12,1	10,6	8,3	14,8	100,0
- město,								
- předměstí	29,7	8,6	10,9	10,2	13,3	12,5	14,8	100,0
Libějovické p., 1607 - vesnice	90,2	4,6	2,5	1,3	0,8	0,3	0,3	100,0

Muži a ženy se odlišovali i pokud jde o geografickou mobilitu. Mnohem více žen než mužů zůstávalo trvale v místě svého narození, a to ve všech sledovaných oblastech. Neměnilo na tom nic ani, že to byly ony, které po sňatku zpravidla následovaly manžela do nového působiště (tabulka 4a a 4b). Z toho lze usuzovat, že nejenom na venkově, ale i ve městech představovaly ženy usedlejší a stabilnější složku místní populace.

Sledovali jsme také vzájemný poměr počtu mužů a žen podle vzdálenosti místa původu a pobytu. Ukázalo se, že do vzdálenosti pěti kilometrů od místa původu migrovaly v poněkud větší míře ženy než muži, ať už důvodem jejich stěhování bylo pracovní uplatnění či následování životního partnera. Nejvíce se na těchto migracích podílely vesnické ženy odcházející do služby ve městech.

Se zvyšováním vzdálenosti mezi místem původu a pobytu se poměry migrantů podle pohlaví i charakteru sídel vzájemně vyrovnávaly. Jakmile byla vzdálenost větší než dvacet kilometrů, poměr mužů a žen se otočil ve prospěch mužů, a to nejenom v poddanských vsích, ale i v jednotlivých městech

Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825. JSH 65, 1996, s. 34-42.

Tabulka 4b Ženy starší 15 let podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu na jihočeských panstvích na přelomu 16. a 17. století

Panství, rok, lokalita	Vzdálenost v km							celkem
	0	1-4	5-9	10-19	20-49	50-99	100+	
Počty žen								
Třeboňské panství, 1586								
- Lomnice nad Lužnicí - město	100	33	25	28	16	4	2	208
- Veselí nad Lužnicí - město	37	15	12	16	32	9	5	126
- městečka	20	12	8	3	10	3	2	58
- vesnice	87	52	83	44	33	5	5	309
Prachatice 1585								
- město,	137	30	17	46	25	12	14	281
- předměstí	64	13	29	22	16	4	5	153
Libějovické panství, 1607 - vesnice	692	21	14	10	2	-	3	742
Ze 100 žen migrovalo na danou vzdálenost								
Třeboňské panství, 1586								
- Lomnice nad Lužnicí - město	48,0	15,9	12,0	13,5	7,7	1,9	1,0	100,0
- Veselí nad Lužnicí - město	29,4	11,9	9,5	12,7	25,4	7,1	4,0	100,0
- městečka	34,5	20,7	13,8	5,2	17,2	5,2	3,4	100,0
- vesnice	28,2	16,8	26,9	14,2	10,7	1,6	1,6	100,0
Prachatice 1585								
- město,	48,8	10,7	6,0	16,4	8,9	4,3	4,9	100,0
- předměstí	41,8	8,5	18,9	14,4	10,5	2,6	3,3	100,0
Libějovické p., 1607 - vesnice	93,3	2,8	1,9	1,3	0,3	-	0,4	100,0

a městečcích. Z toho je patrné, že zatímco ženy migrovaly oproti mužům častěji na kratší vzdálenosti, ať již to bylo v souvislosti se sňatkem nebo s odchodem do služby, pro muže zvláště ve městech byly obvyklejší přesuny na větší vzdálenosti. I u mužů se však intenzita migrací začala snižovat, jakmile byla překonána padesátikilo-metrová vzdálenost od místa původu.

Intenzita migrací a rozdíly podle pohlaví souvisely také s hospodářským zaměřením regionu a s rozsahem ekonomických aktivit migrantů. Zatímco na venkově se vyskytl pouze zanedbatelný počet mužů a žen stěhujících se na vzdálenost větší než 50 kilometrů od místa původu (na třeboňském panství 4 % mužů a žen, na libějovickém panství méně než 1 % mužů i žen), ve městech a městečkách byly rozdíly mnohem vyšší: v Lomnice nad Lužnicí to bylo 11 % mužů a 3 % žen, ve Veselí nad Lužnicí 18 % mužů a 11 % žen, v ostatních městečkách na třeboňském panství 22 % mužů a 9 % žen.

Obdobně jako v souvislosti se vzdáleností, na kterou se migranti vydávali, či s ekonomickým zaměřením regionu, i zde se ukázalo, že mezi neaktivnější v překonávání vzdáleností nad 50 kilometrů od místa původu byli obyvatelé Prachatic, kde byl také největší rozdíl mezi oběma pohlavími: z městských

mužů jich na delší vzdálenosti cestovala téměř čtvrtina, zatímco z žen necelá desetina; na předměstí byly poměry obdobné - proti 27 % mužů pouze 6 % žen. To potvrdilo nejenom zvýšenou profesní aktivitu prachatických obchodníků, ale i značný rozsah teritoria, na němž probíhala volba životního partnera. Avšak i přesto, že ve srovnání s jinými lokalitami se zde ženy podílely na mobilitě na delší vzdálenosti v mnohem hojnější míře než kdekoliv jinde, vyšší intenzita migrací u mužů byla zcela evidentní.

Rozsah migrací podle pohlaví je možno obecně charakterizovat následovně: ženy představovaly usedlejší složku populace ve všech sledovaných sociálních skupinách. Nejenom na venkově, ale i ve městech byl životní prostor jedinců vymežován jak místem původu - rodištěm, tak místem pracovního uplatnění a současně i lokalitou, do které byl následován manžel (manželka). Zatímco pobyt v místě původu či následování partnera měl pravděpodobně trvalejší charakter, místo pracovního uplatnění (což byla v této době nejčastěji služba) se zvláště v případě čeledi často po roce měnilo.²¹

Rozsah migrací podle postavení v domácnosti a profesního zařazení

Přestože na jihu Čech se uplatňovalo české dědické právo preferující z řad sourozenců pouze jednoho dědice, osoba stojící v čele domácnosti nepocházela vždy z místa, kde ji soupis zastihl. Ne každý hospodář měl syna, který by po něm převzal rodinný majetek, a tak na jeho místo často nastupoval zeť či v případě úmrtí druhý manžel jeho ženy, který obvykle pocházel odjinud. Kromě toho je nutno předpokládat, že kromě přiřazení se docházelo k nabytí majetku též prostřednictvím koupě od cizí osoby, když už na základě poddanských seznamů není možné přesně určit způsob či bližší okolnosti získání čelní role v domácnosti. Na intenzitu těchto přesunů lze usuzovat z podílu osob, jež stály v čele domácností (bez ohledu na pohlaví) a měly shodné místo původu i pobytu. I v tomto případě se výrazně odlišovaly větší místa (Prachatice, Lomnice nad Lužnicí), kde ze stejného místa pocházela až polovina hlav domácností, a menší městečka a vesnice, kde jich bylo méně než čtvrtina. Přitom převládaly migrace na kratší vzdálenosti, zpravidla do dvaceti kilometrů od místa původu.

Dále bylo zjištěno, že ve městech, jež byla řemeslnickými či obchodními středisky, bylo obvyklé, že se ženy vdávaly častěji přímo v místě svého původu

²¹ To potvrdil průzkum sirotčích knih na chýnovském panství: SOA Třeboň. Vs Chýnov, sign. II 5 AU No 1.

Tabulka 5 Osoby starší 15 let podle postavení v domácnosti a podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu na jihočeských panstvích na přelomu 16. a 17. století (v %)

Panství, rok lokality	Vzdálenost v km									Počet osob
	0	1-4	5-9	10-19	20-49	50-99	100+	nezj.	celk.	
Ze 100 osob stojících v čele domácnosti migrovalo na danou vzdálenost										
Třeboňské panství, 1586										
- Lomnice nad Lužnicí -m.	52,0	10,9	7,7	9,5	11,3	3,6	3,6	1,4	100,0	221
- Veselí nad Lužnicí - m.	24,3	11,4	10,8	5,9	24,3	7,6	4,9	10,8	100,0	185
- městečka	16,3	8,1	4,6	1,2	8,1	2,3	4,6	60,5	100,0	172
- vesnice	21,7	11,6	20,3	12,0	11,0	1,1	0,8	21,5	100,0	474
Prachatice 1585										
- město,	50,4	3,6	3,6	12,1	8,9	8,9	11,2	1,3	100,0	224
- předměstí	34,4	10,9	10,9	10,9	8,6	7,0	12,5	4,7	100,0	128
Libějovické p., 1607 - vsi	99,8	0,1	0,1	-	-	-	-	-	100,0	904
Ze 100 podruhů migrovalo na danou vzdálenost										
Třeboňské panství, 1586										
- Lomnice nad Lužnicí -m.	31,5	11,2	10,1	15,7	14,6	3,4	3,4	10,1	100,0	89
- Veselí nad Lužnicí - m.	27,8	3,7	5,6	13,0	16,7	7,4	3,7	22,2	100,0	54
- městečka	11,9	9,5	4,8	7,1	4,8	-	4,8	57,1	100,0	42
- vesnice	19,0	12,7	13,9	13,9	8,9	4,4	0,6	26,6	100,0	158
Prachatice 1585										
- město,	42,2	7,5	6,5	15,7	12,0	6,0	13,3	7,2	100,0	83
- předměstí	19,8	7,9	18,8	12,9	16,8	8,9	4,0	10,9	100,0	101
Libějovické p., 1607 - vsi	75,8	12,5	6,2	2,4	1,0	0,7	1,4	-	100,0	289
Ze 100 příslušníků čeledi migrovalo na danou vzdálenost										
Třeboňské panství, 1586										
- Lomnice nad Lužnicí -m.	20,8	27,1	14,6	20,8	12,5	2,1	-	2,1	100,0	48
- Veselí nad Lužnicí - m.	17,2	6,9	6,9	24,1	24,1	10,3	-	10,3	100,0	29
- městečka	5,9	5,9	-	-	17,6	11,8	-	58,8	100,0	17
- vesnice	17,6	16,9	17,6	19,5	9,1	2,6	-	15,6	100,0	77
Prachatice 1585										
- město	21,2	16,9	13,6	22,0	11,9	1,7	3,4	9,3	100,0	118
- předměstí	-	13,3	13,3	26,7	20,0	6,7	6,7	13,3	100,0	15
Libějovické p, 1607 - vsi*

* V soupisu nebyla čeleď uvedena u jednotlivých usedlostí.

(polovina až dvě třetiny)²². Na proti tomu ve vsích, městečkách či městech s agrárním zázemím zůstávaly dívky po svatbě ve stejné lokalitě méně často (pouze asi z jedné třetiny). I to ale souviselo s velikostí sídel a počtem usedlostí.

²² To odpovídá výsledkům zjištěným v jiných středoevropských lokalitách. Např. v Hunsrücku v Horních Rakousích se v letech 1650-1800 vdávalo 65 % žen v místě svého původu. T. G. SAUDERS, *Familie ...*, s. 221.

Proto si mladý muž na venkově musel hledat nevěstu častěji z jiné vsi (i když to nemuselo být z příliš dalekého okolí). Volbu životního partnera ovlivnilo v mnoha případech i to, kde mladí lidé zrovna sloužili nebo kam se dostali při svém zaměstnání. Na druhé straně je třeba připomenout, že volba partnera v místě pobytu byla mnohdy ovlivněna zájmy místních profesních či společenských skupin.

Tabulka 6 Obyvatelstvo starší 15 let podle postavení v domácnosti a podle místa původu na jihočeských panstvích v letech 1585 a 1586

Panství, rok, lokalita	Hospodáři		Hospodyně		Podruzi		Podruhyně		Čeled'		Ostatní*	
	PO	NM	PO	NM	PO	NM	PO	NM	PO	NM	PO	NM
Třeboňské p., 1586												
- Lomnice nad Luž. -m	109	51,4	109	54,1	31	25,8	49	40,8	47	21,3	14	64,3
- Veselí nad Luž. - m.	84	23,8	81	30,9	15	33,3	27	37,0	26	19,2	2	-
- městečka	39	33,3	39	38,5	6	16,7	12	33,3	7	14,3	4	-
- vesnice	186	27,4	186	28,0	47	23,4	69	27,5	65	21,5	25	36,0
Prachatice 1585												
- město	113	42,5	108	60,2	39	28,2	48	50,0	107	23,4	26	53,8
- předměstí	67	22,4	55	52,7	33	45,5	57	28,1	13	-	18	33,3

* Továři, učedníci, příbuzní aj.

PO - Počet osob celkem

NM - Podíl osob nalézajících se v místě původu (Podíl osob narozených v místě pobytu)

K jednotlivým domácnostem samozřejmě patřily děti. Avšak vzhledem k tomu, že až do věku, kdy odcházely do služby či kamkoli jinam, byly evidovány u rodičů, nevěnovali jsme jim bližší pozornost. Jistě by byly zajímavé osudy sirotek, avšak použitá pramenná základna jich v dětském věku uvádí jen několik, takže reprezentativní sonda nebyla uskutečnitelná.

Mezi příslušníky jednotlivých domácností patřila též čeled'.²³ Ve všech typech sledovaných lokalit se ukázalo, že čeled' představovala vysoce migrující složku populace. Ve většině případů šlo o osoby, které pocházely ze zcela jiného místa, než ve kterém pracovaly. Svědčí o tom vysoký podíl osob pobývajících v čelední službě mimo místo svého původu - nejméně tři čtvrtiny (tabulka 6). Obdobně jako v souvislosti s volbou životního partnera i zde se

²³ K. SNELL, *Parish registration and the study of Labour mobility. Local Population Studies* 33, 1984, s. 29-43; R. S. SCHOFIELD, *Age-Specific Mobility in an Eighteenth Century Rural English Parish. Annales de Demographie Historique* 1970, s. 261-274.

ukázalo, že čeleď obvykle pracovala do dvaceti kilometrů od místa původu. V Prachaticích to bylo 52 % ve městě a 53 % na předměstí, v Lomnici nad Lužnicí 62 %, na venkově 54 %, tj. nebyl zjištěn žádný podstatnější rozdíl mezi městy a na venkovem. Ze srovnání poddanských a sirotčích knih je také zřejmé, že se čeleď nespécializovala na službu pouze ve městech nebo ve vsích. Jestliže bylo u některé osoby zaznamenáno několik míst pracovního uplatnění, střídání služby ve městech a ve vesnicích nebylo výjimkou.²⁴

Tabuka 7 Obyvatelstvo Libějovického panství podle postavení v domácnosti a podle místa původu v roce 1607

	Hospo- dáři	Hospo- dyně	Synové	Dcery	Podruzi	Podru- hyně	Ostatní
Počet osob celkem	455	453	151	97	136	153	59
NM	99,6	100,0	80,8	80,4	69,9	81,0	91,5

NM - Podíl osob narozených v místě pobytu

V souvislosti s pracovním uplatněním cizích osob v domácnostech nelze opomenout poměrně početnou skupinu podruhů. Bez ohledu na pohlaví jsou i v jejich případě prokazatelné migrace v obdobného rozsahu jako u čeledi. Jediný rozdíl, spočívá v dlouhodobějším charakteru jejich pracovního poměru a poněkud odlišném dosahu migrace. Zatímco podružství i ve vzdálenosti větší než 100 km od místa původu bylo obvyklé, čelední služba byla na takové vzdálenosti výjimečná a zpravidla se omezovala pouze na města. I v případě podruhů se ukázalo, že ve většině případů své pracovní uplatnění nacházeli mimo místo původu (tabulka 6). Zdá se, že podruhy se v některých případech stávali ti sourozenci hospodáře, kterým se nepodařilo získat vlastní usedlost. Současně je však nutno poznamenat, že uplatnění většího počtu sourozenců na jednom otcovském gruntu současně bylo v dané době pouze málo pravděpodobné.

Přestože ve všech sledovaných lokalitách převažovaly mezi podruhy ženy, ukázalo se, že intenzita migrací souvisejících s pracovním uplatněním mimo rodiště se podle pohlaví příliš nelišila; podruzi se stěhovali nejčastěji do dvaceti

²⁴ E. MAUR, **Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit**. In: A. FAUVE-CHAMOUX - L. FIALOVÁ, *Le phénomène de la domesticité en Europe*. *Acta demographica* 13, 1997, s. 75-64; J. SCHLUMBOHM, **Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860**. Göttingen 1994, s. 337-365 (Eine Phase erhöhter Mobilität: Gesindedienst und Alternativen).

Tabulka 8 Osoby ve služebním poměru (podruzi, podruhyně a čeled') podle pohlaví a místa pobytu a původu, Libějovické panství v roce 1607

Ves	Počet obyvatel	Z toho počet osob v služebním poměru nacházející se					
		v místě původu		v jiné obci panství		cizopanští	
		muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Újezd	104	4	2	2	1	3	6
Blanice	31	-	2	2	-	-	-
Bor	79	1	1	5	2	-	2
Čelen	51	1	-	-	-	-	-
Černěves	116	-	5	3	3	1	3
Černovice	82	-	-	1	-	2	-
Hláska	1	-	-	-	1	-	-
Hlavatce	139	2	1	-	5	2	3
Hracholusky	281	1	2	12	3	5	3
Hvožd'any	79	-	1	1	-	2	1
Chelčice	119	3	1	3	-	2	1
Kralovice	54	1	-	-	3	-	-
Krtely	121	1	1	-	3	2	-
Křepice	37	-	1	-	-	3	2
Lažišťka	42	-	-	2	-	-	-
Lék. Lhota	8	-	-	-	2	-	-
Libějovice	78	2	1	5	3	1	1
H. Malovice	96	2	3	2	3	2	-
D. Malovice	91	7	2	4	2	1	1
Mlýny	11	-	1	-	-	-	-
Nebahovy	116	1	1	1	1	-	-
Nestanice	94	2	3	-	1	-	2
Olšovice	50	4	-	-	1	-	-
Pašice	33	-	-	1	1	-	1
Plástovice	137	3	4	2	1	1	-
Protivec	54	-	-	-	-	-	-
Sedlec	68	-	-	6	-	-	-
Skály	30	2	-	-	-	-	-
Strpí	48	3	-	1	1	1	-
Truskovice	108	6	1	3	-	1	1
Svojnice	63	1	1	-	-	-	-
Šipouň	66	-	1	1	1	-	-
Vitějovice	237	1	5	2	5	-	1
<i>Celkem</i>	2 725	48	40	59	43	29	28
<i>v %</i>	100,0	19,4	16,2	24,0	17,4	11,7	11,3

kilometrů od místa původu. Jestliže nenalezli uplatnění přímo ve svém bydlišti, migrace na vzdálenost větší než dvacet kilometrů byly výjimečné.

Jestliže byly ve městech evidováni také tovaryši či učedníci, kteří formálně náleželi k domácnostem řemeslnických mistrů, místo jejich původu nebylo

zpravidla uvedeno. Proto jsme se jimi, stejně jako dalšími příbuznými osob pobývajících v domácnostech podrobněji nezabývali.

Na libějovickém panství jsme studovali nejenom profesní mobilitu, ale i možnost pracovního uplatnění podle místa původu v rámci panství. K tomu přispěla i příznivá okolnost, že místo původu bylo uvedeno až na jednu výjimku u všech obyvatel panství. Přestože Libějovicko představovalo jeden z nejuzavřenějších regionů v rámci všech sledovaných oblastí, neboť pouze 19 % synů, 20 % dcer starších patnácti let a 30 % podruhů a 19 % podruhyň nacházelo uplatnění mimo rodiště, určitý rozsah migrací souvisejících s pracovním uplatněním je evidentní.

Z celkového počtu 247 osob (55 % mužů; 45 % žen), které se stěhovaly v důsledku odchodu do služby, 88 osob (36 %) našlo uplatnění v místě původu, zatímco další 102 osoby (41 %) zůstávaly v čelední službě či podružství mimo místo původu, ale v rámci panství, ke kterému příslušely. Vzhledem k tomu, že dalších 57 osob (23 % ze všech) se mohlo realizovat mimo panství, je zřejmé, že počátkem 17. století nemusely být hranice šlechtického dominia plně respektovány, jestliže se jednalo o pracovní uplatnění jedince. To bylo aktuální zvláště tehdy, jestliže poddaní žili na pomezí panství.²⁵ V souvislosti s pracovním uplatněním pak nerozhodovaly ani tak hranice šlechtického dominia, jako spíše místní nabídka pracovních příležitostí. To potvrzují též okolnosti vzniku samotných soupisů, jejichž hlavním účelem byla evidence veškerého obyvatelstva náležejícího k panství, tedy i osob nalézajících se mimo panství.

Migrace a sňatek

V souvislosti s geografickou mobilitou nelze opomíjet migrace související se sňatkem.²⁶ Zvláště u čeledi a tovaryšů na vandru nebylo nikterak vyjímečné,

²⁵ Důležitým pramenem pro studium migrací jsou též zhostní listy, která umožňovaly legální opuštění panství se souhlasem místní vrchnosti. Na základě jejich kvalitativní analýzy (zkoumání okolností jejich vydání aj.) vznikly následující studie: G. HOFMANN, **Migrace poddaných na panství Kout-Trhanov v letech 1791-1807**. In: *OAr Domažlice-výroční zpráva 1986*, Horšovský Týn 1987, s. 110-119; J. KUBÁK, **Přesuny poddaných na statcích města Č. Budějovic v druhé polovině 18. století**. *JSH* 33, 1964, s. 73-75. Současně nelze opomenout ani hospodářskou korespondenci, které se však v souvislosti se studiem migrací dosud příliš nevyužilo.

²⁶ Sňatečnost v závislosti na místě původu-srovnání z hlediska geografické mobility: P. HUDSON - S. KING, **A SENSE of Place: Industrializing Townships in Eighteenth Century Yorkshire**. In: R. LEBOUTTE, *Proto-Industrialization Recent Research and New Perspectives*. Geneve 1996, s. 198-200; SAUNDERS, T. G., **Familie...**, s. 215-230; G. WINKLER, **Bevölke-**

když se místo dočasného či trvalého pracovního pobytu stalo též místem volby životního partnera. Volba mohla být také zcela záměrná, vycházející z osobních či profesních zájmů jedince.²⁷ Výzkum potvrdil, že u některých sociálních a profesních skupin se sňatky obvykle uzavíraly v rámci téže vrstvy, a to jak na přelomu 16. a 17. století, tak i po třicetileté válce. Z městského obyvatelstva to byli především obchodníci a řemeslníci, z venkovanů mlynáři a sedláci, kteří vyhledávali své životní partnery bez ohledu na geografickou vzdálenost, ale v souladu se zájmy vlastní společenské skupiny.

Tabulka 9 Homogamie manželských párů podle místa původu

Země, panství, lokalita, období	Podíl párů, kdy oba manželé pocházeli	
	ze stejného místa	z různého místa
<i>Čechy</i>		
Prachatice, 1585- město	24,5	75,5
- předměstí	16,9	83,1
Třeboň, 1586- Lomnice n. Luž.	23,2	76,8
- Veselí n. Luž.	10,4	89,6
- městečka	62,5	37,5
- vesnice	21,0	79,0
Chýnov, - Chýnov, 1642-1660	42,9	57,1
- Ratibořské Hory, 1643-1660	61,3	38,7
- vesnice vřesecké rychty, 1642-1681	13,0	87,0
<i>Anglie, 1680-1820</i>		
- Sowerby - farnost	83,0	17,0
- Calverley - farnost	97,0	3,0
<i>Tyrolsko</i>		
- Martelltal - vesnice, 17. stol.	64,1	35,9
18. stol.	87,5	12,5
- Zillertal - vesnice, 1751-1800	80,5	29,5
<i>Šlesvicko-Holštýnsko, 1720-1800</i>		
- Leezen - vesnice	40,0	60,0

Jak již bylo zmíněno, vzhledem malé velikosti raně novověkých českých vesnic, probíhala volba životního partnera nejčastěji mimo místo původu některého z partnerů. Platilo to však i pro města. A tak z manželských párů neměly shodné místo původu v Prachaticích tři čtvrtiny a na vesnicích až čtyři pětiny

rungsgeographische Untersuchungen im Martelltal. München 1973, s. 84-92; E. TROGER, *Bevölkerungsgeographie des Zillertales.* Innsbruck 1954, s. 48-61.

²⁷ V souvislosti s volbou životního partnera je z hlediska výzkumu životních strategií přínosná práce: M. FRIESE, **Familienbildung und Heiratsstrategien im Bremischen Proletariat des 19. Jahrhunderts. Dienstmädchen und Tabakarbeiterinnen im Vergleich.** In: J. SCHLUMBOHM, *Familie und Familienlosigkeit.* Hannover 1993, s. 217-234.

(tabulka 9). Nebylo proto nikterak neobvyklé, když se sňatky uzavíraly nejen mezi osobami z různých lokalit jednoho panství, ale i mezi cizopanskými poddanými.

Nejčastějším místem, kde se setkávali lidé z jednotlivých částí panství byly farní kostely, neboť církevní obřady v období raného novověku doprovázely člověka prakticky od narození až do smrti. Ke kontaktům obyvatelstva z různých částí panství však docházelo též na různých trzích, na poutích a procesích. Lidé z různých končin panství se setkávali v krčmách a ve mlýnech. Přesto je nutno zdůraznit význam čelední služby či pracovního uplatnění. Nikoliv krátkodobý kontakt lidí ve farním chrámu či během jarmarku, ale především dlouhodobý pobyt ve službě, v dílně či obchodě vedl často k uzavření manželství jak na venkově tak ve městech.

Na příkladu libějovického panství jsme detailně zkoumali i místo původu manželských párů. Výzkum potvrdil, že manželství mezi lidmi z téže vsi bylo počátkem 17. století spíše výjimečnou událostí - ze 426 manželských párů pocházejících ze 33 lokalit mělo stejné rodiště pouze 8 %. U další pětiny manželských párů přebýval alespoň jeden z partnerů i po sňatku v místě svého rodiště, přitom ale přibližně polovina z nich vstoupila do manželství s osobou z cizího panství. Ostatní manželské páry pocházely z jiných vsí, než ve kterých byly v době soupisu, a to jak manželé, tak jejich manželky: připadalo na ně 47 % všech párů. Zajímavé je, že poněkud více bylo manželů, z nichž jeden pocházel z jiného panství resp. když odjinud pocházeli oba.

Počátkem 17. století ani hranice libějovického panství pohyb poddaných příliš neomezovaly. I když migrace v důsledku uzavření sňatku měly ve srovnání s migracemi za prací trvalejší charakter, získání zhostního listu a současně i povolení k uzavření manželského svazku nebylo v zmiňované oblasti asi žádným problémem. Pravděpodobně i proto, že majitelé jednotlivých panství si poddané obvykle vyměňovali na principu reciprocity. K podobným závěrům došli i jiní badatelé, studující mobilitu obyvatelstva v souvislosti se sňatečností.²⁸

Komparativní výzkum migrací, ke kterým docházelo v souvislosti s uzavíráním sňatků, byl proveden také pro období po třicetileté válce, a to pro vše-

²⁸ B. ŠTĚRBOVÁ, **Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelecké Hoštice v letech 1654-1890**. *JSH* 58, 1989, s. 125-136; TÁŽ, **Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910**. *HD* 11, 1987, s. 9 -140; J. KALSEROVÁ, **Populační vývoj...**, s. 33; J. ZÁLOHA, **Die Bevölkerungsemigration zwischen der Herrschaft Český Krumlov (Krumau, CSFR) und Oberösterreich im 17. und 18. Jahrhundert**. *Jahrbuch des Oberösterreichisches Museums Verrein* 135, 1990, s. 135-140.

Tabulka 10 Homogamie manželských párů podle místa původu na libějovském panství podle vsí v roce 1607

Ves	Počet manželských párů, z nichž byli					
	oba manželé ze vsi	jeden ze vsi, druhý z jiné vsi té-hož panství	jeden ze vsi, druhý cizopanský	oba z panství, ale z jiné vsi	jeden z jiné vsi panství, druhý cizopanský	oba cizopanští
Újezd	-	4	3	1	4	-
Blanice	-	-	1	3	1	1
Bor	1	7	2	1	2	3
Čelen	-	2	3	1	3	2
Černěves	1	4	2	4	4	1
Černovice	-	4	3	1	6	5
Hláska	-	-	-	-	3	-
Hlavatce	2	-	2	3	3	7
Hracholusky	6	10	13	2	3	3
Hvožd'any	-	-	4	2	3	2
Chelčice	1	5	5	1	5	1
Kralovice	1	1	2	-	2	3
Krtely	-	-	3	9	4	3
Křepice	-	5	-	-	2	-
Lažišťka	-	1	4	-	3	2
Lék. Lhota	-	1	-	-	-	-
Libějovice	-	1	1	2	4	1
H. Malovice	1	2	3	4	1	1
D. Malovice	3	-	2	3	5	1
Mlýny	-	-	-	-	-	1
Nebahovy	5	2	10	-	3	2
Nestanice	2	6	3	3	1	-
Olšovice	-	3	1	1	4	-
Pašice	-	1	2	-	1	1
Plástovice	1	4	6	2	3	8
Protivec	-	1	2	2	3	-
Sedlec	-	2	-	1	5	3
Skály	-	-	3	-	1	2
Strpí	-	1	1	2	3	-
Truskovice	-	5	2	3	2	2
Svojnice	1	5	4	1	1	-
Šipoun	-	3	6	-	1	1
Vitějovice	8	8	9	-	3	5
<i>Celkem</i>	<i>33</i>	<i>89</i>	<i>102</i>	<i>52</i>	<i>89</i>	<i>61</i>
<i>v %</i>	<i>7,8</i>	<i>20,9</i>	<i>23,9</i>	<i>12,2</i>	<i>20,9</i>	<i>14,3</i>

seckou rychtu na chýnovském panství v letech 1642-1681. Výsledky prokázaly, že mezi rozsahem migrací v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení

nebyly žádné evidentní rozdíly. Určité odlišnosti byly pouze ve vzdálenosti, na kterou se lidé stěhovali, což vyplývalo z rozdílného ekonomického a správního významu zkoumaných lokalit, kterými byla poddanská městečka i jednotlivé vesnice.

Tabulka 11 a Snoubenci podle vzdálenosti míst svého bydliště na chýnovském panství v letech 1642-1681

Vzdálenost v km	Vesnice vřesecké rychty	Chýnov	Ratibořské Hory	Úhrn
	Na 100 uzavřených sňatků připadalo na uvedené vzdálenosti			
0	12,9	44,8	58,5	34,1
1 - 4	32,3	20,7	7,7	21,5
5 - 9	24,7	13,8	6,2	15,4
10 - 19	17,2	15,5	4,6	13,6
20 - 49	3,2	-	4,6	2,8
50 - 99	6,5	3,4	7,7	7,0
100 a více	2,2	1,7	6,2	3,3
neznámo	1,1	-	4,6	2,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
Celkový počet sňatků	93	56	65	214

Tabulka 11 b Snoubenci a jejich svědci podle vzdálenosti míst bydliště na chýnovském panství v letech 1642-1681

Vzdálenost v km	Vesnice vřesecké rychty	Chýnov	Ratibořské Hory	Úhrn
	Na 100 případů připadalo na uvedené vzdálenosti			
0	24,5	64,7	84,1	58,0
1 - 4	30,1	5,9	7,3	12,5
5 - 9	24,9	18,9	2,4	15,5
10 - 19	12,4	5,1	2,4	7,1
20 - 49	2,0	3,8	-	2,3
50 - 99	3,6	0,3	1,7	2,3
100 a více	-	-	-	0,1
neznáma	2,4	1,3	2,1	2,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
Celkový počet případů	248	371	289	933

Ve vsích pocházelo ze stejného místa pouze 13 % manželských párů, tři čtvrtiny jich byly z míst, mezi nimiž nebyla vzdálenost větší než dvacet kilometrů. Vzdálenost nad 20 kilometrů byla mezi místy původu snoubenců spíše výjimečná. I zde rozsah migrací souvisejících se sňatečností přímo koresponduje s možnostmi uplatnění čeledi, v oblasti zaměřené především na rostlinnou produkci a chov ovcí.

Diametrálně odlišná situace byla v Chýnově, který byl střediskem panství, a v hornickém městě Ratibořských Horách. Většina partnerských dvojic byla v těchto místech tvořena jedinci pocházejícími z téhož místa. V Chýnově to bylo 45 % párů, v Ratibořských Horách 58 %. V obou městečkách bylo z hlediska rodinné strategie či zájmů určitých sociálních či profesních skupin obvyklé, aby sňatky byly uzavírány v rámci téže sociální či společenské vrstvy, třebaže to mohlo znamenat hledat partnera z větší vzdálenosti. Dobře je to patrné v Ratibořských Horách, kde se provázanost rodin horníků i z poměrně vzdálených míst projevila v tom, že se podíl snoubenců i s narůstající vzdáleností místa původu od města příliš neměnil a zůstával na vysoké úrovni 5-8 %. Na druhé straně v Chýnově, jež byl řemeslnicko-agrárním střediskem, byla situace obdobná jako na venkově - 50% manželských párů bylo tvořeno osobami, mezi jejichž místy původu nebyla vzdálenost větší než 20 kilometrů.²⁹

Pro dokreslení možností studia mobility obyvatelstva, tentokrát pouze krátkodobé, uvádíme, z jakého okruhu si snoubenci uzavírající sňatek vybírali svědky. Na rozdíl od snoubenců, pro jednoho z nichž byl sňatek zároveň i okamžikem změny trvalého bydliště (a zpravidla i místa pobytu), byla pro svědka i v případě, že přicházel z daleka, účast na obřadu pouze časově omezenou cestou (spíše výletem). Výsledky tedy informují spíše o rozsahu kontaktů jednotlivých osob než o migracích ve smyslu stěhování či delšího pobytu, jak tomu bylo v ostatních případech. Přitom vyšly najevo velmi podobné skutečnosti.

Obecně je možno říci, že u svědků bylo obvyklejší ještě více než u snoubenců, když pocházeli z téhož místa jako osoby, na jejichž svatbě svědčili. Poměrně vysoký podíl osob, které žily v stejném místě jako některý ze snoubenců, svědčí o tom, že za svědky si snoubenci volili nejenom představitele místní „honorace“ (radní, kostelník, školní správce, šafář aj.), ale i takové osoby, s nimiž společně pracovali nebo se přátelili. Tomu odpovídá vysoký podíl svědků, kteří pocházeli ze vzdálenosti do 20 kilometrů od místa původu některého ze snoubenců. Na vesnicích to byly dvě třetiny všech svědků, v Chýnově ale pouze třetina. V hornickém prostředí Ratibořských Hor je v této patrná semknutost osob přímo v místě bydliště a následně i v návaznosti na hornické regiony v rámci celých Čech.

Rozsah migrací, ke kterým docházelo během 17. století v souvislosti s uzavíráním sňatků, byl tedy v podstatě totožný se situací na konci 16. století.

²⁹ V obcích a městech hornorakouského Hunsrücku pocházelo 91 % novomanželů ze vzdálenosti do 25 km od místa původu. T. G. SAUNDERS, *Familie* ... s. 221.

Zatímco ve městech byla zřejmá pevnější vazba na místní prostředí, ve vsích byl aktuálnější rozsah profesních a osobních kontaktů do větší vzdálenosti a projevoval se až do 20 kilometrů od místa bydliště (což je vzdálenost asi čtyř až pěti hodin chůze, kterou bylo možno za jeden den ujít tam i zpět), pak vazby rychle slábly. Obdobným způsobem lze vytýčit též okruh dosahu profesních, osobních, i společenských vazeb, které dotvářely mezilidské vztahy té doby.

Závěr

Výzkumy prokázaly, že rozsah migrací městského i venkovského obyvatelstva obvykle závisel na možnostech pracovního uplatnění a soukromých aktivitách jednotlivců. Zatímco na venkově byly migrace četnější na kratší vzdálenosti, pro obyvatele měst byly typičtější spíše přesuny na větší vzdálenosti. i když v úhrnu v menší intenzitě než na venkově. Zcela mimořádné byly vzdálenosti, na které cestovali za obchodem obyvatelé Prachatic.

Nejenom v poslední třetině 16., ale i během 17. století bylo obvyklé, že se lidé stěhovali nejčastěji do dvaceti kilometrů os místa narození nebo předchozího bydliště. Vzdálenost, na kterou se jednotlivci dočasně i trvale stěhovali, souvisela nejenom s jejich pracovním uplatněním, ale i s četností jejich osobních kontaktů. Nejčastěji šlo o stěhování do sousední vesnice. Pouze u lokalit městského typu nebylo nikterak výjimečné, když se čtvrtina osob pohybovala i do vzdálenosti větší než 20 kilometrů od místa původu.

S výjimkou libějovického panství se všude prokázalo, že pracovní uplatnění nacházeli lidé především v bezprostřední blízkosti místa svého původu. Zvláště čeledí, poměrně často měnící své působiště, byla i ve sledovaném období nejčastěji migrující složkou společnosti. Místo působiště přitom hledala jak ve městech tak na venkově bez ohledu na to, ze kterého prostředí pocházela.

Uplatnění v cizích službách nacházeli i podruzi. Na rozdíl od čeledi byl jejich pracovní poměr stabilnější. Obdobně jako u čeledi i v jejich případě bylo obvyklé, že nacházeli uplatnění zpravidla mimo místo svého původu. Souviselo to s českým dědickým právem, které z většího počtu sourozenců preferovalo pouze jednoho dědice. Ostatní, pokud se jim nepodařilo dosáhnout koupí nebo sňatkem lepšího postavení, se řadili mezi bezzemky a tím zpravidla mezi podruhy. Při hledání pracovních příležitostí často opouštěli otcovský grunt a rodnou ves a společně s čeledí představovali tu část venkovské společnosti, jejíž další uplatnění záviselo na změně bydliště. Na přelomu 16. a 17. století migrovaly ženy méně než muži, i když na kratší vzdálenosti (do 5 kilometrů), byla intenzita migrací žen větší než mužů, ať již šlo o jejich pracovní uplatnění nebo o sňatek. Příliv ženského služebního personálu z venkova byl také patrný

do městských center. Zatímco ženy migrovaly intenzivněji na kratší vzdálenosti, u mužů zvláště ve městech nebyly výjimkou přesuny na vzdálenost 20 až 50 kilometrů.

U čeledi a podruhů se místo dočasného či trvalého pracovního poměru mnohdy stávalo i místem volby životního partnera. Jak v období před třicetiletou válkou, tak i po jejím ukončení existovaly sociální či profesní skupiny, jejichž členové uzavírali sňatky pouze sami mezi sebou bez ohledu na vzdálenost mezi místy původu jednotlivých snoubenců, a tak zvláště v případě měst nebylo nikterak výjimečné, když byl uzavřen sňatek mezi partnery z míst poměrně vzdálených. I to lze chápat též jako doklad naplňování určitých osobních, rodinných či profesních strategií.

Na základě výzkumu migrací souvisejících se sňatečností se podařilo prokázat, že neexistoval velký rozdíl mezi situací před třicetiletou válkou a po jejím ukončení. I přes proklamované omezování pohybu v souvislosti s „obdobím temna“ se ukázalo, že na Chýnovsku v letech 1642 až 1681, obdobně jako v roce 1585 v Prachaticích nebo v roce 1586 na třeboňském panství a v roce 1607 na libějovickém panství, neexistovaly žádná sídla, která by byla zcela izolovaná od vnějšího prostředí. Mezi snoubenci jednoznačně převažovaly páry, jež pocházely z rozdílných míst. Za výjimečné nelze považovat ani sňatky osob pocházejících nejenom z různých farností, ale i panství. O rozsahu osobních kontaktů přes hranice panství svědčí i široký okruh, z něhož přicházeli k účasti na svatebním obřadu svědkové. I proto je možno tvrdit, že venkovská společnost v 16. i 17. století byla vzájemně propojena nejenom na základě osobních vazeb, ale i profesních či zcela formálních vztahů.

Rozsah migrací venkovského obyvatelstva nebyl závislý jenom na ekonomickém či správním významu jednotlivých lokalit. Prokázalo se, že do značné míry závisel také na pohlaví, postavení v domácnosti, na rodinném stavu a sociálním postavení. Důležité byly i další okolnosti - prohlubování osobních vazeb mezi jednotlivými členy společnosti prostřednictvím kmetrovství nebo spoluúčasti na svatební obřadu v roli svědka. Ať už směr, kvalitu či průběh migrací ovlivňoval kterýkoliv ze zmiňovaných faktorů, hlavní roli v prostorovém přesunu sehrál vždy člověk, aniž by jej místní vrchnost přímo ovlivňovala. O migrace projevovala zájem pouze tehdy, jestliže byly ilegální a poškozovaly prosperitu panství. Pro značnou část venkovského obyvatelstva byly migrace spjaty jak s důležitými okamžiky jejich života, tak s každodenními povinnostmi. Venkovské obyvatelstvo v 16. a 17. století je proto nutno chápat nikoliv jako statickou, ale dynamickou součást soudobé společnosti, na čemž důsledky třicetileté války a následného znevolňování mnoho nezměnily.

Summary

MIGRATION OF SOUTH BOHEMIAN POPULATION BEFORE AND AFTER THE THIRTY YEARS°WAR

The authors publish the results of a research dealing with the migration of rural population on some estates in south Bohemia, based on an analysis of lists of serfs taken in 1585-1607 and church registers in 1641-1682. A connection between the scope of migration and the opportunity to find work or the circumstances influencing the choice of spouse was proved for all towns and villages under observation. The lordships did not regulate the types of migration. They only registered them. As a rule, rural population moved at shorter distances than urban population (usually the distance was under 20 kilometres), but more often. There was a higher stability of population in towns. This was particularly true of women. There were also higher differences among social groups. No differences were found between the migration of serfs before and after the 1620 battle of White Mountain.

K ASPEKTŮM ROLE PŘÍBUZENSKÝCH VZTAHŮ A MAJETKOVÝCH TRANSAKCÍ

Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*

DANA ŠTEFANOVÁ

Pozastavíme-li se nejen nad výsledky bádání o dějinách rodiny, ale i nad obsahovou interpretací některých, v současnosti zcela samozřejmě chápaných pojmů, jako je např. rodina¹, role a význam příbuzenských vztahů v rodině, postavení muže a ženy v domácnosti², vztahy mezi více generacemi pokrevně příbuzných jedinců, překvapí nás často samozřejmost, s níž se tyto pojmy a jejich obsahy používají v našem každodenním životě. V mnoha případech tyto

* Tato studie je součástí připravované disertační práce „*Erbschaftspraxis und Handlungsautonomie der Untertanen in der Herrschaft Frýdlant zwischen 1558-1750. Eine Lokalstudie zur Existenz der sog. „zweiten Leibeigenschaft“*“ na universitě ve Vídni. Jde o součást dlouholetého vědeckého projektu s pracovním názvem „*Sociální struktury Čech od 16. do 19. století*“, který se řeší od roku 1992 s finanční podporou rakouského ministerstva pro vědu a výzkum (Österreichisches Ministerium für Wissenschaft und Forschung), od roku 1996 německé nadace „*Volkswagen Stiftung*“. Chtěla bych využít této příležitosti a poděkovat oběma institucím za projevenou podporu uvedeného výzkumného programu.

¹ K problematice termínu „rodina“ srov. M. MITTERAUER, **Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien**, Wien-Köln-Weimar 1992, s. 156-163. Obdobně K. KADLEC, **Rodinný nedíl ve světle dat srovnávacích dějin právních**, Brno 1900, s. 15, 21; H. REBEL, **Peasant classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism, 1511-1636**, Princenton University Press 1983, s. 46, 49f.

² Při definici postavení ženy a muže v domácnosti se ve většině případů nevycházelo z rozboru kvalitativních pramenů, které by postihovaly vztahy v domácnosti, ale ze strukturovaných pramenů, jakými jsou např. pro rakouské prostředí tzv. „*Seelenbeschreibungen*“, pro české prostředí je jedním z *nejdůležitějších soupis obyvatel podle víry z roku 1651*. Ke kritice interpretace soupisu duší srov. H. REBEL, *Peasant stem families in early modern Austria: Life plans, status tactics, and the grid of inheritance*, in: *Social Science History*, Vol.2, No.3 (Spring, 1978), s. 255-281, zde zvláště s. 257-259.

termíny vyvolávají idealizující představy mezirodinných vztahů či zcela automaticky přejímají starší teorie o typickém sociálním a společenském postavení osob v domácnostech historických společností. Na mysli mám neustálé zdůrazňování výhodnějšího a dominantnějšího postavení muže v domácnosti a někdy naopak téměř „nesvéprávného“ postavení ženy či společensky nedůstojné situace starších osob zejména poté, co svůj nemovitý majetek postoupili vlastním potomkům. Tyto statické obrazy vytvořené převážně v devatenáctém století dodnes přejímají nejen historici, sociologové či gerontologové, ale zakořenily se i v povědomí širších společenských vrstev.³ Jedná se zde o výjimečné provázání laického a vědeckého světa. Pro sociální dějiny a výzkum rodiny bylo v tomto ohledu důležitým přínosem, když se začalo zkoumat postavení ženy v historických společnostech (Genderstudies). Nutno ovšem podotknout, že důležitým předpokladem k tomu, aby se tato otázka začala zkoumat, nebylo rozhodnutí historické obce jako takové, ale politické okolnosti, které mnohdy úzce - ať již negativně či pozitivně - ovlivňují volbu témat, která mají být předmětem historického studia.

V popředí této studie nestojí všechny zmíněné problémy. Otázky, kterými se zabývá, však mají s tímto obecným teoretickým rámcem zvláště v otázkách příbuzenských vztahů a majetkového přesunu několik styčných bodů. Jedním z cílů této studie je totiž ukázat, jak fungovala a dynamicky se vyvíjela venkovská společnost frýdlantského panství. Zabývám se makro rovinou i jednotlivostmi, které se týkají jednotlivých domácností, popř. jedinců. Panství sledujeme mezi roky 1558-1750, tedy v době předbělohorské i pobělohorské. Zkoumaný časový úsek jsem nejprve analyzovala jako celek, abych postihla obecné vývojové tendence, poté jsem etapu rozdělila na dvě fáze. První je vymezena léty 1558-1647, druhá 1651-1750. Obdobně jsem postupovala i v případě zvolených tří vesnic – Háje, Luhu a Vysokého.⁴

³ Srov. J. SCHLUMBOHM, **Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jahrhunderts. Befunde und Erklärungsansätze zu schichtspezifischen Verhaltensweisen**, in: E.VOLAND (Hg.), *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiel*, Frankfurt am Main, 1992, s. 322-346, zvláště s. 328.

⁴ K sociální struktuře zvolených vesnic podle soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 srov. D. ŠTEFANOVÁ, **Soziale Schichtung in der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Entwicklung der bäuerlichen und unterbäuerlichen Bevölkerungsschichten zwischen 1650-1700**. *HD* 10, 1996, s. 211.

K časovému vymezení lokální studie

I když hlavním cílem této studie není periodizace českých dějin, považuji za nutné vysvětlit, proč jsem zvolila právě uvedený časový úsek. Toto časové období jsem zvolila pro svůj disertační projekt, jež se zaměřuje na periodu raného novověku.

Volba časového rozpětí a s ním spojených otázek v podstatě souvisí se dvěma fenomény: Prvním je existence tzv. „druhé nevolnictví“. Tento termín zdůrazňovala literatura marxistická a označovala jím bezprávné postavení poddaných, které se v českém prostředí zhoršilo zvláště po Bílé hoře.⁵ Fenoménu tzv. „druhé nevolnictví“ se věnovala i mezinárodní konference, na počátku sedmdesátých let. Za důležitý považuji zejména příspěvek J. Války, který se snažil vymezit znaky tzv. „druhé nevolnictví“ v obecnějším smyslu i pro oblast Čech. Josef Válka označil tzv. „druhé nevolnictví“ v Čechách za jeden z nejmírnějších případů tohoto jevu, který se svým charakterem blížil poddanství.⁶ I přes relativizaci pojmu „druhé nevolnictví“ jako termínu, který vyjadřuje spíš poměry poddanské, nebyl dosud odmítnut nebo nahrazen. Někteří z českých historiků – Maur, Válka – tento pojem používají pouze jako pomocný výraz, jímž označují zhoršení poddanských poměrů, ale jenž obsahem neodpovídá realitě.⁷ Negativem některých příspěvků konference je, že se snaží násilně konstruovat sociální vztahy a vývojové podobnosti tzv. „druhé nevolnictví“ v Čechách s nevolnictvím v Rusku. Tento kontrast vyznívá o to silnější, pokud se vezmou v úvahu studie polských historiků, které srovnávají polské a české prostředí a upozorňují na to, že v Čechách vládly mírnější poddanské poměry.⁸ Účelem této studie však není podat obecný a celistvý obraz o existenci či vývoji poddanských poměrů v zemích východně od Labe. I přesto, že dnes už patrně nikdo nebude chtít srovnávat poddanské poměry v Rusku s poddanskými poměry v Čechách, se domnívám, že je v souvislosti s výše uvedenou diskusí zajímavé upozornit na studii E. Meltona. Melton píše o poměrně rozšířené formě rentovního velkostatku v oblastech centrálního Ruska,

⁵ Na nebezpečí generalizovat výsledky některých studií marxistických historiků upozorňoval již E. MAUR, **K demografickým aspektům tzv. druhé nevolnictví**. *HD* 8, 1983, s. 8.

⁶ Srov. J. VÁLKA, **K typologii „druhé nevolnictví“**. *Historické štúdie* 17, 1972, s. 179, 182-186. Naproti tomu se s pojmem „druhé nevolnictví“ ztotožňuje Kočí. Srov. J. KOČÍ, **Problém druhé nevolnictví v českých zemích v období pozdního feudalismu**. Tamtéž, s. 68.

⁷ E. MAUR, **Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku**. In: *AUC, Philosophica et Historica* 1976, s. 236.

⁸ Srov. obecně *Historické štúdie* 17, Bratislava 1972.

jež byla založena na odvádění tzv. „obroku“. E. Melton se na základě studia oblasti černozeří snažil postihnout odlišnosti ve vývoji velkostatku v zemích východně od Labe a v Rusku. Jedním z hlavních rozdílů je podle něj osobní zodpovědnost jednotlivých rodin vůči vrchnosti za vykonání roboty.⁹ Jeho výsledky nám jen potvrzují jak povrchně jsme zpraveni o regionálním vývoji poddanských poměrů a velkostatku v Rusku.

V Čechách se z hlediska vývoje poddanských agrárních poměrů a způsobu vrchnostenského hospodaření ustálila periodizace na tzv. období předbělohorské a pobělohorské. Toto vymezení svými kořeny spadá do osvícenství a národního obrození.¹⁰

Rozdělení vývoje české společnosti na období předbělohorské a pobělohorské je zároveň dalším faktorem, který ovlivnil volbu zkoumaného období. Podle mého názoru míra, s níž se jedna událost – bitva na Bílé hoře – vryla do historických prací a získala charakter zlomového vývojového bodu, překvapuje.¹¹ Není přitom pochyb o tom, že stavovské povstání a pozdější bitva na Bílé hoře daly svým politickým rámcem podnět k vypuknutí celoevropského konfliktu – třicetileté války.

Výsledky mnoha studií i samotný fakt, že tato - podle mého názoru poněkud nešťastná - periodizace českého raného novověku na období předbělohorské a pobělohorské vůbec existuje, signalizují změnu dynamiky vývoje tohoto období. Domnívám se, že se dostatečně neupozorňuje na skutečnost, že vyšší intenzita změn, které bezpochyby ve sledovaném období nastaly, se nedá chápat jako bezprostřední důsledek bitvy na Bílé hoře nebo konce třicetileté

⁹ Srov. E. MELTON, **Gutsherrschaft im ostelbischen Deutschland und in Rußland. Eine vergleichende Analyse.** In: J. PETERS (Hg.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich.* Berlin, 1997, s. 37.

¹⁰ Nejnověji srov. J. PETRÁŇ, **Na téma mýtu Bílé hory.** In: Z. HLEDÍKOVÁ (ed.), *Traditio et cultus, Miscelanea historica bohemica.* Praha 1993, s. 151, 155-157; TÝŽ, **Ke genezi novodobé koncepce českých národních dějin.** In: *AUC, Philosophica et historica*, 5, 1982, Praha, s. 67-89. Také J. Pekař označil české dějiny za dějiny národní. Přiblíženo současné diskusi, souviselo by toto téma s otázkou po společenském přínosu historického bádání. Dnes však podle mého názoru nelze přijmout koncepci dějin, která označuje dějiny pojmem „národní“ a definuje tím prvořadý význam historického bádání, který se nese v intencích národního obrození, tedy boje za národní identitu. Srov. J. PEKAŘ, **O smyslu českých dějin,** Praha 1990, s. 386–406, zvláště s. 402.

¹¹ K pochopení mýtu bitvy na Bílé hoře srov. J. PETRÁŇ, **Na téma mýtu ...**, s. 141-162; J. PEKAŘ, **Bílá hora.** In: TENTÝŽ, *O smyslu*, s. 157-274, zvláště s. 170, 271.

války.¹² Prostřednictvím těchto událostí se pouze urychlila dynamika vývoje. Jak nejnověji ukázal Markus Cerman ve své disertační práci, navázal tzv. pobělohorský vývoj na tendence, které se v české společnosti strukturálně vyskytovaly přinejmenším od doby vrcholného středověku.¹³ Navíc to, že se jediná událost, jíž je bitva na Bílé hoře, často označuje za vývojový mezník české společnosti, se podle mě popírá dynamika a kontinuita vývoje společnosti. Toto vymezení v sobě bezpochyby skrývá citové a nacionální zabarvení.

Moje kritika periodizace agrárního a politického vývoje české raně-novověké společnosti na období předbělohorské a pobělohorské jistě vyvolá otázku, proč se tedy i zde používá dělení na období 1558-1648 a 1650-1750 podle vžité tradice. Důvody, které k takovému rozdělení vedly, vysvětlím. V přední řadě k tomu vedla nejistota, zda se vývoj frýdlantského panství v obou sledovaných fázích diametrálně odlišoval, nebo zda mezi oběma obdobími existuje vývojová návaznost. Druhý důvod této periodizace je čistě metodologický a souvisí s kvantitativním vyhodnocením kupních smluv. Vzhledem k jejich počtu (943 za celé období) by dělení na úseky po dvaceti, třiceti nebo padesáti letech zřetelně neukázalo vývojové trendy v majetkové praxi poddaných.

K vlastním otázkám studie

V této studii se budeme zabývat v období 1558-1750 vzájemným vztahem mezi příbuzenským a nepříbuzenským poměrem, typem prodávané usedlosti a celkovou kupní cenou, jež vypovídá zejména o sociálním postavení prodejce usedlosti. Dalšími důležitými faktory, které ovlivňují výzkum vzájemné závislosti prováděných kupních transakcí a příbuzenského vztahu, je konkrétní úředně vymezený ideální postup při splácení koupené usedlosti, který kupní smlouvy obsahují. Rozbor tohoto „ideálního“ postupu nám poskytne údaje k dalším dvěma doplňujícím otázkám, které by měly dokreslit roli příbuzenství. Jednou z nich je analýza souvislosti mezi tzv. krátkodobými splátkami a tím,

¹² E. Maur odmítá interpretovat evropskou ekonomickou stagnaci jako bezprostřední důsledek třicetileté války. Srov. E. MAUR, **Geneze**, 243; TÝŽ, **Vrchnost a poddaní za třicetileté války**. *Folia historica bohemica* 8. 1985, s. 252.

¹³ Srov. M. CERMAN, **Protoindustrialisierung und Grundherrschaft. Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und proto-industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1380-1790)**, 2 Bde., Diss. phil, Wien, 1996, s. 81-145; obdobně i E. MAUR, **Poddanská otázka v předbělohorských Čechách**,. *Folia historica bohemica* 11, 1987, s. 134, 136, 144, 146.

zda se jedná o převody mezi příbuznými a nepříbuznými osobami.¹⁴ Druhou je trvání dlouhodobých splátek v kupních smlouvách mezi příbuznými a nepříbuznými osobami.¹⁵

Předpokládáme, že kupní cena usedlosti, výše krátkodobých splátek, lhůty dlouhodobých splátek a význam příbuzenského vztahu kupce nebo sociálního postavení prodejce, se formovaly v rámci určitých struktur. Rodinná strategie se utváří v rámci struktury, jíž může být rodina, respektive domácnost, vesnice či panství. Lze přitom s jistotou předpokládat, že v období tzv. „druhé nevolnictví“ nejednala ani jedna z těchto struktur izolovaně, nýbrž že všechny byly vzájemně ať přímo, či nepřímo propojeny a navzájem se ovlivňovaly. Domnívám se, že jak vrchnost, vesnice, domácnost poddaného, tak i poddaný jako jednotlivci disponovali určitými vymezenými, vzájemně respektovanými prostory jednání.¹⁶

Geograficky jsou tyto okruhy problémů studovány ve třech vybraných vesnicích frýdlantského panství – Háj (Göhe), Luh (Mildenau), Vysoký (Hohenwald). Tyto vesnice nebyly vybrány náhodou, ale musely splnit jisté podmínky.

¹⁴ Pracovním termínem tzv. krátkodobé splátky rozumím částky, které měl kupec splatit hotově. V pramenech jsou označeny termíny „bargeldt“, „geld beim einzuge“. V některých případech byly i vícetermínové, např. třikrát do roka. Nikdy však nebyly označeny pojmem „erbgeldt“.

¹⁵ Kategorie tzv. dlouhodobých splátek je obdobně jako kategorie krátkodobých splátek uměle vytvořena. Zahrnuje víceleté peněžní splátky, označené v prameni pojmem „erbgeldt“.

¹⁶ K situaci na frýdlantském panství srov. D. ŠTEFANOVÁ, **Die Erbschaftspraxis, das Ausgedinge und das Phänomen der „zweiten Leibeigenschaft“ in den nordböhmisches Dörfern der Herrschaft Frýdlant. Ein Beitrag zur Exisenz der Familie unter obrigkeitlicher Einflußnahme (1650-1700)**. In: F. X. EDER - P. FELDBAUER - E. LANDSTEINER (Hg.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen-Perspektiven-Vermittlungen. Festschrift für Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Wien-Köln-Weimar 1997, s. 225-243; obdobně např. citovaný příklad zápisu vesnického soudu v Balsamsdorf ve Slezsku. Jde o žádost faráře k vrchnosti. Farář si stěžuje na špatnou geografickou polohu své louky, na které mu mnohdy záplavy nedovolí sklídit seno. Žádá proto vrchnost o souhlas, aby mohl louku, kterou kostel každoročně pronajímá, obhospodařovat. Samozřejmě s tím, že bude hradit pachtovné. Dále žádá, aby směl své dvě krávy pást na obecním atp. Vrchnost ve své odpovědi nic nenamítala proti tomu, aby farář obhospodařoval louku. Musel však žádost přednést před vesnickým soudem a vyžádat si souhlas obce. Obdobně měl postupovat i v případě pastvy svých krav na obecním: Shromážděná obec mu pravděpodobně veřejným hlasováním povolila zpachtovat louku. Nedovolila mu však pást krávy na obecním. F. KEIL, **Die Landgemeinde in den östlichen Provinzen Preusens und die Versuche eine Landgemeindeordnung zu schaffen**. Leipzig 1890, Anlage C4.

První z nich byla míra, v níž se dochoval pramenný materiál, tj. konšelské¹⁷ a gruntovní knihy¹⁸. Souvislá řada zápisů v konšelských knihách se za celé sledované období nedochovala ani pro jednu ze sledovaných vesnic. Další podmínkou výběru byla vzájemná různorodost, která spočívá v odlišném správním postavení vesnic. Luh a Vysoký byly administrativně podřízeny vrchnosti, jednalo se o poddanské vsi, tzv. „Amtsdörfer”. Háj byl do druhé poloviny 17. století v majetku lenní šlechty. Všechny tři vsi se od sebe odlišovaly sociální strukturou, způsobem obživy obyvatel a vznikem.¹⁹

K rozhodnutí zvolit tři vesnice podle těchto kritérií vedla snaha, aby celková analýza podávala obecnější pohled na majetkové přesuny a další zkoumané problémy na frýdlantském panství. Heterogenost vesnic má umožnit to, aby se porovnal vývoj výše uvedených aspektů v jednotlivých vesnicích ve vztahu k jejich sociální struktuře.²⁰

Otázky, které tvoří jádro studie, se analyzují jak pro regionální mikrosvěty frýdlantského panství, tak se zobecňují pro frýdlantské panství jako celek.

Ke stavu bádání

V české poválečné historiografii existuje několik důležitých etap, které svými výsledky přispěly k částečnému poznání poddanského venkova. Jedná se o četné materiállové studie a monografické práce, ve kterých vymezení předbělohorského a pobělohorského vývoje hraje stěžejní roli. V českém prostředí se některé z těchto problémových okruhů zkoumaly převážně na základě normativních a statisticky vyčíslitelných pramenů. Kvalitativně vyhodnotitelný materiál, jako např. městské soudní protokoly, se používal poměrně sporadicky, většinou pouze v kontextu se selskými povstáními, označovanými marxistickou historiografií termínem „nevolnická”²¹. Dále s tímto typem materiálu pracovala literatura právně-historická.²²

¹⁷ SOKA Liberec, fond *Konšelské knihy*, konšelská kniha pro Háj (1600-1750); konšelská kniha pro Luh (1656-1750), konšelská kniha pro Vysoký (1602-1750).

¹⁸ SOA Litomeřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, *pozemkové knihy* k. č.1-33 (1558-1750).

¹⁹ Podrobněji srov. D. ŠTEFANOVÁ, *Sozialeschichtung*, 1996, 177-229.

²⁰ Studie aspektu vlivu sociální struktury lokálních celků na majetkové transakce, rodinnou strategii atp. představuje odlišné téma, které je součástí disertačního projektu. Zde jej uvádím pouze z důvodu komplexnějšího postižení zkoumaných okruhů problému a důvodu volby sledovaných vesnic.

²¹ J. KOČÍ, *Odboj nevolníků na Frýdlantsku 1679-1687*. Liberec 1965; J. PETRÁŇ *Nevolnické povstání 1775*. Praha 1972; *Sborník k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách*, Praha 1980. Poddanskými nepokoji na Broumovsku se nedávno zabýval

Takových syntetických prací, jaké představuje Mackův Jagellonský věk nebo Dějiny hmotné kultury od Josefa Petráně a kolektivu, je bezesporu málo.²³ Tyto práce, jež se soustřeďují na postižení všedního života, spojuje nede-skriptivní pojetí témat. Inspirativními se staly také práce A. Kostlána a J. Čechury o vývoji vrchnostenského velkostatku.²⁴ I přes názorové a terminologické rozdíly zůstává oběma autorům společné, že předěl ve vývoji poddanských poměrů vidí v bitvě na Bílé hoře a třicetileté válce. Výsledky nejnovějších výzkumů pouze s obtížemi překonávají vytvořené mýty, zvláště ty, které se staly součástí národní identity²⁵. Prvým pokusem o postižení spojitosti mezi těmito dvěma vývojovými etapami – předbělohorské a pobělohorské – je již zmiňovaná disertační práce M. Cermana. Na mezinárodním poli se od počátku devadesátých let zabývá výzkumem vývoje velkostatku východně od Labe skupina historiků, která nese pracovní název „*Potsdamer Gruppe für die ost-elbische Gutsherrschaft*” a pracuje pod vedením Jana Peterse. Tuto skupinu charakterizuje odlišné pojetí problému vývoje velkostatku východně od Labe. Jednotlivé studie této skupiny historiků se nezaměřují na jednostranné postižení vztahu vrchnost versus poddaný, ale snaží se zachytit jednání poddaných, mužů i žen, v konkrétních životních podmínkách období tzv. „druhého nevolnictví”.²⁶ Velkostatek tato skupina definuje jako sociální model raněnovověké společnosti.²⁷

J. Čechura. Příznačné je, že situaci neoznačuje jako povstání, ale jako rebelii. Srov. Týž, **Broumovská rebelie**. Praha 1997.

²² Např. K. MALÝ, **Trestní právo v Čechách v 15. a 16. století**. Praha 1979.

²³ J. MACEK, **Jagellonský věk v českých zemích I-III**. Praha 1992, 1994, 1998; J. PETRÁŇ (ed.), **Dějiny hmotné kultury II/1**. Praha 1995 a II/2, Praha 1998

²⁴ Srov. J. ČECHURA, **Die Struktur der Grundherrschaften im mittelalterlichen Böhmen unter besonderer Berücksichtigung der Klosterherrschaften**. Stuttgart-Jena-New York, 1994; A. KOSTLÁN, **Feudální zatížení českého venkova po husitské revoluci. K hospodářským a sociálním dějinám jagellonského období českých dějin (1471-1526)**, nepublikovaná kandidátská práce, Praha, 1988; zajímavý je i zápis z konference v Postupimi, který dokumentuje diskusi referátu M. Cermana a A. Kostlána, srov. J. PETERS (Hg.), **Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich**. Berlin, 1997, s. 490-493.

²⁵ Srov. J. PETRÁŇ, **Na téma**, s. 155-158.

²⁶ K vlivu vrchnosti na uzavírání sňatků poddanými a o mobilitě poddaných srov. E. MAUR, **K demografickým aspektům**, s. 13, s.20; J. PETRÁŇ, **Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války**. Praha 1964.

²⁷ Srov. J. PETERS (ed.), **Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften**. Beiheft der *Historischen Zeitschrift*, Oldenbourg, München 1995, Týž, **Gutsherrschaftsgesellschaften ...**

Právě v rámci tohoto sociálního modelu se budeme zabývat otázkami, které souvisí s jednáním poddaných, mezigeneračními vztahy a jejich majetkovými transakcemi. Výzkumy, které se zaměřují na život poddaných ve venkovských oblastech, se však potýkají s tím, že se v dostatečné míře nedochoval historický materiál. To je také důvodem, proč ve středoevropském kontextu převládají materiálové studie o společnostech 18. a 19. století, zatímco například v prostředí anglosaském se otázka příbuzenských a sousedských vztahů zkoumá již na venkově třináctého století.²⁸ Studie R. Smitha potvrzují, že v anglosaském prostředí si nezávislé postavení zachovaly i osoby v pokročilém věku, a ukazují na to, že příbuzenský poměr hrál při majetkových převodech malou roli. Na základě těchto skutečností se někdy příliš zdůrazňuje specifický vývoj anglické společnosti, která zdůrazňovala postavení a práva individua. Mám na mysli poněkud přemrštěnou teorii A. MacFarlanea o původu originality anglického individua.²⁹ Naproti tomu studie Zvi Razi pro Halesow západně od Birminghamu ukázaly, že na majetkových transakcích mezi roky 1270 a 1348³⁰, se z 63 % podíleli příbuzní. Ovšem i v těchto empirických studiích se autoři potýkají s tím, že neexistuje uspokojivá evidence příbuzenských vztahů. Mnozí historici se snažili rekonstruovat příbuzenské vztahy na základě stejných příjmení kupce a prodejce, nebo hospodáře a přednosty poddomácnosti.³¹, ale také tento postup se ukazuje jako metodicky nedostačující.

Ve středoevropském kontextu převládá na základě empirických studií o 18. a zvláště 19. století názor, že v dědické praxi sehrál příbuzenský vztah mezi „starým“ a novým hospodářem důležitou roli. V českých zemích existovaly regionální rozdíly v dědické posloupnosti. K. Krofta cituje ve své monografii úřední zprávu, podle které měl do roku 1749 většinou dědit usedlost nejmladší syn.³² Nejednotný systém dědické posloupnosti se v Čechách regionálně udržel

²⁸ Srov. R. M. SMITH, **Kin and neighbours in a thirteenth-century Suffolk community.** *Journal of Family History*, Fall 1979, 219-256, zvláště 243ff.

²⁹ Srov. A. MACFARLANE; **The Origin of English Individualism. The Family, Property and Social Transit.** 1978; S. Hindle naproti tomu nejnověji upozornil na zásahy vrchnosti, které měly omezovat uzavírání sňatků u nemajetných vrstev. Problematická je v tomto případě neuspokojivá evidence pramenů. S. Hindle, Přednáška v Cambridge Group for the History of Populations and Social Structure, prosinec 1997.

³⁰ Srov. Z. RAZI, **Family, Land and the Villiage Community in Later Medieval England.** *Past and Present*, 93, 1981, s. 3-36.

³¹ Srov. G. LEVI, **Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne.** Berlin 1986, 90.

³² Srov. K. KROFTA, **Dějiny selského stavu.** Praha 1949, 230 s.; obecně dále V. PROCHÁZKA, **Česká poddanská nemovitost.** Praha 1963, E. MAUR, **Das Bäuerliche Erbrecht und die**

i po tereziánských reformách, které se snažily sjednotit dědickou praxi shora. Reformy osvíceneckého absolutismu Marie Terezie se pokoušely o radikální zásah jak do rodinné strategie, tak i do regionálních tradic dědické praxe poddaných.

Vzhledem k tomu, v jaké míře jsou prameny zachovány, se zde nemůžeme zabývat názorem, který se často cituje v sekundární literatuře a který tvrdí, že převzetí hospodářství podmiňoval sňatek. Provéřit, zda toto tvrzení platí i o venkovské společnosti frýdlantského panství, lze teprve od počátku 18. století, neboť teprve od této doby máme k dispozici dobrou evidenci populace. I když jsou matriky frýdlantského panství dochovány od roku 1661³³, předběžný pohled na jejich údaje ukázal, že ještě v průběhu několika dalších desetiletí zůstávají v jejich zápisech značné mezery a ucelenější materiál máme teprve od počátku století osmnáctého. Na jeho základě můžeme zkoumat otázky, které souvisejí s utvářením rodinné strategie, uzavíráním sňatku, změnou sociálního statutu a životního cyklu muže a ženy v různém sociálním a rodinném postavení.³⁴ Pro 16. a 17. století se můžeme zabývat soužitím a jednáním venkovského obyvatelstva uvnitř domácnosti, vesnice anebo na panství v souvislosti s prodejem poddanských statků. K dispozici máme totiž zcela výjimečné prameny, jakými jsou pozemkové knihy soudní protokoly a knihy dekretů. Navíc se dochovaly konšelské knihy z některé severočeských oblastí.

Předání usedlosti nastupujícímu hospodáři je spojeno nejen s majetkovým přesunem a změnou jeho sociálního postavení, ale symbolicky vzato i se změnou postavení uvnitř domácnosti. Právě na změnu postavení v domácnosti se vztahují interpretace vztahů mezi odstupujícím a nastupujícím hospodářem. Předpokládá se, že odstupující hospodář, který předal usedlost mladšímu hospodáři-synovi, se najednou ocitl „na okraji“ společnosti, neboť prodejem majetku nabyt neprestížního sociálního postavení a byl nucen žít ve výměnku. Mnozí autoři považují výměnku za velkou ekonomickou zátěž usedlosti, a následně se tak přítěží mohla stát i osoba, která na výměnku žila. To se mohlo projevit na tom, jak se vnímalo postavení výměnkáře v domácnosti.³⁵ Ve většině

Erbschaftspraxis in Böhmen im 16. –18. Jahrhundert. *HD*, 20 1996, Praha, s. 93-118.

³³ SOA Litoměřice, *Matrika* L 37/1.

³⁴ Srov. částečně J. GRULICH, **Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus. Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov.** *HD* 20, 1996, Praha, s. 9-56.

³⁵ Srov. Úvodní citát ve studii H. REBELA, **Peasant Stem Families**, s. 255; dále J. GOODY, **Erbschaft, Eigentum und Frauen. Einige vergleichende Betrachtungen.** In: M. MITTERAUER, R. SIEDER (ed.), *Historische Familienforschung*, s. 106, 113.

případů se nezmiňuje možnost, že by se starý hospodář, který přestal být hlavou domácnosti, mohl i nadále podílet na hospodaření statku. Podle sociologické studie P. Lasletta se u starších lidí objevuje silná tendence zapojit se do chodu domácnosti nejen proto, že touží po sociálním kontaktu, ale také z toho důvodu, že mají potřebu být užiteční. Laslett tvrdí, že tzv. „třetí věk“, který nastává po produktivní výdělečné fázi života, je fenoménem moderní doby.³⁶

Pro studium stáří, respektive postavení starých osob jsou v českém, respektive zvláště ve středoevropském prostředí nejvhodnější tzv. smlouvy o výměnku, které obsahují kupní smlouvy. Dříve se předpokládalo, že instituce výměnku je víceméně středoevropskou záležitostí, ale R.M. Smith ve svých nejnovějších výzkumech ukazuje zajímavou skutečnost, že v anglosaském prostředí lze výměnek doložit už ve 14. století.³⁷

Shrneme-li výzkumy stáří a výměnku v Čechách, pak je nutné konstatovat, že se netěšil a dosud netěší nijak zvláštní pozornosti vědecké obce. I když Vladimír Procházka v úvodu své monografie z počátku šedesátých upozorňoval, že je třeba se regionálnímu výzkumu v oblasti dědické praxe, a tedy i výměnku věnovat, trvalo delší dobu, než se zájem o toto téma opět oživil. Většina studií se zabývá spíše jeho právními aspekty. Perspektiva sociálně-historická se výrazněji objevuje ve vynikající studii Cyrila Horáčka z počátku dvacátého století a dále ve shrnující obsažné monografii Karla Schmidta.³⁸ V rakouském prostředí zájem oživila zvláště diskuse vyvolaná studií Hermanna Rebela, který se zabýval historicko-sociálním pohledem na postavením výměnkářů v oblasti Horního Rakouska. Výsledky jeho studie jsou poměrně překvapivé a posunují postavení výměnkáře do zcela jiného světla. Podle Rebela patřili někteří výměnkáři k nejmovitějším obyvatelům vesnice a fungovali dokonce jako lichváři. David Gaunt sice nepotvrzuje Rebelovu teorii přímo, ale tvrdí, že ani ve skandinávských oblastech nelze hovořit o závislé pozici výměnkáře na novém hospodáři.³⁹

³⁶ Srov. P. LASLETT, **A Fresh Map of Live**. London 1989.

³⁷ Srov. R. M. SMITH, **The manorial court and the elderly tenant in late medieval England**. In: M. PELLING, R. M. SMITH (eds.), *Life, death, and the elderly: historical perspective*. London 1994, s. 39-62.

³⁸ K. SCHMIDT, **Gutsübergabe und Ausgedinge. eine agrarpolitische Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der Alpen- und Sudetenländer**, I. Bd., Wien-Leipzig, 1920.

³⁹ Srov. D. GAUNT, **Formen der Altersversorgung in Bauernfamilien Nord- und Mitteleuropas**. In: M. MITTERAUER - R. SIEDER (eds.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982, s. 156-191; H. REBEL, **Peasant stem families**, s. 268. Dále T. HELD, **Ausgedinge und ländliche Gesellschaft. Generationsverhältnisse im Österreich des**

Tento krátký diskurs literaturou nás uvedl i do druhé, empirické části studie, která se věnuje vzájemnému vztahu mezi odstupujícím a nastupujícím hospodářem v období 1558-1750. Zajímá nás, jakou roli hrálo ve vztazích mezi odstupujícím a nastupujícím hospodářem příbuzenství. Hovoříme-li o změně majitele usedlosti, je zároveň jednou ze stěžejních otázek i povaha dědické praxe a s ní spojené konkrétní možnosti, které s sebou změna pozemkové držby přinášela. Zmíníme se nejen o sociální mobilitě, ale zmíníme se i o charakteru mezigeneračních vztahů. Zajímá nás, zda lze skutečně souhlasit s názorem, že se odstupující hospodář a hospodyně dostali do situace, v níž ztratili prestiž a stali se závislími na novém hospodáři tak, jak to předkládají historické studie o období 18. a 19. století?

Prameny a metody

V této studii využívám gruntovní a konšelské knihy z třech sledovaných vesnic z let 1558-1750. Mezi těmito dvěma prameny existují zásadní rozdíly, dané jejich vznikem, neboť konšelské knihy vedla venkovská samospráva, zatímco gruntovní knihy vrchnostenská kancelář. Zde je třeba také podotknout, že gruntovní a konšelské knihy se nedochovaly úplně za celé sledované období.⁴⁰ Oba prameny obsahují z velké části kupní transakce se selskými i neselskými usedlostmi, ale porovnání některých zápisů z konšelských a pozemkových knih ukazuje, že nevedly totožnou evidenci. Liší se počet v počtu zápisů, z nichž některé lze nalézt jen v gruntovní, jiné pouze v konšelské knize. Existují i drobné odlišnosti v obsahu. Konšelské knihy zachycují podrobnější údaje o životě na vsi. Poskytují - i když nečetné - informace o drobnějších sousedských konfliktech, od konce 90.let zaznamenávaly i podrobné zápisy o výši zadlužení statku, včetně konkrétních rozpisů dědických podílů, a nalezneme i několik zápisů poslední vůle.

Smlouvy, respektive dílčí údaje obsažené v kupních smlouvách se nejprve definovaly a přepsaly do databank, které byly vytvořeny pro gruntovní a konšelskou knihu odděleně. Tento časově náročnější postup byl zvolen proto, aby se získaly co nejúplnější informace o jednotlivých majetkových transakcích. Následně se data z obou pramenů spojila do databanky, která obsahuje přibližně 40 různých údajů o 943 kupních smlouvách. Oba typy knih nepředstavují jediný druh analyzovaného materiálu, ale pro ilustraci se

17. bis 19. Jahrhunderts. In: Ch. CONRAD - H. J. v. KONDRADOWITZ (eds.), **Gerontologie und Sozialgeschichte. Wege zu einer historischen Betrachtung des Alters.** Berlin 1983, s. 151-185.

⁴⁰ Viz. pozn. 13 a 14.

používají také jednotlivé případy z městských soudních protokolů a knih dekretů.

K situaci ve sledovaných vesnicích

Přestože v 16. století vznikl jedinečný pokus o kodifikaci městského práva⁴¹, který se později prosadil i ve venkovských oblastech, platilo v daném venkovském prostředí frýdlantského panství ještě stále zvykové magdeburské právo. Severočeská oblast se vyznačuje některými specifickými rysy, které ještě zvýrazňují potřebu vycházet při studiu vývoje vrchnostenských velkostatků, respektive vztahu vrchnost versus poddaný z regionální různorodosti. Frýdlantské panství patřilo k oblastem, které byly osídleny v době středověké kolonizace⁴² tzv. „německým právem“. To se ve srovnání s českým zvykovým právem vyznačovalo výhodnějším majetkovým právem poddaných a charakterizovala jej existence zákupní držby poddanských usedlostí. Kolonizace s sebou přinesla i tzv. lánový systém, kterému Michael Mitterauer připisuje velký význam, neboť předpokládá, že lánový systém, zásadně ovlivnil vývoj rodinných struktur.⁴³ Tyto oblasti se navíc podle mého názoru vyznačovaly i větší správní samostatností, neboť v čele nově osídlených vesnic stála vesnická samospráva, která řídila její vnitřní záležitosti. Přinejmenším od počátku 16. století měly vesnice právo vést tzv. konšelské knihy, do nichž se zapisovaly záležitosti poddaných, které se projednávaly před vesnickým soudem nebo před rychtářem a konšely. Do těchto knih se zapisovalo pouze v přítomnosti vesnických úředníků, konkrétních zainteresovaných stran a jejich svědků. Regiony s tzv. „německým právem“ se dále vyznačovaly výhodnějším majetkovým právem pro poddané, podle něhož existoval statut zakoupené

⁴¹ J. JIREČEK (ed.), **M. P. K. z KOLDÍNA, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich summou.** Praha 1876.

⁴² Středověká kolonizace se dříve běžně označovala pojmem německá. Od tohoto označení se ale v poslední době upustilo, protože obyvatelstvo, které během tohoto procesu přišlo do Čech nebylo pouze německého původu. K diskusi srov. např. L. HRABOVÁ, **K problému německé kolonizace ve střední Evropě.** In: Sborník historický 9, 1962, s. 67-94.

⁴³ Srov. M. MITTERAUER, **Medieval roots of european family developments.** In: J. MICHÁLEK, **Stredoeurópské kontexty ľudovej kultúry na Slovensku.** Bratislava 1995, s. 92-102; V obdobné intenci se jeví srovnání fungování dědického práva na Slovensku v oblastech, osídlených v době středověké kolonizace. Jedním z hlavních rozlišovacích znaků je velikost rodiny a existence výměnky. S. ŠVECOVÁ, **Dedenie a delenie rodinného majetku.** in: M. BOTÍKOVÁ (ed.), *Tradície slovenskej rodiny.* Bratislava 1997, s. 94-108; dále J. HAJNAL, **Europaen Marriage Patterns in Perspective.** In: D. V. GLASS - D. V. C. EVERSLEY (eds.), *Population in History. Essays in Historical Demography.* London 1965, s. 101-143.

usedlosti. Prakticky to znamenalo, že poddaní si za jistý poplatek mohli koupit majetkové a dispoziční právo na selský i neselský grunt. Jeden poddaný nesměl vlastnit více než jeden grunt a ten byl nedělitelný.

Velmi dlouho převládal názor, že oblasti s tzv. „německým právem“, preferující pouze jednoho dědice, jsou nespravedlivé. V extrému to dokonce vedlo k vytvoření absurdní teze, která označila tyto oblasti jako náchylné ke konstituování nedemokratických, fašistických myšlenek.

K vlastním transakcím. Jde o dědickou praxi, nebo o trh s nemovitostmi?

Než se budeme věnovat rozboru konkrétních kvantitativních údajů, považuji za nutné upozornit na některé znaky, kterými se změny vlastníků usedlosti na frýdlantském panství v letech 1558-1750 vyznačovaly. Předně všechny smlouvy obsažené v gruntovních a konšelských knihách, které se týkají pozemkového přesunu, mají charakter kupních smluv. Obdobné výsledky potvrzuje kupříkladu Giovanni Levi ve své mikrostudii vesnice Santeny v Piemontu.⁴⁴

Struktura jednotlivých kupních smluv je v pozemkové i konšelské knize téměř identická. Obsaženo je jméno prodejce, jméno kupce, příbuzenský vztah, cena usedlosti, výše krátkodobých a dlouhodobých splátek, délka splácení dlouhodobých splátek, jména svědků, jméno rychtáře a konšelů, vrchnostenská povolovací formule – její používání se postupem času ustálilo v úvodu kupní smlouvy. Dále je připojen hrubý soupis inventáře usedlosti, pokud se při koupi dohodl výměnek, následoval jeho podrobný popis.

Jednotlivé statky se prodávaly novému majiteli za určitou finanční částku, která v žádném případě nepředstavuje nějakou fiktivní sumu. Kupní cena se stejně jako v Santeně rozdělila na podíly, které připadly majiteli a ostatním přímým dědicům.⁴⁵ Doklady o splátkách jsou v některých případech součástí zápisů v pozemkových a konšelských knihách. Úplnější záznamy o jednotlivých splátkách poskytují zápisy z pravidelných vesnických soudů – tzv. „Dreiding“. Za celé sledované období se snížila cena prodávané usedlosti pouze ve dvou smlouvách, a to kvůli držení výměnku. I v těchto případech se jednalo o dohodu mezi oběma stranami – kupujícím a prodávajícím.

Cena usedlosti

Kupní ceny usedlostí a s nimi spojené otázky představují jedno z centrálních témat této studie. Je proto na místě se ptát, jak se kupní ceny usedlostí stanovovaly. Eduard Maur, který ve svém příspěvku shrnuje dosavadní výsled-

⁴⁴ G. LEVI, *Das Erbe*. s. 86.

⁴⁵ Obdobně TÝŽ, *tamtéž*. s. 88.

ky českého bádání k problematice dědického práva, klade cenu poddanské usedlosti do souvislosti se získáním tzv. zákupního práva na usedlost. Podle něj se cena usedlosti rovná poplatku, který poddaný zaplatil vrchnosti za získání zákupního emfyteutického práva. Za stejný poplatek pak mohl být statek prodán jinému poddanému.⁴⁶ Z kontextu příspěvku však není zcela jasné, zda se tato částka měla rovnat kupní ceně, nebo zda tvořila pouze její určitou část. Pokud by poplatek tvořil kupní cenu, cena za nemovitost by pak nerostla, ale zůstávala konstantní. To je však v rozporu se zjištěním skupiny historiků, kteří se zabývali vývojem cen nemovitostí v 16. a 18. století. Na mysl máme zejména příspěvek Jaroslava Honce, jenž dospěl k závěru, že prodej a nákup poddanských statků podléhal zákonům „nabídky a poptávky” a předpokládal tedy existenci jakéhosi „volného trhu”.⁴⁷ Závěry materiálové studie točnických pozemkových knih E. Maura jsou poněkud opatrnější a spojují výši ceny s dalšími faktory. V případě stanovování kupních cen poddanských nemovitostí se upozorňuje na fakt, že vlastně nevíme, podle jakých znalostí poddaní stanovovali jejich výši. Kromě toho je podle Maura nutné počítat i s regulativními zásahy vrchnosti.⁴⁸ Obdobně nabádá k opatrnosti i Giovanni Levi, který se zabýval testamenty a majetkovými transakcemi v piemontské Santeně a varuje před unáhlenou interpretací vývoje cen nemovitosti ve smyslu existence „volného trhu”. Ekonomický faktor může být pouze jedním ze znaků ovlivňujících cenu statku. Majetkové převody ve skutečnosti odhalují i řadu dosud nepřilíš prozkoumaných jevů, například se jedná o problém omezeného počtu poddanských statků, které lze kupně nabýt. S tímto problémem je spojena moc v domácnosti, ve vesnici, snaha přežít, solidarita, uchování a změny vztahů a existujících sociálních hodnot. Toto všechno může podle Leviho vyústit buď ve snahu maximalizovat vlastní ekonomickou pozici, anebo se naopak ocitnout v protikladu k ní.⁴⁹

Historici, kteří se zabývají majetkovými převody poddaných na území Čech obecně, předpokládají existenci šacuňku, jenž se považuje za oficiální postup při stanovování kupní ceny poddanského statku. Lze se domnívat, že

⁴⁶ Srov. E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 95.

⁴⁷ J. HONC, *Ceny poddanských usedlostí a polí ve Vinařicích u Mladé Boleslavi 1654-1810*. In: *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16. a 18. století*. Praha 1963, s. 63, 70; k problematice tvoření cen půdy dále J. VÁLKA, *K problému ceny poddanské usedlosti v 16. a 17. století. Ceny, mzdy a měna*. Brno 1963, s. 179.

⁴⁸ E. MAUR, *K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. a 18. století*. In: *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16. a 18. století*. Praha 1963, s. 83.

⁴⁹ Srov. G. LEVI, *Das Erbe*, s. 87.

praktikování šacuňků by mohlo potvrzovat Levim popsanou snahu poddaných zvětšovat si svůj majetek. Úspěch či neúspěch tohoto snažení by se pak odrazil ve vyšší hodnotě, resp. vyšším zadlužení hospodářství. Můžeme rovněž předpokládat, že pokud by se ceny statku neměnily, nebylo by zapotřebí provádět šacuňk, který kupní cenu statku stanovoval. Pravděpodobně nejdůležitějším úkolem šacuňků bylo zapsání dluhů na statku. Praxe na frýdlantském panství ukazuje, že dluhy se splácely podle pořadí, v němž byli věřitelé zapsáni na seznamu dlužných částek. Teoreticky vzato bylo v zájmu každého věřitele, aby si nechal výši půjčené částky oficiálně zapsat před rychtářem nebo samotným vesnickým soudem v den jeho konání.

Komu sloužily šacuňky?

Budeme-li se snažit rekonstruovat možné důvody, které by podpořily teorii oficiálních odhadů, musíme se ptát, co tento úřední akt motivovalo. Máme zde tři vzájemně provázané jednající subjekty – vrchnost, vesnickou samosprávu a hospodáře a dědice v osobě poddaného. Časově je toto období vymezeno tzv. „druhým nevolnictvím“, které předpokládá zvýšený útisk poddaných ze strany vrchnosti. V první řadě nás tedy bude zajímat, jaké zájmy mohla při odhadu statku sledovat vrchnost frýdlantského panství. Z knih dekretů nebo městských protokolů vyplývá, že vrchnost měla eminentní zájem na tom, aby byl poddanský statek veden schopným hospodářem. Tato motivace se pak odrážela ve větě, která je součástí všech kupních smluv. Poddaný musel být schopen odvádět vrchnosti dávky a robotu tak, jak to odpovídalo jeho sociálnímu postavení. Vrchnost tím zajišťovala vyšší příjmy ze stálých platů. Z tohoto důvodu začala s největší pravděpodobností od druhé poloviny 16. století zaznamenávat majetkové přesuny i u neselských vrstev. Pro vesnici Luh, která v roce 1651 čítala asi 251 poddaných, se neselské usedlosti objevují v pozemkových knihách teprve od 80. let 16. století.

Překvapující je fakt, že v žádných vrchnostenských účtech se mi dosud nepodařilo nalézt jedinou zmínku o tom, že by vrchnost z každého prodeje usedlosti inkasovala určitý finanční podíl, tzv. *laudemium*, jak ho známe z Dolních Rakous. Tam představoval přibližně pět procent kupní částky. Je možné, že se v případě severočeské oblasti jedná o regionální zvláštnost. Soupisy dlužných částek poddanských usedlostí potvrzují, že úřední úkony byly pro vesnickou samosprávu zdrojem příjmů. Přitom není zřejmé, jaký podíl z poplatku plynul do vesnické pokladny a jaký tvořil mzdu vesnických úředníků. V každém případě inkasoval písař jistou poměrně nízkou částku, tzv. „*Schreibegeld*“ za provedení zápisu do konšelských a pozemkových knih. Písař, jako člen vesnické samosprávy, figuruje téměř na všech dochovaných soupisech dluhů. Evidence

soudních záležitostí představovala jisté ulehčení činnosti vesnické samosprávy. Úředně vedené zápisy o uzavřených koupích, soudních sporech apod. měly přispět ke stabilitě právních poměrů a sousedských vztahů uvnitř vesnice.

Pro poddané musely zápisy do konšelských knih či zápisy ze zasedání vesnických soudů představovat nepostradatelnou jistotu. Nově uzavírané zápisy často odkazují na smlouvy uzavřené před lety, což zároveň dosvědčuje, že konšelské knihy existovaly na frýdlantském panství přinejmenším již od 15. století.⁵⁰ Zápisy z 2. poloviny 16. století obsahují často větu „*hat ins grundbuch einverleiben lassen, damit keine widerspruechigkeit entstehet...*“ Případnými nesrovnalostmi byly myšleny rozpory mezi dědici, kterým se mělo předejít zapsáním uzavřeného právního aktu do konšelských nebo pozemkových knih. Oficiální formálně provedený zápis dědicům zároveň zajišťoval konkrétní výši jednotlivých dědických podílů.

Nakolik bylo provedení zápisů o pozemkové transakci důsledkem instrumentalizace vesnické samosprávy, a nakolik postupem, který navazoval na její dlouholetou tradici, nelze jednoznačně postihnout. Shrneme-li náš pokus zrekonstruovat, co existenci šacuňků motivovalo, dospějeme k závěru, že v podstatě všechny tři jednající subjekty – vrchnost, vesnická samospráva i poddaný – měly své vlastní důvody, aby jakoukoliv provedenou změnu majetkové transakce do konšelské nebo pozemkové knihy nechaly vepsat, byť i za poplatek.

Kdo z nich však měl mít výraznější zájem na šacování gruntů, není jasné. V žádných soupisech vrchnostenských příjmů nejsou zaznamenány finanční obnosy, které by naznačovaly, že vrchnost z kupních cen získávala podíl, a nepotvrzuje se tak eminentní zájem vrchnosti na šacování gruntů. Vesnická samospráva i vrchnost mohly provádět šacuňky proto, aby zabránily konfliktu mezi jednotlivými dědici. Podle mého názoru by právě dědicové měli mít největší zájem na taxaci poddanského hospodářství.

Z konšelských a pozemkových knih frýdlantského panství nevyplývá, že by šacování gruntů bylo příliš rozšířenou součástí regionální praxe. Z toho lze

⁵⁰ Není tedy pravdivý výsledek výzkumu L. Horákové, která nepochybně důležitou měrou přispěla k znovuobjevení konšelských knih jako historického pramene. L. Horáková předpokládala, že konšelské knihy se na frýdlantském panství objevují v 16. století v souvislosti s příchodem nového majitele frýdlantského panství slezského rodu Redernů. Srov. L. HORÁKOVÁ, **Vesnické konšelské knihy libereckého a frýdlantského panství**. *Archivní časopis* 1969, s. 212; obdobně TÁŽ, **Vesnické konšelské knihy na Clam-Gallasovských panstvích. Příspěvek k dějinám poddanské správy**. In: *Sborník Severočeského muzea, Historia* 7, 1984, Liberec, s. 60.

usuzovat, že tento úřední akt nebyl s největší pravděpodobností její nejdůležitější součástí. Ve zkoumaných vesnicích frýdlantského panství lze úřední postup šacuňku poddanských statků potvrdit pouze v několika málo případech, v nichž se stal součástí kupní smlouvy. Jestli se i v ostatních případech postupovalo obdobně, zůstává otázkou. Faktem ovšem zůstává, že doplňující materiály, jimiž jsou v tomto případě soudní protokoly a knihy dekretů, informace o provádění šacuňků neposkytují.

Hypoteticky vzato mohli být úředníci vesnické samosprávy povoláni k odhadu ceny statku pouze ve sporných případech, například pokud poddaný zběhl, hospodář nebo hospodyně náhle zemřeli apod. V případě náhlého úmrtí se šacuňky prováděly, pokud se jednalo o dědické vyrovnání a správu dědického majetku pro nezaopatřené a nezletilé sirotky. Jako jeden z případů můžeme uvést taxaci poddanského selského statku ve vesnici Luh, kterou nařídil Melchior z Redernu, majitel frýdlantského panství. Tento poddanský selský statek byl po smrti obou hospodářů opět oceněn na prodejní částku, jež se rovnala kupní ceně z roku 1569. Po splacení dluhů se dědické podíly pro čtyři sirotky rovnaly deseti kopám grošů míšeňských.⁵¹ Naopak v případě prodeje kovárny v Raspenavě v roce 1735 se na ceně kovárny dohodli otec se synem. Původně otec za prodej kovárny požadoval 110 kop grošů míšeňských, protože považoval za důležité, aby si syn uvědomil hodnotu řemesla, které provozoval. Během jednání však otec nakonec slevil deset kop grošů míšeňských a řemeslo synovi odprodal za sto kop grošů míšeňských. Vzhledem k tomu, že mu však syn kupní částku nesplácel, kovárna se ocitla kovárna opět v rukou otce.⁵²

Z citovaných zápisů vyplývá, že se ceny vytvářely různě a poddaní měli jistý jednacím prostor, v němž mohli samotný průběh dědické praxe ovlivňovat.

Obecně platí, že na cenu statku měla vliv celá řada faktorů jako např. hospodářská prosperita, stav hospodářských a obytných budov, inventář, počet kusů dobytka apod.

K termínu dědická praxe

Rozbor poměrů na frýdlantském panství vyvolává otázku, co pojem “dědická praxe” znamená. Co je vlastně obsahem tohoto termínu? Jak probíhal převod majetku ve sledované oblasti? Je označení „dědická praxe” pouze pomocným termínem, který nám pomůže pochopit jednání poddaných v období, o němž

⁵¹ Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Grundbuch für die Herrschaft Friedlandt 1582-1586, k. č. 9, fol. 322d.

⁵² Srov. SOA Litoměřice, Pobočka Děčín, HS Clam-Gallasů, k. č.220, nestránkováno.

předpokládáme, že důležitou roli hrály příbuzenské vztahy a s tím související tendence uchovat vlastnictví gruntu v rodinné linii?

Pojem dědická praxe, alespoň tak jak jej chápeme dnes, odpovídá podle mého názoru praxi na frýdlantském panství, respektive situaci na panstvích s tzv. zvykovým „německým právem“ pouze částečně. (Německé zvykové právo se často charakterizuje tím, že upřednostňuje nejmladšího syna.) Zevšeobecnující pohledy podle mého názoru dostatečně nezdůrazňují fakt, že praxe zvykového práva vychází z termínu „zvyk“ a nikoliv z termínu „pravidlo“. Tato skutečnost se mi zdá závažná i z jiného hlediska. V českém prostředí je obecně známo, že Vladimír Procházka na základě intenzivního zájmu o dědickou praxi v Čechách, dospěl k závěru, který nesouhlasil s tím, aby se období raného novověku označoval jako tzv. druhé nevolnictví. Uvědomoval si totiž, že poddaní měli poměrně velkou autonomii v oblasti majetkových přesunů.⁵³ To, zda usedlost převezme syn prvorozený nebo nejmladší, souviselo především s demografickými faktory a s rodinnou, v některých případech i s individuální strategií. O ní vypovídají testamentsy, ve kterých občas dostávala zvláštní podíl osoba, jež se o nemocného hospodáře nebo hospodyně starala. Obdobné případy testamentární praxe zjistila i G. Langer-Ostrawsky pro Dolní Rakousy 18. a 19. století. Ze sledovaných vesnic máme dochované testamentsy pouze pro ves Luh. Jejich velmi nízký počet nám nedovoluje srovnávat s testamentární praxí venkovských oblastí frýdlantského panství raného novověku s oblastí dolnorakouskou, kterou zkoumala Langer-Ostrawsky. Jsme však oprávněni položit si otázku, zda vývoj dědického práva v 18. a 19. století neumožňoval větší autonomii jedince. Langer-Ostrawsky zaznamenává situace, ve kterých osoba konající pořízení o svém majetku dokonce přednostně odkázala nemovitost tomu, kdo se o ni staral v době nemoci. Praxe na frýdlantském panství směřovala spíše k vymezení dědických podílů movitého majetku pro potomky.

V českých poddanských poměrech neznáme situaci, typickou např. v Anglii, v níž měl majitel takřka neomezené právo nakládat se svým majetkem. Ze sekundární literatury mi nejsou známy příklady, že by se angličtí dědicové obraceli na vrchnost se stížnostmi v případech, že nebyli s velikostí dědických podílů spokojeni. Na frýdlantském panství ovšem k takovým stížnostem docházelo.

Většina majetkových transakcí se uskutečnila v době, kdy hospodář s hospodyně stále žili. Vyplývá to z tabulky 1, jež zachycuje příbuzenský poměr

⁵³ Srov. P. HORSKÁ, **Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)**. *HD* 17, 1993, s. 131-149; D. ŠTEFANOVÁ, *Die Erbschaftspraxis*.

mezi prodejcem a kupcem. Více než tři pěti smluv mezi příbuznými tvoří v letech 1558-1750 kupní smlouvy mezi rodiči, resp. jedním z rodičů a jejich dětmi. Téměř desetinu kupních smluv uzavřeli bratři. Pouze zřídka figurují v kupních smlouvách označení tchyně, tchán, švagr, švagrová. Širší okruh příbuzných jako např. prarodiče, teta, strýc, bratranec, sestřenice se nevyskytuje vůbec.

Tabulka 1. Vzájemný poměr mezi prodejcem a kupcem u majetkových transakcí mezi příbuznými a nepříbuznými osobami v letech 1558-1750

Vztah prodejce ke kupci	Nepříbuzní	%	Příbuzní	%	Celkem	%
Otec	0	-	121	42,9	121	12,9
Matka	0	-	55	19,5	55	5,8
Nevlastní otec	0	-	5	1,8	5	0,5
Nevlastní matka	0	-	3	1,1	3	0,3
Bratr	0	-	28	9,9	28	3,0
Bratr a sourozenci	0	-	2	0,7	2	0,2
Bratr a švagr	0	-	2	0,7	2	0,2
Syn	0	-	1	0,4	1	0,1
Budoucí manželka	0	-	3	1,1	3	0,3
Dědicové a matka	0	-	2	0,71	2	0,2
Děti a dědicové	0	-	11	3,91	11	1,2
Švagr	0	-	5	1,8	5	0,5
Švagrová	0	-	2	0,7	2	0,2
Tchyně	0	-	5	1,8	5	0,5
Tchán	0	-	22	7,8	22	2,3
Poručníci	2	0,3	6	2,1	8	0,8
Zplnomocněnec vdovy	2	0,3	2	0,7	4	0,4
Zet'	0	-	4	1,4	4	0,4
Vesnický soud	1	0,2	0	-	1	0,1
Žádné	656	99,2	3	1,1	659	70,0
Celkem	661	100,0	282	100,0	943	100,0

Zápisy pozemkových a konšelských knih frýdlantského panství jedno-značně ukazují, že se usedlosti nedědily, ale kupovaly. K prodeji usedlostí došlo jak v případě, kdy se kupní převod uskutečnil mezi příbuznými osobami (nejčastěji mezi otcem a synem nebo otcem a zetěm), tak v případě, že se jednalo o osoby bez příbuzenského poměru. Pokud statek kupoval syn, musel zaplatit kupní cenu, která se rozdělila na díly podle počtu dědiců a zahrnovala v sobě i dědický finanční podíl kupujícího. Pro pochopení majetkového transferu jsou pro nás zvláště důležité soupisy dluhů v konšelské knize pro ves Luh, kde se objevují asi od 90. let 17. století. Rozdělení dlužných částek je velice podrobné, tak že se z nich dozvídáme informace o výši dědických podílů z celkové kupní ceny. Ve všech soupisech jsou pro jednotlivé dědice vymezeny ve stejné výši. O celkové hodnotě výbavy dcer toho nemůžeme příliš mnoho říci. Některé

podrobněji sepsané kupní smlouvy vyvolávají dojem, že výbava dcer mohla být vyšší než finanční podíly rozdělené mezi mužské potomky. Velikost dědického podílu nebyla pevně stanovena, ale byla závislá na sociálním a finančním postavení rodičů a na jejich sňatkové strategii.

Jak bychom měli dědickou praxi v 16. a 17. století na frýdlantském panství charakterizovat? Dochované testamenty pro vesnici Luh ji omezují na majetek movitý. Vzhledem k tomu, že nemáme úplné informace o rodinné strategii, je možné se dohadovat, že do sféry dědické praxe lze v případech, kdy se usedlost prodávala příbuzné osobě, zahrnout také to, že rodiče podstupovali také sociální postavení. Jeho konkrétním projevem nebylo zdědění usedlosti, ale její koupě. Pro případy, že by chtěl nový hospodář statek opět prodat, byla součástí kupních smluv klauzule, která předkupní právo zajišťovala dalším sourozencům. Tento dodatek obsahovaly pouze kupní smlouvy uzavřené mezi příbuznými.

Jedním z faktorů, které ovlivňovaly sociální mobilitu byla velikost dědických podílů, závislá nejen na demografických faktorech v domácnosti a na hospodářské prosperitě poddanského statku, ale i na schopnostech nového hospodáře. Většina historiků, kteří se dosud zabývali venkovskými oblastmi a dědickou praxí, se shoduje na tom, že se narodilo větší množství selských potomků, než bylo k dispozici selských usedlostí, a proto se všeobecně předpokládá sociální degradace u části potomků ze všech sociálních vrstev. Z toho, že selští rodiče svým dcerám vymezovali vyšší podíly, můžeme usuzovat, že si rodiče uvědomovali, že věno dcerám přinášelo vyhlídky na lepší sňatek. Některé studie předpokládají, že selské dcery měly větší možnost se provdat ve stejné sociální kategorii, než měli jejich sourozenci mužského pohlaví.⁵⁴

Majetkové kupní transakce na frýdlantském panství teoreticky umožňovaly, aby všichni potomci získali stejný finanční obnos. Tato částka mohla tvořit potřebný základní kapitál na relativně dobré sňatkové vyhlídky nebo na zakoupení se na jiné usedlosti. To ilustruje následující příklad, který nám ukazuje sociální mobilitu bratrů Pradeových. Nejprve byla v roce 1582 ve vsi Větrově (Ringenhain) uzavřena běžná kupní smlouva na selský statek. Statek kupuje syn Michael Prade od své ovdovělé matky a ostatních sourozenců za 168 kop grošů míšeňských, jež musel splatit během dvou termínů, vždy po 83 kopách grošů míšeňských. Teprve o dva roky později nacházíme jeho bratra Michaela Prada Hanse, jak kupuje pole v hodnotě 72 kop grošů míšeňských.

⁵⁴ Srov. J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familie, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit (1650-1860)*. Göttingen 1994, s. 423, 426.

I když neznáme rozpis dědických podílů jednotlivým sourozencům, můžeme se domnívat, že to byly právě splátky Michaela Pradeho, které jeho bratru Hansovi umožnily koupit pole, a zlepšily tak jeho sociálního postavení.⁵⁵

Pokud došlo k majetkovému přesunu mezi sourozenci, pak smlouva definovala jejich vzájemné postavení na statku. Mimo jiné to dokládá kupní převod mezi bratry Adamem a Christofem Malochsteinovými ze vsi Mníšku (Einsiedel). Podle smlouvy z roku 1584 koupili oba selský statek za 132 kop grošů míšeňských od své matky, vdovy po Georgovi Molkensteinovi, kterou u soudu zastupoval Christoph Kaulfersch, poručník pozůstalých synů. Kromě něho se k soudu dostavili zeťové vdovy. Citovaná kupní smlouva obsahovala ujednání, které jasně vymezovalo vzájemné postavení obou bratrů v domácnosti. Podle tohoto vymezení se měl Adam stát hospodářem a Christof měl nabýt statutu podruha.

Není zřejmé, zda takto určené vzájemné postavení můžeme chápat jako důsledek dobrovolné dohody mezi bratry, jako vůli matky-vdovy, nebo jestli je nutné jej chápat jako zásah vesnické samosprávy či dokonce vrchnosti. Postavení v domácnosti určené tímto způsobem je možné považovat za logický důsledek majetkové praxe, v jejímž základu ležel prodej a koupě. Vymezení pozic v domácnosti lze rozumět jako dobrovolné ujednání, které mělo zabránit možnému konfliktu v případě náhlé smrti bratra–hospodáře. Jednoznačně byly vymezeny i nároky vrchnosti, která mohla požadovat robotu a daně od jednoho sedláka a jednoho podruha.⁵⁶

Vzhledem k velké mobilitě a k tomu, jak se zápisy do konšelských a pozemkových knih prováděly, je velice obtížné zjistit délku životního cyklu, jakou strávil Christof v sociálním postavení podruha. Kupní smlouvy se nevedly tak, aby zahrnovaly veškeré transakce vztahující se na poddanské hospodářství jako jednotku, ale jsou vedeny v časové následnosti uzavíraných kupních smluv na celém frýdlantském panství.

Problematika příbuzenského označení

V rámci studia, které se zabývá významem příbuzenských vztahů, bych ráda formulovala některé metodologicky důležité aspekty empirického výzkumu venkovské společnosti frýdlantského panství. K charakteristice použitých historických materiálů je zbytečné se znovu vracet. Hlavní otázkou, kterou se

⁵⁵ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch für die Herrschaft Friedladt 1582-1686, k. č. 9, fol. 28-28' a 230.

⁵⁶ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch für Herrschaft Friedlant 1582-1586, k. č. 9, fol. 172-171'.

musí historik při interpretaci historických materiálů a jejich dat zabývat, je úplnost údajů a míra výpovědní hodnoty historického materiálu, který se v daném výzkumu používá. V našem případě se jedná o údaje obsažené v gruntovních a konšelských knihách, které nám v této studii slouží jako hlavní zdroj pro odhalení významu příbuzenských vztahů.

V této souvislosti považuji za nutné upozornit na skutečnost, že kromě sledovaných materiálů neexistuje na frýdlantském panství pro období 16. a první polovinu 17. století žádný jiný pramen, jež by příbuzenské vztahy zaznamenal. Jsme tedy - ostatně jako každý historik - konfrontováni s určitým historickým obsahem, který máme pro naše hypotézy k dispozici. Je možné, že informace obsažené v použitých materiálech stoprocentně neodpovídají skutečnosti. Případná neúplnost údajů, která je neodlučitelně spojena s jakýmkoliv druhem historického materiálu, samozřejmě neznamená snížení jeho vypovídací hodnoty, ale de facto její zvýšení. Nejen, že můžeme při interpretaci jednoho a téhož materiálu dospět k odlišným interpretacím, ale představa o neúplnosti historického materiálu zároveň spíše odráží naše subjektivní myšlení a otázky, které si v souvislosti se zkoumáním historické společnosti klademe. Způsob, jakým se zápisy vedly, souvisí s okolnostmi a účelem, s nímž se určité události zaznamenávaly. Z tohoto důvodu by měly být některé důležité znaky obsahové struktury pramenů součástí výzkumu sociálních a hospodářských dějin.

Je překvapivé, že právě u majetkových transakcí se ve sledovaných létech příbuzenský poměr uvádí pouze u menší části osob. Jak nám ukáží podrobnější analýzy bylo zapisování příbuzenského poměru mezi kupcem a prodejcem záležitostí spíše vesnických elit. Zapsání příbuzenského poměru do pozemkových a konšelských knih mohlo odpovídat jak skutečnému obrazu majetkových transakcí uskutečňovaných v rámci rodinné strategie, tak i sociální strategii. Spojitost mezi tím, zda se zaznamenávaly příbuzenské vztahy, a posledně citovaným aspektem by hovořila o tom, že evidence příbuzenství měla význam spíše pro oblast sociálního postavení než pro uchování rodinných vztahů. K tomu se však ještě podrobněji vrátíme dále.

Pokusíme-li se shrnout charakter jakéhokoliv použitého historického pramene, pak obecně platí, že každý jednotlivě obsahuje subjektivní informace. Jejich subjektivnost není neměnná, ale závisí na subjektivním přístupu historika, jehož přístup se vyvíjí osvojováním nových poznatků a metod. Hans Medick hovoří o „teoretické dimenzi pramene jako takového“.⁵⁷

⁵⁷ K práci s prameny, H. MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, 1996, s. 25-33.

Četnost kupních smluv

Mezi léty 1558-1750 se v uvedených třech vesnicích zaznamenalo celkem 943 kupních smluv. Z toho jich je 493 zapsáno v konšelských knihách a 450 v pozemkových knihách. Ve vesnici Háj se do pozemkových a konšelských knih zapsalo 228 smluv, v Luhu 544 a ve Vysokém 171. Z tabulky 2 je zřetelně vidět, že v období 1651-1750 ve srovnání s obdobím 1558-1651 počet kupních smluv narostl. Toto zvýšení vyplývá z rostoucího zájmu vrchnosti na evidenci neselské vrstvy. Zároveň se může jednat i o důsledek větší mobility poddaných v období 1651-1750. Podceňovat by se neměla ani potřeba samotných poddaných nechat si majetkové převody do pozemkové nebo konšelské knihy zapsat. Většina smluv, tj. 661 (70 %) se uzavírala mezi osobami bez příbuzenského poměru.

Tabulka 2 Celkový počet uzavřených kupních smluv ve vesnicích Háj, Vysoký a Luh v letech 1558-1750

Rok	Háj		Vysoký		Luh		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
1558-1648	61	26,7	58	33,9	203	37,3	322	34,1
1651-1750	167	73,2	111	64,9	340	62,5	618	65,5
Bez data	0	0	2	1,17	3	0,3	3	0,32
Celkem	228	100	171	100	544	100	943	100

Tyto výsledky jsou podle mého názoru velmi překvapující. I přesto, že jsme si vědomi eventuální neúplnosti příbuzenského označení mezi kupcem a prodejcem, jsme konfrontováni s vývojovou tendencí, která je charakteristická pro tři vzájemně odlišné vesnice. Je patrné, že pro všechny hospodáře nebylo důležité prodat statek příbuzné osobě nebo si nechat zapsat vzájemný příbuzenský poměr mezi kupcem a prodejcem do kupní smlouvy.

Z těchto prvních výsledků je patrné, že vrchnost období tzv. „druhého nevolnictví“ nezdůrazňovala nutnost příbuzenského poměru mezi starým a novým hospodářem. Teoreticky vzato, mohl poddaný-hospodář odprodat svůj statek komukoliv. Kupec samozřejmě musel disponovat určitým finančním obnosem, který mohl získat i půjčkou od sousedů ve vsi nebo na panství. Fakt, že vrchnost nepodmiňovala předání statku příbuzné osobě, zároveň podle mě potvrzuje, že vrchnost zajímala především práceschopnost a způsobilost vést hospodářství. Toto v kupních smlouvách vyjadřuje klausule, jež se uváděla hned v úvodu kupní smlouvy a která výslovně upozorňuje na to, že vrchnost nesmí být krácena na svých úrocích, robotě a daních. Samotná způsobilost jako jedna z vlastností hospodáře je citovaná v knihách dekretů, které obsahují žádosti poddaných nebo jim určené odpovědi. Takové případy však rozhodně nejsou

pravidlem. Většinou se jednalo o vdovy, kterým bylo nařízeno, aby se do roka provdaly za „einen faehigen wirt“. Tak tomu bylo např. v případech, kdy byl statek po smrti hospodáře zadlužen a vdova sama nebyla schopna částku splácet

Není jednoznačné, nakolik je požadavek, aby byl hospodář způsobilý, formální frází objevující se v některých odpovědích obsažených v knihách dekretů, či do jaké míry představuje přísně sledovanou podmínku, jejíž splnění bylo nutným předpokladem převzetí statku. Doklady, které by potvrzovaly restriktivní zásahy vrchnosti do majetkových transakcí poddaných, však nalezeny nebyly.

Četnost pozemkových transakcí v jednotlivých sledovaných vesnicích závisela na jejich sociální struktuře (srovn. tabulku 3). V těch vesnicích, kde byli zastoupeni sedláci (Háj a Luh), je majetkových transakcí mezi příbuznými vyšší než v chalupnické vsi Vysoký. Největší podíl kupních smluv uzavřených mezi příbuznými osobami je v Luhu, kde příbuzní uzavřeli 35% ze všech kupních smluv. Ve vsi Háj se jednalo o 29% a ve Vysokém o pouhých 15%.

Popsali jsme charakter dědické praxe na frýdlantském panství a dospěli jsme k závěru, že pouze 30% kupních smluv uzavíraly příbuzné osoby. V této části studie se budeme více věnovat problematice mezigeneračních vztahů. Zajímat nás bude především otázka, zda můžeme nalézt informace o tom, zda vztah mezi otcem a synem měl spíš citový základ, nebo zda zda emoce ustoupily do pozadí ekonomickým zájmům.

Tabulka 3 Kupní transakce podle příbuznosti osob uzavírajících kupní smlouvy v letech 1558-1750 podle vesnic

Rok	Háj	%	Vysoký	%	Luh	%	Celkem	%
Příbuzní	66	29	25	14,6	191	35	282	30
Nepříbuzní	162	71	146	85,3	353	65	661	70
Celkem	228	100	171	100	544	100	943	100

Na základě popsaného charakteru dědické praxe jsme dospěli k závěru, že se ve sledovaném období nejednalo o zdědění poddanského hospodářství v pravém slova smyslu, ale o jeho koupi. Pokud majetkovou transakci uzavřel otec se synem, zdědil syn právo stát se hospodářem. Musel však statek koupit za dohodnutou nebo stanovenou cenu, která zahrnovala i jeho dědický podíl jako jednoho z dědiců. Zdá se tedy, že na frýdlantském panství neplatila tak často citovaná praxe, podle které měli rodiče nebo syn, který si koupil statek, vybýt ostatní sourozence.⁵⁸ I v případě, kdy syn odkoupil od rodičů statek, respektive

⁵⁸ O tom, jaká praxe platila v ostatních regionech nebo na jiných panstvích v Čechách, informace chybí.

si koupil právo na statku hospodařit, figuroval ve splátkách kupní ceny, v jejímž rámci které vymezen jeho dědický podíl.

Existují i případy, v nichž otec prodal statek synovi, který nebyl schopen dodržovat stanovené splátky. V těchto případech došlo k soudnímu projednání před rychtářem. Samozřejmě, že si otec a prodejce statku v jedné osobě neběžel stěžovat k rychtáři ihned poté, co neobdržel jednu ze splátek. K soudnímu projednání došlo teprve tehdy, když bylo evidentní, že nový hospodář není schopen splácet splátky ani v „náhradních termínech“. Pro otce nebyl fakt, že žaluje svého vlastního syna žádnou morální zábranou, protože se dožadoval pouze dodržení svých úředně doložených práv. Výsledkem stížnosti byl opětovný odprodej statku za původní kupní cenu zpět do vlastnictví otce, který byl synovi povinen vrátit již splacenou část kupní ceny.

Mezi majetkovými transakcemi najdeme i takové smlouvy, kdy syn sice otci statek splatil, otec jej však vzápětí od syna odkoupil zpět. Dokládá to příklad ze vsi Luhu z roku 1561. Nevíme bohužel přesně, kdy k uzavření kupní smlouvy mezi otcem Christofem Winigerem a jeho synem Barthelem došlo. Víme ale, že Barthel koupil od otce selský statek v hodnotě 107 tolarů, které také řádně splatil. V roce 1561 byla opět uzavřena nová kupní smlouva, ve které je tentokrát kupcem otec Christof Winiger a prodávajícím syn Barthel. Kupní cena selské usedlosti zůstala na stejné výši 107 tolarů. Otázka, proč se syn prodával otci statek zpět, zůstává nezodpovězena.. Finanční problémy syna příčinou nebyly, protože kupní cenu uhradil v předepsané výši. Je rovněž patrné, že otec musel mít dostatek fyzické síly, když se opětovně rozhodl hospodařit.⁵⁹

Obdobné případy, které konkrétněji zachycují vztah mezi rodiči a jejich potomky se v pozemkových knihách nevyskytují příliš často. Koherentní řadu údajů vhodných pro zkoumání mezigeneračních vztahu poskytují smlouvy o výměnku.

Vztahy mezi příbuznými a výměnek

Výměnek víceméně charakterizují tři znaky. Považuje se za formu zaopatření ve stáří, kterou někteří historici ztotožňují se vztahem mezi otcem a synem. Tito historikové rovněž předpokládají, že poddaní–hospodáři se snažili zachovat majetek ve vlastnictví rodiny. Ekonomicky se výměnek charakterizuje jako velká zátěž pro usedlost a domácnost hospodáře. A konečně má osobě, která na výměnku žije, přinášet bezprestížní postavení.

⁵⁹ Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch für die gesamte Herrschaft Friedlant 1558-1560, k. č. 1, fol. 133-133’.

Obraz, který poskytuje rozbor praxe na frýdlantském panství, rozhodně nepotvrdil, že by výměnek měl být záležitostí, která se týkala jen pokrevních příbuzných. Výměnek byl institucí, která se vázala na statek a jejíž vyplýval z dohody mezi kupcem a prodejcem. V případě, že došlo k dalšímu prodeji statku, nárok na výměnek nezanikal, mohly však být pozměněny jeho rozsah a délka. Celá kupní transakce pak byla v den zápisu písemně včleněna nejprve do kupní smlouvy v konšelské knize a teprve následně do pozemkové knihy.

Tabulka 4a. Výměnek podle příbuzenství ve sledovaných vesnicích v letech 1558-1750

Poměr osoby na výměnku k hospodáři	Charakter usedlosti					
	Bez výměnku		S výměnkem		Celkem	
	počet	%	počet	%		%
Nepříbuzní	480	86,8	181	46,4	661	70,1
Příbuzní	73	13,2	209	53,6	282	29,9
Celkem	553	100,0	390	100,0	943	100,0

Pozn. Údaje byly získány z konšelských a pozemkových knih.

Tabulka 4b Výměnek podle sledovaných vesnic v letech 1558-1750

Typ usedlosti	Háj	%	Vysoký	%	Luh	%	Celkem	%
Bez výměnku	153	67,1	130	76,0	270	49,6	553	58,6
S výměnkem	75	32,9	41	24,0	274	50,4	390	41,4
Celkem	228	100,0	171	100,0	544	100,0	943	100,0

Pozn. Údaje byly získány z konšelských a pozemkových knih.

Velmi překvapivé bylo objevení několika zápisů v pozemkových knihách ze druhé poloviny 16. století, ve kterých je předmětem prodeje a koupě výměnek. Jeden byl uzavřen ve vsi Řasnice (Rückersdorf). V roce 1584 zde prodává Baltasar Hübner svůj výměnek o rozsahu osmi záhonů pole, čtyř tzv. „kuchyňských záhonů“ (Küchenbethe) spolu s kusem louky, tak jak jej sám užíval svému synovi Paulu Hübnerovi za 30 kop grošů míšeňských. Dvacet kop grošů míšeňských mělo být složeno hotově. Zbylých deset kop mělo být spláceno každoročně o vánocích vždy po jedné kopě.⁶⁰

V prvním případě byl výměnek, který měl v užívání jeho otec, odkoupen synem a připadl pravděpodobně zpět na statek, ze kterého byl předchozí kupní transakcí vyčleněn. Překvapující je, že se otec rozhodl prodat výměnek, který mu po odprodeji vlastního hospodářství poskytoval jistý zdroj k obživě. Nejsme

⁶⁰ Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch für die gesamte Herrschaft Friedlant 1582-1586, k. č. 9, fol. 203.

informování o tom, jak otec naložil se získanými penězi. Můžeme se pouze domnívat, že se mohl rozhodnout pro koupi neselské usedlosti, nebo se mohl chtít znovu oženit.

V Řasnici je v jiném případě při prodeji výměnku Matzem Krausem odkazováno na jeho dlouholetou existenci. Posledním výměnkářem byl prodejceův otec Gregor Krause. Kupcem je Balthasar Krause, který výměnek kupuje za 84 kop grošů míšeňských. V kupní smlouvě není uvedeno, zda existuje mezi kupcem a prodejcem příbuzenský poměr, na který by mohlo poukazovat společné příjmení. Kupec měl zaplatit najednou 48 kop grošů míšeňských. Ostatní část kupní ceny, tj. 36 kop grošů míšeňských, měla být splácena o výročním soudu po devíti kopách. Zakoupený výměnek zde plnil svým obsahem skutečně roli instituce, která zaopatřovala osobu ve stáří. Prodejce musel bezplatně pást a krmit výměnkáři dvě krávy. K tomuto účelu musel výměnkář prodejci bezplatně odvádět seno i otavu.⁶¹

Přestože se nepodařilo nalézt velké množství takto stylizovaných smluv, jedná se o fenomén, který není v dosavadní sekundární literatuře citován a který by nám měl napomoci porozumět formulaci obsažené v každé kupní smlouvě s výměnkem. Výše uvedené zápisy z druhé poloviny 16. století dokumentují možnost koupě výměnku, jehož ekonomická hodnota kolísala v závislosti na jeho rozsahu. Jsme oprávněni se domnívat, že výměnek jako součást některých poddanských, ve většině případů selských gruntů ovlivňoval výši kupní ceny. V 17. a 18. století nenacházíme smlouvy o prodeji výměnku. Vzácně dochované případy prodeje a koupě výměnku z druhé poloviny 16. století mohou signalisovat i jistý vývojový trend v majetkové praxi. Jedním z nich jsou tendence výměnek pevně včlenit do obsahu kupních smluv, přičemž si výměnek i nadále uchoval svoji ekonomickou hodnotu, která mohla snižovat celkovou výši kupní ceny poddanského statku.

To byl pravděpodobně také důvod klausule, která reguluje majetkové nároky po smrti výměnkáře. Ve většině dochovaných smluv měl výměnek připadnout majiteli statku, a to bez jakéhokoliv odhadu nebo finančního vyrovnání s dědici. Pouze v jednotlivých případech podléhal výměnek po smrti obou výměnkářů dědickému řízení.

V minulosti byla klausule, která určovala vlastníka výměnku po smrti výměnkáře, vždy interpretována jako důsledek nařízení vrchnosti o nedělitelnosti poddanských statku. Výše popsany vývojový trend není podle mého

⁶¹ Srov. SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch für die gesamte Herrschaft Friedlant 1586-1591, k. č. 10, fol. 40-40'.

názoru v rozporu s touto interpretací. Doplňuje však informace, týkající se vývoje a charakteru výměnku. Pokud by se i dalšími lokálními studii ověřila tato teze o ekonomické hodnotě výměnku, o jeho možném vlivu na cenu poddanského statku, pak by to znamenalo i poopravení interpretace vztahů mezi novými a odstupujícími hospodáři týkající se nejen role příbuzenských vztahů, ale i otázky postavení odstupujícího hospodáře a nastupujícího výměnkáře. Výměnkář si tak v podstatě koupil právo na zaopatření ve stáří, ke kterému se musel nový hospodář zavázat již při uzavření smlouvy, v některých případech byly dodatečně do tohoto procesu zaopatřování výměnkářů vtaženy i jiné osoby.

V jednom z nich se měl o matčin výměnek starat Hans Nicht z Luhu, který sice koupil usedlost spolu se svým bratrem Christofem v roce 1580 za 250 kop grošů míšeňských, stal se však oficiálně hospodářem. O rok později dochází k smluvnímu urovnání mezi bratry. Hans se rozhodl svému bratrovi odprodat část pole, odhadnutou na 56 kop grošů míšeňských. Christof měl jednorázově zaplatit větší podíl kupní ceny, tj. 42 kop grošů, zbylých čtrnáct kop mělo být ročně spláceno po jedné kopě. Zdá se, že Hans se rozhodl svému bratrovi prodat část pole z důvodu jmenovaného výměnku, protože část pole, které Christof odkoupil od svého bratra byla součástí matčina výměnku. Z tohoto důvodu dal Hans Christofovi k dispozici dalších sedm záhonů, ale pod podmínkou, že se Christof bude spolupodílet na činnostech, které byly určeny pro výměnek matky, jehož větší část zaopatřoval právě Hans. Konkrétně měl Christof poskytnout matce ročně půl měřice obilí. Po její smrti měl být Christof nejen zproštěn této zátěže, ale zároveň i možnosti využívat oněch sedm záhonů.⁶²

Obdobně jako v předcházejících případech nespojovalo bratry Hanse a Christofa společné hospodaření na jednom statku. Odprodej pole signalizuje tendenci, kdy oba směřovali k vytvoření si podmínek pro samostatné hospodaření. Odprodejem pole se Hans zároveň snažil přenést na svého bratra Christofa část povinností vztahujících se na matčin výměnek, když mu odprodal pole na kterém se „náhodou“ nacházel kus pozemku vyměřený pro matčin výměnek. Není jednoznačné jakým způsobem lze interpretovat přesun části povinností na Christofa, je ale pravděpodobné, že matčin výměnek mohl pro Hanse představovat určitou míru zátěže, a to buďto hospodářsky nebo emocionálně laděnou.

Některé ze smluv o výměnku dokládají, že výměnkáři museli disponovat i finančními prostředky, protože si někteří na vlastní náklady postavili výměn-

⁶² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, VS Frýdlant, Grundbuch der Herrschaft Frýdlandt, 1578-1582, k. č. 8, fol. 198-199; 291'-292.

kářskou komůrku nebo výměnkářský dům. Ve všech smlouvách se rovněž vypočítávají povinnosti nového hospodáře vůči výměnkáři. O tom jak dalece se výměnkáři pracovně podíleli na hospodaření nastoupivšího hospodáře, jsme podrobně informováni pouze v několika málo případech. Je těžko představitelné, že by hospodáři po odchodu na výměnek přestali pracovat a čekali pouze na to, co pro ně noví majitelé udělají. Právě tak výměnkáři nesměřovali k životu v izolaci, ale snažili se být v kontaktu s novým hospodářem. Výměnkář mohl být zdrojem praktických rad o vedení hospodářství, vycházející přitom z vlastních zkušeností. Navíc ekonomická situace poddanských statků nebo výměnkářů vždy neumožňovala postavení výměnkářské komůrky nebo nového obydlí. Ve většině případů sdíleli výměnkáři místnosti umístěné v obytné budově gruntu.

Samozřejmě nelze vztah mezi novým a „starým“ hospodářem jako i sociální postavení výměnkáře nějakým způsobem idealisovat. Existovaly případy, kdy docházelo ke konfliktům mezi novým a „starým“ hospodářem nebo hospodyní. Soudní protokoly obsahují některé z nich. Jejich počet je však mnohem nižší, než bylo předpokládáno na počátku mého výzkumu. Empirické výzkumy Cyrila Horáčka pro 19. století popisují výměnek jako velkou zátěž pro hospodářské usedlosti.⁶³ Údaje, které máme k dispozici pro frýdlantské panství, potvrzují, že výměnek lze skutečně považovat za jakousi *poddanskou sociální instituci*, mající podle M. Mitterauera kořeny ve středověku. Citované zápisy o koupi výměnků z počátku druhé poloviny 16. století signalisují i jeho druhou rovinu, která fungovala na ekonomické bázi.

Majetkové transakce mezi příbuznými a nepříbuznými osobami

Jak již bylo uvedeno, většina kupních smluv (70%) byla uzavřena mezi osobami bez označení příbuzenského poměru. Velmi zajímavý je přehled majetkových transakcí ve sledovaných dvou obdobích tak, jak odpovídají sociálnímu postavení u osob s uvedeným příbuzenským či nepříbuzenským poměrem. V období, jež zahrnuje léta 1558-1648, je charakteristické, že osoby bez příbuzenského označení se podílejí na všech kupních transakcích ze 73%. Mezi příbuznými osobami byla uzavřena více než jedna pětina smluv (tabulky 5a a 5b). Kupní smlouvy ukazují, že došlo-li k odprodeji poddanského statku na příbuznou osobu, pak byl příbuzenský poměr uveden v 78% u koupě selského gruntu. Mezi nepříbuznými se ve dvou pětinach jednalo o koupi selského gruntu a téměř jednou třetinou je zastoupen odprodej zahrady s domem (Erbgarten). Pře-

⁶³ C. HORÁČEK, *Das Ausgedinge. Eine agrarpolitische Studie mit besonderer Berücksichtigung der böhmischen Länder*. Wien 1904.

Tabulka 5a Majetkové transakce mezi příbuznými osobami v letech 1558-1648

Předmět koupě	Příbuzní	%*	%**	Nepříbuzní	%*	%**	Celkem	%*	%**
Selský statek	67	41,6	78,8	94	58,4	40,0	161	100	50,3
Auenhaus	4	21,0	4,7	15	79,1	6,4	19	100	5,9
Auengarten	1	14,3	1,2	6	85,7	2,6	7	100	2,2
Erbgarten	7	9,5	8,2	67	90,5	28,5	74	100	23,1
Feldgarten	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Více než 1 zahrada	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Půl statku	-	-	-	3	100,0	1,3	3	100	0,9
Krčma	3	60,0	3,5	2	40,0	0,8	5	100	1,6
Mlýn	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nová výměra statku	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kus pole	3	30,0	3,53	7	70,00	3,0	10	100	3,1
Výměna	-	-	-	19	100,0	8,1	19	100	5,9
Obecní cesta	-	-	-	1	100,0	0,4	1	100	0,3
Poustka	-	-	-	14	100,0	6,0	14	100	4,4
Neznámo	-	-	-	7	100,0	3,0	7	100	2,2
Celkem	85	26,56	100,0	235	73,4	100,0	320	100	100,0

* řádková procenta

** sloupcová procenta

Tabulka 5b Majetkové transakce mezi příbuznými osobami v letech 1651-1750

Předmět koupě	Příbuzní	%*	%**	Nepříbuzní	%*	%**	Neznámo	%*	%**	Celkem	%*	%**
Selský statek	88	43,1	45,1	115	56,4	27,2	1	0,5	33,3	204	100	32,8
Auenhaus	34	23,9	17,4	108	76,1	25,5	-	-	-	142	100	22,9
Auengarten	21	30,0	10,8	49	70,0	11,6	-	-	-	70	100	11,3
Erbgarten	23	20,9	11,8	86	78,2	20,3	1	0,9	33,3	110	100	17,7
Feldgarten	4	80,0	2,0	1	20,0	0,2	-	-	-	5	100	0,8
Více než 1 zahrada	2	33,3	1,0	4	66,7	1,0	-	-	-	6	100	1,0
Půl statku	4	33,3	2,0	8	66,7	1,9	-	-	-	12	100	1,9
Krčma	12	80,0	6,2	3	20,0	0,7	-	-	-	15	100	2,4
Mlýn	2	50,0	1,0	2	50,0	0,5	-	-	-	4	100	0,6
Nová výměra statku	-	-	-	17	100,0	4,0	-	-	-	17	100	2,7
Kus pole	-	-	-	7	100,0	1,6	-	-	-	7	100	1,1
Výměna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Obecní cesta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Poustka	1	4,6	0,5	20	90,9	4,7	1	4,6	33,3	22	100	3,5
Neznámo	4	57,1	2,0	3	42,9	0,1	-	-	-	7	100	1,1
Celkem	195	31,4	100	423	68,1	100	3	0,5	100	621	100	100,0

* řádková procenta

** sloupcová procenta

hled obchodních transakcí poskytuje i další zajímavé informace. Předně, došlo-li k výměně statku, pak byla provedena mezi osobami bez příbuzenského označení. Obdobná situace platila i při obsazování pustých hospodářství.

V období 1651-1750 došlo k jistému posunu, avšak trend zůstal obdobný. I zde převládají u osob s příbuzenským postavením koupě, jejichž předmětem je selský statek. Představují 45%, z celkového počtu, následují transakce s domem v blízkosti potoka (Auenhaus) a domem se zahradou (Erbgarten). U nepříbuzných osob neexistují tak velké rozdíly jako u majetkových převodů mezi příbuznými osobami; převažují mezi nimi transakce se selským gruntem, které se podílejí 27% na celkovém počtu kupních smluv. S podílem jedné čtvrtiny následuje prodej „Auenhausu”. Jedna pětina připadá na domy se zahradou (Erbgarten). Mezi příbuznými nejsou v letech 1651-1750 evidovány žádné kupní smlouvy, ve kterých by se prodávala část pozemku. Naproti tomu bylo mezi nepříbuznými uzavřeno ve stejném období takových smluv celkem sedm.

Pro počátek 18. století je charakteristické zakládání nových neselských usedlostí. Krčma, se kterou byl spojen i úřad rychtáře, se ve třech čtvrtinách prodala příbuznému. Překvapující není ani prodej pustých statků osobám, které, až na jednu výjimku, nebyly v příbuzenském poměru s bývalým hospodářem.

Vývoj ceny usedlosti v letech 1558-1750

Vývoj kupní ceny poddanských statků, sledovaný v souvislosti s příbuzenskými vztahy přináší zajímavé výsledky. Nejdražší poddanské statky byly v letech 1558-1648 prodány příbuzným osobám (tabulka 6). Tato tendence se začíná rýsovat od cen mezi 100-150 kopami grošů míšeňských. Celkově bylo mezi příbuznými osobami prodáno přes 70% gruntů v cenové skupině 100 a více kop grošů míšeňských. Mezi nepříbuznými osobami činil podíl pouhých 40%.

I pro druhou část zkoumaného období (1651-1750) platí obdobná tendence. Údaje v tabulce 6b naznačují pokles ceny usedlostí. I nadále převládá trend, že dražší statky byly prodávány mezi příbuznými. Avšak závislost cen prodáváných poddanských statků a příbuzenského poměru kupce k prodejci již není tak markantní jako dříve. V cenové skupině od 100 kop grošů míšeňských a výše byla mezi příbuznými osobami uzavřena více než jedna pětina kupních smluv. Mezi nepříbuznými osobami to bylo pouze necelých jedenáct procent.

Samotný fakt, že dražší poddanské statky byly prodávány příbuzným osobám, nevypovídá o postupu při splácení kupní ceny. Jestli chceme hlouběji postihnout rozdíly mezi jednáním příbuzných a nepříbuzných osob, bude nutné zkoumat dopad proměn osob s příbuzenským a nepříbuzenským označením na rychlost a výši podílu při splácení krátkodobých a dlouhodobých splátek.

Tabulka 6a Přehled výše kupních cen u majetkových transakcí mezi příbuznými a nepříbuznými osobami v letech 1558-1648

Kupní cena v KGM	Příbuzní	%	Nepříbuzní	%	Celkem	%
0-50	15	17,9	79	33,6	94	29,5
50,1-100	10	11,9	46	19,6	56	17,6
100,1-150	14	16,7	33	14,0	47	14,7
151-200	11	13,1	18	7,7	29	9,1
200,1-250	7	8,3	22	9,4	29	9,1
250,1-950	27	32,1	37	15,7	64	20,0
Neznámo	-	-	-	-	-	-
Celkem	84	100,0	235	100,0	319	100,00

KGM - kop grošů míšeňských

Tabulka 6b Přehled výše kupních cen u majetkových transakcí mezi příbuznými a nepříbuznými osobami v letech 1651-1750

Kupní cena v KGM	Příbuzní	%	Nepříbuzní	%	Neznámo	%	Celkem	%
0-50	103	52,6	306	72,3	3	100,0	412	66,2
50,1-100	42	21,4	71	16,8	0	-	113	18,2
100,1-150	22	11,2	13	3,1	0	-	35	5,6
150,1-200	11	5,6	22	5,2	0	-	33	5,3
200,1-250	5	2,6	3	0,7	0	-	8	1,2
250,1-1725	13	6,6	6	1,4	0	-	19	3,0
Neznámo	0	-	2	0,5	0	-	2	0,3
Celkem	196	100,0	423	100,0	3	100,0	622	100,0

KGM - kopy grošů míšeňských

I zde máme k dispozici kvantitativní údaje: počet majetkových transakcí ve vztahu k procentuálnímu podílu výše kupní ceny, který byl splacen buďto hotově nebo v krátkodobých splátkách. Ve třetině uzavřených smluv mezi příbuznými osobami v letech 1558-1648 bylo v krátkodobých splátkách splaceno 40-50% kupní ceny. Konkrétně asi 60% z kupců by mělo zaplatit více než 40-50% kupní ceny krátkodobě. U transakcí mezi příbuznými osobami byli kupci schopni zaplatit velký podíl z kupní ceny krátkodobě a to i přes celkově vyšší kupní částky. To znamená, že museli disponovat i relativně velkým finančním obnosem již před koupí nového statku, nebo si byli vědomi existujících možností, jak si potřebné peníze opatřit.

U nepříbuzných osob se častěji vyskytují případy, ve kterých mělo být krátko-době zapláceno 60 z 100% kupní ceny. Představuje více než jednu třetinu kupních smluv. U příbuzných se jednalo o dvanáct procent. Kromě výše uvedené příkladu nevykazují jednotlivé podíly krátkodobých splátek nijak zvlášť velké rozdíly. U příbuzných osob je kolísání mnohem větší. V letech

Tabulka 7a Krátkodobé nebo ihned zaplacené podíly z kupní ceny mezi příbuznými a nepříbuznými osobami podle výše zaplaceného podílu v letech 1558-1648

Procento splátky	Příbuzní	%	Nepříbuzné	%	Celkem	%
0-10	6	7,7	7	3,0	13	4,2
10,1-20	8	10,3	25	10,6	33	10,5
20,1-30	3	3,8	30	12,8	33	10,5
30,1-40	12	15,4	27	11,5	39	12,5
40,1-50	24	30,8	23	9,8	47	15,0
50,1-60	14	18,0	31	13,2	45	14,4
60,1-100	10	12,8	84	35,8	94	30,0
Neznámo	1	1,3	8	3,4	9	2,9
Celkem	78	100,0	235	100,0	313	100,0

Tabulka 7b Krátkodobé nebo ihned zaplacené podíly z kupní ceny mezi příbuznými a nepříbuznými osobami podle výše zaplaceného podílu v letech 1648-1750

Procento splátky	Příbuzní	%	Nepříbuzní	%	Neznámo	%	Celkem	%
1-10	30	14,8	22	5,2	0	-	52	8,3
10,1-20	70	34,6	75	17,7	0	-	145	23,2
20,1-30	31	15,4	63	14,9	1	33,3	94	15,0
30,1-40	26	12,9	53	12,5	0	-	79	12,6
40,1-50	7	3,5	49	11,6	0	-	56	9,0
50,1-60	1	0,5	18	4,3	0	-	19	3,0
60,1-100	8	4,0	96	22,7	1	33,3	104	16,6
Neznámo	29	14,4	47	11,1	1	33,3	76	12,2
Celkem	202	100,0	423	100,0	3	100,0	625	100,0

1648-1750 poklesl obecně podíl krátkodobých splátek. U majetkových transakcí mezi nepříbuznými osobami poklesl procentuální podíl krátkodobých splátek, představující 60-100% z celkové kupní ceny, o více než deset procent. Porovnáním krátkodobě splácených podílů kupních transakcí mezi příbuznými a nepříbuznými, zjistíme, že v jednotlivých skupinách procentuálně vyčísleného krátkodobě spláceného podílu z kupních cen neexistují mezi nepříbuznými osobami velké rozdíly. Mezi příbuznými poddanými se v letech 1648-1750 situace naprosto obrátila. Více než 70% z nich zaplatilo podíl krátkodobých splátek „pouze“ do výše 40%.

Zjistili jsme, že mezi osobami s příbuzenským označením byly prodávány statky s vyšší prodejní cenou. Souvislost s příbuzenským vztahem kupce a prodejce se projevuje i v tom, jaký podíl kupní ceny se platil ihned nebo v krátkodobých splátkách. Zdá se, že osoby příbuzné s prodávajícím hospodářem byly schopné krátkodobě zaplatit vyšší podíly z kupních cen než osoby nepříbuzné (tabulka 7a, 7b).

Lze konstatovat, že se ve sledovaném období poměr mezi poddanými bez příbuzenského označení a způsob splácení krátkodobých splátek nezměnily tak radikálně jako mezi příbuznými osobami. Tento posun byl pravděpodobně způsoben důsledky třicetileté války, na které reagovala adekvátním způsobem i rodinná strategie, která se vyznačovala poklesem výše krátkodobých splátek.

Kromě krátkodobých splátek existovaly splátky dlouhodobé. Obdobně jako v případě krátkodobých splátek byla jejich lhůta vymezena při uzavírání kupní smlouvy. V jazyce historického pramene je částka označena termínem „Erbgeld“. Splácela se jednou ročně na vesnických soudech. Zde byla také částka zaregistrována a vepsána do protokolu o zasedání vesnického soudu. Vývoj procentuálního podílu dlouhodobě splácených splátek analogicky odpovídá podílu krátkodobých splátek. Ten však momentálně nestojí v popředí našeho zájmu. Důležitější je v tuto chvíli závislost vývoje délky dlouhodobých splátek na příbuzenském poměru mezi bývalým a nastupujícím hospodářem (tab. 8).

Tabulka 8 Lhůty dlouholetých splátek u příbuzných a nepříbuzných v letech 1558-1750

Období	0-5 let	%	6-10 let	%	11-14 let	%	15-23 let	%	Neznámo	%	Celkem	%
Příbuzní												
1558-1648	14	16,5	15	17,6	37	43,5	0	-	19	22,4	85	100,0
1651-1750	39	20,0	34	17,4	71	36,4	3	1,5	48	24,6	195	100,0
Celkem	53	18,9	49	17,5	108	38,6	3	1,1	67	23,9	280	100,0
Nepříbuzní												
1558-1648	117	49,2	29	12,2	41	17,2	0	-	49	20,6	238	100,0
1651-1750	145	34,3	86	20,3	69	16,3	4	1,0	119	28,1	423	100,0
Celkem	261	39,5	115	17,4	110	16,6	4	0,6	168	25,4	661	100,0

Srovnáním lhůt, které byly dohodnuty mezi příbuznými a nepříbuznými kupci a prodejci, dojdeme podle mého názoru k zajímavému zjištění. Mezi příbuznými osobami se trend lhůty splácení dlouhodobých splátek příliš nezměnil. V letech 1651-1750 došlo v rozmezí jedenácti a čtrnácti let k přibližně sedmi procentnímu poklesu u splátek. K nárůstu asi čtyři a půl procent došlo u splátek do pěti let. U majetkových transakcí mezi nepříbuznými byl zaznamenán větší přesun. V letech 1651-1750 došlo, ve srovnání s vývojem u příbuzných osob, k poklesu splátek do pěti let a to o téměř patnáct procent. Osmiprocentní nárůst byl zaznamenán u splátek do deseti let. Celkově však platí, že příbuzní měli ke splácení kupní ceny větší časový prostor, než jak tomu bylo u majetkových transakcí mezi nepříbuznými osobami.

Závěr

V předkládané studii jsme se snažili o zachycení problematiky fungování dědické praxe, role příbuzenského poměru a role mezigeneračních vztahů. Obraz, který jsme získali zdaleka neoslovuje všechny roviny vztahující se k uvedeným tématům. Domnívám se však, že se nám podařilo upozornit na provázanost mnoha faktorů a poměrně velkou diferencovanost praxe a fungování venkovské raněnovověké společnosti frýdlantského panství. Konkrétně jsme se zabývali různorodostí praxe prodeje a koupě poddanských statků v rámci jednoho panství, s užším zaměřením na interpretaci údajů tří od sebe se vzájemně odlišujících vesnic. Pro zodpovězení otázek, související s vlivem příbuzenského poměru na výši ceny poddanského hospodářství jsme použili kupní smlouvy obsažené v konšelských a pozemkových knihách. Jejich vyhodnocením jsme dospěli k závěru, že dražší poddanské statky byly prodávány mezi příbuznými osobami. Vezmeme-li v úvahu četnost a různorodost označení příbuzenského poměru mezi prodejcem a kupcem, pak je evidentní, že se v kupních smlouvách vyskytoval pouze úzký okruh příbuzných osob. Naprosto chybí označení prarodičů, tety, strýce, bratrance, sestřenice apod. Ve zkoumaných lokalitách je velmi obtížné postihnout sňatkovou strategii, lze však připustit, že v rámci vesnice byla důležitost vymezena určitými stupni příbuzenského poměru, které se vztahovaly přímo na majitele nebo majitelku poddanského statku- bratr, sestra, syn, dcera, otec, matka. Ostatní širší stupně příbuzenského poměru nejsou v kupních smlouvách zmiňovány a patrně nehrály tak důležitou roli. Jedno z možných vysvětlení můžeme hledat v charakteru sousedských vztahů a vzájemné rodinné provázanosti venkovských oblastí. Podceňovat nesmíme ani mobilitu tehdejší společnosti, která může být důvodem pro tak vysoký podíl majetkových transakcí mezi nepříbuznými osobami.

Poddanské statky prodávané mezi příbuznými dosahují v obou zkoumaných časových etapách vyšší kupní ceny než transakce uskutečněné mezi nepříbuznými. Zejména pro tu část poddaných, která příslušela k movitějším venkovským vrstvám, platí, že se snažila prodat svůj statek příbuzné osobě. Lze tedy konstatovat, že příbuzenský vztah je nutnou součástí právě těch kupních smluv, na kterých se podílejí příslušníci tzv. **vesnických elit**. Prodat statek příbuzné nebo nepříbuzné osobě lze považovat za charakteristický projev sociálního postavení osoby prodejce a kupce.

Vzhledem k obtížnosti zjištění faktorů, které měly vliv na kupní ceny statku, nejsme schopni potvrdit nebo vyvrátit předpoklad, že ceny usedlostí byly nižší v případech, kdy se majetkové transakce uzavíraly mezi příbuznými osobami. Pro frýdlantské panství platí, že mezi osobami bez příbuzenského

označení byly ve většině případů prodávány poddanské statky s nižší kupní hodnotou.

Majetkové transakce mezi příbuznými osobami umožňovaly vymezení většího časového prostoru určeného pro dlouhodobé splátky. Obdobně byla výše krátkodobých splátek mezi příbuznými osobami nižší. Zatímco nepřibuzní kupci měli v téměř polovině všech kupních smluv krátkodobě splatit více než polovinu kupní ceny, mělo tak být učiněno mezi příbuznými přibližně ve třetině případů. Avšak s tím, že ceny poddanských statků kupovaných příbuznými byly podstatně vyšší.

Existenci trhu, který by reagoval na „poptávku a nabídku“, je nutné posuzovat z hlediska, samotné role jednotlivých poddanských statků. Tendence prodávat hodnotnější statky příbuzným osobám může souviset s odlišnou rolí selských a neselských hospodářství. Předpokládejme, že zatímco selské statky představovaly stabilnější zdroj obživy, mohla koupě neselských statků představovat přechodnou sociální pozici mezi neselským a selským sociálním postavením. Neselský statek se musel z hlediska obživy vyznačovat větší nestabilitou. Na majetkové transakce je třeba nahlížet jako na jistou formu sociální mobility, která měla v některých případech přechodný charakter, v případech sociálního poklesu pak měla naopak trvalejší charakter.

Pouze ilustrativně jsme se zabývali vztahem sociální struktury ve vesnicích a počtem majetkových transakcí mezi příbuznými a nepřibuznými osobami jako i výskytem výměnku. Presentované údaje naznačily vzájemnou provázanost těchto aspektů.

V kontextu historického výzkumu problematiky existence tzv. „druhého nevolnictví“ nebo vývoje feudálního velkostatku východně od Labe byla různorodost malých správních celků, jakou se vesnice v raném novověku bezesporu prokazovaly, velice zřídka posuzována.⁶⁴ Větší zohlednění např. vnitřní sociální a správní struktury vesnic jednoho panství jako předpokladu dynamiky vývoje by mohlo poskytnout zajímavé výsledky na úrovni vztahů mezi vesnicí, poddaným a vrchností v období tzv. „druhého nevolnictví“.⁶⁵

⁶⁴ Kromě německých vlastivědných studií z první poloviny dvacátého století se studiem vesnice zabývali: J. HANZAL, *Vesnická obec a samospráva na počátku 17. století. Právně historické studie* 10, 1964, s. 135-147; částečně Ot. JOSEK, *Kalouskův přehledný výklad o dějinách selského stavu v Čechách a jeho edice pramenů k těmto dějinám. Agrární archiv* 28, 1916, Praha, s. 228; Fr. VACEK, *Práva vesské obce v 15. století. Agrární archiv* 28, 1916, Praha, s. 23-45.

⁶⁵ Srov. D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen. Ein Beitrag zur Existenz der rechtlichen Dorfaautonomie in der Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen (1650-1700)*. In:

Vývojem uvnitř vesnice jsou myšleny v podstatě veškeré roviny všedního života poddanské rodiny jako celku a osoby poddaného jako individua.

Zatím je velmi těžké posoudit na základě jakých principů jednala zkoumaná část raněnovověké venkovské společnosti. Uvedené jednotlivé případy potvrzují, že ekonomické faktory rozhodně nepatřily k těm, které byly venkovskou společností ignorovány. Jejich role je překvapivá zejména v případě prodeje výměnku.

Je zřejmé, že panství, vesnice, rodina a individuum představují struktury s jistým vymezením, zároveň i flexibilním jednacím prostorem v průběhu celého sledovaného období.

Summary

ON THE ASPECTS OF THE ROLE OF RELATIONS BETWEEN RELATIVES AND PROPERTY TRANSACTIONS. THE SITUATION ON ESTATE OF FRÝDLANT IN 1558-1750

Based on estate registers from three villages of the „proto-industrial“ area around the town of Frýdlant in North Bohemia the author has found the following regularities in the way of purchase and inheritance of rural holdings: property transactions must be conceived as a form of social mobility. More valuable holdings were sold among close relatives, since transactions among relatives made it possible to distribute instalments for a rather long time. Rural big holdings were a more stable source of living, while the purchase of smaller farms could have been the sign of a temporary social position. Retirement contract as institution was bound to a holding, not family. A deep decrease in retired farmers' social prestige was not confirmed either. Some of them were sometimes very rich and the retirement contract was sometimes up for sale. Heterogeneity of small administrative units of the village type must be given more attention than before.

J. PETERS (Ed.), *Gutsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin 1997, s. 199-211; dále H. WUNDER, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*. Göttingen 1986.

VÝBĚR PARTNERA A SŇATKOVÝ VĚK DĚDICŮ VENKOVSKÝCH USEDLOSTÍ NA ŠŤÁHLAVSKU A JEJICH SOUROZENCŮ V 18. A NA POČÁTKU 19. STOLETÍ

ALICE KLÁŠTERSKÁ

Sňatek bývá chápán jako jeden z nejvýznamnějších momentů života každého jedince. Ještě více než dnes to však platilo v dobách minulých, kdy často teprve uzavření sňatku znamenalo definitivní uznání dospělosti obou snoubenců. Muž uzavíral sňatek až tehdy, byl-li si jist, že je schopen zabezpečit svou rodinu, či že k tomu - jako např. potencionální dědic - bude mít v budoucnu předpoklady. Zdaleka však nešlo pouze o rozhodnutí dvou jedinců, kteří se chtěli vzít. Jak ukazuje Michaela Hohkampová, sňatek v selské společnosti byl vždy výslednicí spletité sítě zájmů nejrůznějších osob, které byly propojeny složitým systémem příbuzenských vztahů.¹ Právě tyto vazby hrály vedle materiálních podmínek největší roli při výběru partnera, a určovaly tak rodinnou strategii při snaze zabezpečit své dítě. Přitom ovšem sňatek každého dítěte v rodině ovlivňoval vyhlídky na uzavření manželství jeho ostatních sourozenců.² Ale ani děti z jedné rodiny nemusely mít rovné šance a stejné výchozí podmínky pro to, aby si našly partnera odpovídajícího jejich stavu. Systém dědického práva, jaký se

¹ M. HOHKAMP, Wer will erben? Überlegungen zur Erbpraxis in geschlechtsspezifischer Perspektive in der Herrschaft Triberg von 1654-1806. In: J. PETERS (Hg.), *Gutsherrschaft als soziales Modell*. Historische Zeitschrift, Beihefte 18, München 1995, s. 334.

² H. MEDICK - D. SABEAN, **Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft: Überlegungen zu neuen Wegen und Bereichen einer historischen und sozialanthropologischen Familienforschung**. In: H. MEDICK - D. SABEAN (Hg.), *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*, Göttingen 1984, s. 47.

uplatňoval v našich zemích, určoval už dopředu, kdo se stane dědicem. Důležité bylo totiž pořadí, v jakém děti přicházely na svět. Dědic usedlosti si pak většinou vybíral partnera ze stejné sociální vrstvy, což se však nedá říci o jeho sourozencích, kteří byli závislí na dědickém podílu, jehož výše byla značně proměnlivá a nejistá. Budoucnost dětí, které neměly to štěstí, aby zdědily grunt, pak mohla být velice různá. V zásadě byl možný jak jejich sociální vzestup, tak samozřejmě i pád. A právě sňatek býval tím určujícím momentem, který rozhodoval o dalším sociálním zařazení jednotlivých osob. Věno nevěsty či zajištěné postavení ženicha představovaly rozhodující faktory pro postavení celé nově vzniklé rodiny.

Následující studie se chce pokusit odpovědět na otázku, do jaké míry se lišily podmínky i možnosti dědiců a jejich sourozenců při výběru budoucího partnera. Je založena v první řadě na srovnání sňatkového věku, který vypovídá o možnostech založit rodinu v určité životní fázi. Neméně důležitou charakteristiku představuje i samotný výběr partnera, který úzce souvisel se sociálním postavením obou snoubenců.³

Studie je založena na zápisech matrik z farnosti Starý Plzenec. Tato farnost zahrnovala v 17.-18. století městečko Starý Plzenec a vesnice Černice, Koterov, Letkov, Lhůtu, Mokrouše, Sedlec, Šťáhlavy a Tymákov. Vzhledem k tomu, že vesnice patřily různým majitelům, byly z farnosti vybrány pro další analýzu pouze lokality náležející k šťáhlavskému panství.⁴ Kromě městečka Starý Plzenec, v němž v 18. století hospodařilo čtrnáct sedláků a dvanáct chalupníků, to byly Šťáhlavy, správní centrum panství, kde bylo dvanáct selských a osmnáct chalupnických usedlostí, a Lhůta a Sedlec, dvě menší vesnice, které měly shodně po čtyřech selských a třech chalupnických usedlostech.⁵

³ Velmi rozsáhlé studie k venkovské společnosti v 17.-19. století vznikly v posledních letech v Göttingenu. Je v nich možné nalézt i kapitoly věnující se jak sňatkové strategii, tak jejím demografickým aspektům: J. SCHLUMBOHM, **Lebensläufe, Familien, Höfe**. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen 1994. H. MEDICK, **Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900**. Lokalsgeschichte als Allgemeine Geschichte. 2. durchgesehene Auflage Göttingen 1997.

⁴ V roce 1814 se Šťáhlavy od farnosti Starý Plzenec oddělily a spolu s vesnicí Šťáhlavice vytvořily farnost nazvanou Šťáhlavy. K práci byly použity následující matriky oddaných: SOA Plzeň, ř. k. fara Starý Plzenec, sig. 3, 1661-1707; sig. 4, 1708-1729; sig. 5 1729-1761; sig. 6 1762-1784; sig. 16, 1785-1835; SOA Plzeň, ř. k. fara Šťáhlavy, sig. 3, 1814-1855.

⁵ Počet domkářů se především ve 2. polovině 18. století neustále zvyšoval, takže na počátku 19. století překročily Šťáhlavy i Starý Plzenec stovku v celkovém počtu domů, počet usedlostí v Sedlci a Lhůtě se v první polovině 19. století pohyboval mezi 40-45 domy.

Štáhlavské panství vlastnili od roku 1539 Kokořovci z Kokořova. V polovině 17. století šlo o celek, který kromě zmíněných čtyř sledovaných lokalit zahrnoval další čtyři vesnice. Konec 17. století je spojen s prvními pokusy o výrobu železa. Ke značnému územnímu rozšíření dominia došlo za dalších držitelů panství, jímž byli Černínové z Chudenic. Štáhlavské panství koupili v roce 1711 a o pět let později k němu připojili panství Nebílovy. Definitivní podobu i název získalo panství v r. 1764, kdy byl přikoupen statek Chocenice a celé patrimonium bylo od té doby nazýváno Štáhlavy, Nebílovy a Chocenice. V této době patřily k panství 34 lokality. Největšího územního rozsahu dosáhlo panství poté, co v roce 1816 dědictvím přešlo do vlastnictví Kristiána Vincenta hraběte z Valdštejna. Panství tvořilo celkem 47 vesnic a dvorů. První polovina 19. století je zároveň dobou největšího rozkvětu sedleckých železáren, které se ve výrobě železa dostávají na šesté místo mezi českými železárnami.

Sňatkový věk ve farnosti Starý Plzenec

Analýza sňatečnosti je metodicky založena na rekonstrukci rodin.⁶ Vzhledem k tomu, že matriky farnosti Starý Plzenec začínají uvádět věk oddaných až od roku 1784, byla rekonstrukce rodin pro stanovení sňatkového věku snoubenců nezbytná. Pokud bylo známo přesné datum narození, byl sňatkový věk určován jako věk dovršený ke dni sňatku. V ostatních případech byl sňatkový věk odvozován buď z úmrtního věku, nebo po roce 1784 byl přejímán věk uvedený v matrikách. Ze srovnání rekonstruovaného sňatkového věku a věku uváděného v matrikách vyplývá, že údaje o sňatkovém věku, který přináší matriky, lze již od konce 18. století považovat za poměrně spolehlivé. V počtu zjištěných údajů o sňatkovém věku u mužů a u žen je určitý nepoměr, který vyplývá z toho, že bývalo obvyklé uzavírat sňatek ve farnosti, odkud pocházela nevěsta. Tak bylo možné určit sňatkový věk u žen mnohem častěji než u mužů. Jestliže se ženich narodil jinde a po svatbě se manželský pár usadil trvale také mimo sledovanou oblast, nebylo možné sňatkový věk ženicha vůbec stanovit.

Hlavním vodítkem při zjišťování sociálního postavení snoubenců byly pozemkové knihy.⁷ Na rozdíl od zápisů v matrikách, kde bývá při narození či sňatku dítěte uváděna jen stručná charakteristika zaměstnání otce, umožňují u usedlých rodin pozemkové knihy přesnější stanovení sociální kategorie.

⁶ Při té byly použity i matriky narozených, které byly vedeny od r.1651 a matriky zemřelých od r.1708: SOA Plzeň, ř. k. fara Starý Plzenec, sig. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 15, 21, 23, 31 a SOA Plzeň, ř. k. fara Štáhlavy, sig. 1, 2.

⁷ SOA Praha, Sběrka pozemkových knih Blovice č. 161, 168, Plzeň č. 134, 135, 136, Rokycany č. 233, 268, 270, 273, 274, 275, 276.

Zápisy v pozemkových knihách uvádějí i rozsah polností, které k jednotlivým usedlostem přináležely. Pozemkových knih bylo také využito při analýze, jejímž úkolem bylo zjistit, které z dětí se stalo dědicem usedlosti. Vzhledem k tomu, že první pozemkové knihy ke zkoumaným vsím vznikají teprve v letech 1691-1697, je vlastní analýza sňatkového věku jednotlivých skupin prováděna až u sňatků uskutečněných po roce 1700, sňatky z druhé poloviny 17. století pouze doplňují informace o vývoji sňatečnosti a umožňují srovnání průměrného sňatkového věku v jednotlivých obdobích. Jako mezník byl při analýze sňatkového věku zvolen rok 1787, kdy došlo ke změně dědického práva u poddanských zakoupených statků. Následkem této změny se napříště dědicem takové usedlosti stával namísto dosud obvyklého nejmladšího syna syn nejstarší. Tato změna, jak bude ukázáno, měla široký dopad na rodinný cyklus a přinesla s sebou i odlišný vývoj v sociálním chování.

Excerpce z matrik oddaných byla započata v roce 1661, kdy byla založena první matrika oddaných ve farnosti Starý Plzenec, a ukončena k roku 1835. Období 1808-1835 neobsahuje, bohužel, úplné údaje ze všech sledovaných obcí. Chybí data pro vesnici Štáhlavy z let 1808-1813 a především pro městečko Starý Plzenec po roce 1816. I přes neúplnost údajů považuji počet sňatků za dostatečný pro provedení analýzy i po roce 1800. Celkový počet sňatků je ovšem možné sledovat pouze do konce 18. století.

Sňatky, ve kterých oba snoubenci vstupovali do svého prvního manželství, činily v průměru asi tři čtvrtiny všech uzavíraných manželství. Zdá se, že jich bylo nejvíce na konci 17. a v první čtvrtině 18. století. Od té doby jejich podíl klesal, až dosáhl svého minima v době mortalitní krize na počátku 70. let 18. století. Tehdy představovala manželství dvou svobodných lidí pouze o něco více než polovinu uzavíraných sňatků. Po odeznění hladomoru stoupl podíl těchto sňatků opět na 75 %, kde se udržel až do konce sledovaného období.

Budeme-li analyzovat zvláště první a druhé sňatky, dojdeme k zajímavým závěrům. Muži, kteří se ženili poprvé, si brali z 10 % vdovu, svobodné nevěsty se vdávaly za vdovce v 16 % případů. Při druhých sňatcích uzavírali vdovci tři čtvrtiny sňatků se svobodnými ženami, vdovy si braly svobodné muže v necelých dvou třetinách případů. Tato čísla by pouze potvrdovala horší šance žen na sňatek se svobodným mužem, zajímavý je však celkový trend ve srovnání mužů a žen. Zatímco po roce 1780 se s vdovou oženilo pouze 6 % svobodných mužů - což představuje polovinu oproti stavu v první polovině 18. století - podíl svobodných žen, které si braly vdovce, se v zásadě udržel na 16 %. Ještě výraznější rozdíl můžeme pak pozorovat u druhých sňatků. Pokud se vdovec rozhodl znovu oženit, volil ze tří čtvrtin svobodnou ženu - tento podíl se

v celém sledovaném období nijak výrazně neměnil. Naopak změnu doznaly vyhlídky vdov při jejich druhém sňatku. Pokud v první polovině 18. století bylo mezi druhými manžely těchto žen třetina vdovců, vzrostl jejich podíl po roce 1780 již na téměř celou polovinu.⁸

Tabulka 1 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců ve farnosti Starý Plzenec v letech 1661-1800(35)⁹

Období	Celkem	Oba svobodní		Vdovec-svobodná		Svobodný-vdova		Oba ovdovělí	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1661-1670	45	35	77,8	2	4,4	8	17,8	-	-
1671-1680	52	37	71,2	5	9,6	4	7,7	6	11,5
1681-1690	78	67	85,8	2	2,6	7	9,0	2	2,6
1691-1700	66	50	75,8	8	12,1	5	7,6	3	4,5
1701-1710	87	72	82,8	9	10,3	5	5,7	1	1,2
1711-1720	103	83	80,6	9	8,7	7	6,8	4	3,9
1721-1730	100	77	77,0	11	11,0	8	8,0	4	4,0
1731-1740	111	72	64,9	23	20,7	13	11,7	3	2,7
1741-1750	127	86	67,7	18	14,2	16	12,6	7	5,5
1751-1760	113	70	62,0	25	22,1	11	9,7	7	6,2
1761-1770	96	56	58,2	23	24,0	11	11,5	6	6,3
1771-1780	102	58	56,9	21	20,6	18	17,6	5	4,9
1781-1790	147	113	76,9	16	10,9	8	5,4	10	6,8
1791-1800	152	115	75,7	27	17,8	6	3,9	4	2,6
1801-1810	147	117	79,5	16	10,9	7	4,8	7	4,8
1811-1820	139	107	77,0	19	13,7	7	5,0	6	4,3
1821-1830	91	69	75,8	11	12,1	6	6,6	5	5,5
1831-1835	40	28	70,0	9	22,5	2	5,0	1	2,5
Celkem	1796	1312	73,1	254	14,1	149	8,3	81	4,5

Zdá se, že na konci 18. a v první polovině 19. století poklesl mezi snoubenkami podíl vdov. Pokud se v první polovině 18. století podílely vdovy na uzavíraných sňatcích 14 %, poklesl jejich podíl v dalším období na 9 %. Nezdá se, že by tento stav byl způsoben nějakou demografickou změnou, která by se projevila nedostatkem mužů vhodných k uzavření sňatku. Vysvětlení je podle mého názoru nutné hledat v sociální oblasti. Jednou z okolností, která mohla ovlivnit změnu sňatečnosti, bylo zrušení souhlasu vrchnosti, které se dříve k uzavření

⁸ Záměrně nepočítám s lety 1771-1780, která byla vzhledem k mortalitní krizi výjimečná. V tomto období si při prvním sňatku bralo vdovu 23,7% mužů, při sňatku druhém 19,2%, z žen se provdalo za vdovce při prvním sňatku 26,6%, při druhém sňatku pak 21,7%.

⁹ Počet sňatků po r. 1800 uvádím pouze pro orientaci, aby bylo jasné, z kolika případů byla prováděná analýza. Vzhledem k tomu, že ve Starém Plzenci žilo nejvíce obyvatel ze sledovaných lokalit, bude skutečný počet sňatků po r. 1816 asi o třetinu vyšší.

sňatku vyžadovalo. Souhlas k sňatku byl vlastně prostředek regulující sňatečnost nejchudších vrstev. Dá se předpokládat, že po zrušení tohoto omezení sňatečnost u nejnižší sociální skupiny vzrostla, přičemž si tito lidé volili partnera ve svém sociálním okruhu - zákonitě pak dávali přednost svobodným snoubencům před ovdovělymi, jejichž sociální zázemí nebylo o mnoho lepší než jejich vlastní.

Majetnější sociální vrstvy pak mohla ovlivnit změna dědického práva uskutečněná v roce 1787. Do té doby bylo zvykem, že statek dědil nejmladší syn, což mělo často za důsledek, že hospodář zemřel ještě předtím, než jeho dědic dospěl. Tehdy se stávala vdova klíčovou osobou; byl to právě její nový sňatek, který přiváděl do domu nového hospodáře schopného vést hospodářství do doby, než jej bude dědic moci převzít. Poté, co se dědicem stal nejstarší syn, odpadla naléhavost zajistit prozatímního hospodáře. Pro ženy, které ovdověly až poté, co se jejich syn ujal hospodářství a ony odešly na výměnek, byla vyhlídka na nový sňatek menší, svým novým manželům nemohly totiž nabídnout nic kromě výměnkářských dávek, naopak bylo časté, že vdovy novým sňatkem nárok na výměnek ztrácely.

Tabulka 2 Průměrný sňatkový věk ve farnosti Starý Plzenec v období 1661-1835

Typ manželství	Muži						Ženy					
	1661-1720		1721-1786		1787-1835		1661-1720		1721-1786		1787-1835	
	Počet	PSV	Počet	PSV	Počet	PSV	Počet	PSV	Počet	PSV	Počet	PSV
První sňatky												
Oba svobodní	142	27,9	257	27,5	454	26,5	195	24,1	359	24,1	447	22,9
Partner ovdovělý	14	31,2	47	27,7	12	26,8	20	26,8	95	28,2	63	30,4
Celkem	156	28,2	304	27,5	466	26,5	215	24,4	454	25,0	510	23,8
Druhé a další sňatky												
Partner svobodný	18	41,9	51	44,9	81	44,8	11	33,4	41	34,7	20	29,5
Oba ovdovělí	9	41,0	23	50,4	15	52,7	6	40,5	21	38,9	18	41,2
Celkem	27	41,6	74	46,6	96	46,0	17	35,9	62	36,1	38	35,1

PSV - průměrný sňatkový věk

Na první pohled by se mohlo zdát, že na konci 18. století a v první polovině 19. století se sňatek stal obecně dostupnějším než v období předcházejícím, což mělo za důsledek pokles sňatkového věku. Jak bude ukázáno dále, není možné tento trend zevšeobecňovat, protože se týkal jen určitých sociálních skupin, u jiných docházelo k jevu úplně opačnému.¹⁰ Nicméně údaje získané z matrik na panství Štáhlavy potvrzují skutečnost, na kterou poukázaly již předchozí

¹⁰ Srovnej *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s.158-163.

výzkumy - sňatkový věk v českém prostředí byl nižší než hodnoty zjištěné v okolních zemích a přibližoval se tak spíše anglickému modelu.¹¹

Pro ženy z určitých sociálních skupin se vyhlídky na sňatek zhoršovaly (tabulka 2). Zdá se, že pro muže sňatek s vdovou neznamenal východisko z nouze, ale spíše snadnější způsob budoucího zajištění, neměl tedy tak výrazný dopad v oblasti sňatkového věku. Naproti tomu ženy, které se při svém prvním sňatku vdávaly za vdovce, byly podstatně starší než jejich vrstevnice, které uzavíraly sňatek se svobodným mužem. Ženy, které nemohly počítat s velkým věnem, naopak si musely na svou výbavu našetřit, odsouvaly vstup do manželství a sňatek s vdovcem byl pro ně často jediné řešení. Po roce 1787 tak nastává paradoxní situace, kdy průměrný věk vdov uzavírajících druhý sňatek byl nižší než těch žen, které vstupovaly do svého prvního manželství s vdovcem. Tato skutečnost dokresluje již zmíněné zhoršené možnosti vdov - i u nich začal vedle jejich sociálního zabezpečení hrát roli věk, a tak šanci na uzavření druhého sňatku se svobodným mužem měly pouze mladé vdovy - v průměru byly o 12 let mladší než vdovy, které si při druhém sňatku braly ovdovělé muže.

Tabulka 3 Průměrný sňatkový věk při prvním sňatku v Anglii a Německu v letech 1650-1834

Období	Muži		Ženy	
	Anglie	Německo	Anglie	Německo
1650-1674	28,1	-	26,2	-
1675-1699	27,7	-	26,6	-
1700-1724	27,6		26,9	
1725-1749	27,4	27,8	25,7	25,3
1750-1774	26,5		25,3	
1775-1799	26,1	28,0	24,7	25,7
1800-1824	25,5	28,3	23,7	26,2

Převzato z: Josef EHMER, Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. Göttingen 1991, s. 292.

Sňatkový věk v závislosti na sociální kategorii snoubenců

Záměrem tohoto článku je srovnání podmínek pro uzavření sňatku u dědiců usedlosti a jejich sourozenců. Z toho vyplývá, že se v následujícím rozboru soustředím pouze na děti držitelů některé z usedlostí. Usedlosti jsem rozdělila

¹¹ Nejrozsáhlejší analýzu sňatečnosti, kde je shrnuta i starší literatura včetně objasnění tzv. evropského typu sňatečnosti a jeho možných příčin, provedl Josef EHMER, **Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel**. Göttingen 1991. Pro české prostředí viz též Jan HORSKÝ - Markéta SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**. Praha 1996, s. 61-68.

do pěti kategorií podle výměry jejich půdy: větší sedláci nad 40 strychů, menší sedláci 20-39 strychů, větší chalupníci 10-19 strychů, menší chalupníci do 10 strychů a domkáři bez polností. Jde o rozdělení poněkud zjednodušující - držitelé menších usedlostí museli hledat obživu i někde jinde. Jejich přesné sociální zařazení, zda se živili též řemeslem, prací v hutích či jinou službou, není vzhledem k šancím jejich dětí na uzavření manželství důležité. Sociální kategorií u těch snoubenců, kteří uzavírali první sňatek, je sociální postavení jejich otce, u vdovců již jejich skutečné postavení, u vdov zařazení zemřelého manžela.¹²

Tabulka 4 Průměrný sňatkový věk při prvním sňatku podle sociálních kategorií ve farnosti Starý Plzenec v letech 1661-1835

Společenská kategorie	Muži						Ženy					
	1661- 1720		1721-1786		1787-1835		1661-1720		1721-1786		1787-1835	
	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV
Větší sedláci	11	27,1	37	25,0	32	24,1	19	23,2	50	23,4	44	19,5
Menší sedláci	15	27,1	33	27,0	31	25,8	21	23,5	50	23,8	39	21,5
Větší chalupníci	8	26,6	34	26,6	20	24,6	19	24,0	45	24,0	26	20,9
Menší chalupníci	10	25,4	33	26,9	17	23,4	18	23,8	53	23,2	35	23,6
Domkáři	1	21,0	40	27,0	59	25,6	2	20,5	70	26,0	125	24,2
Podruzi	1	28,0	8	34,6	15	25,0	-	-	15	27,5	28	26,2
Ostatní	9	26,4	15	27,3	14	24,3	10	21,1	38	24,7	51	23,1
Nezjištěno	109	29,2	96	28,9	45	31,4	138	25,0	134	26,3	72	28,4
Celkem	164	28,3	296	27,5	233	26,2	227	24,3	455	25,0	420	23,9

PSV - Průměrný sňatkový věk

Z tabulky 4 je patrné, do jaké míry příslušnost k určité sociální kategorii ovlivnila sňatkový věk. Nejnížší sňatkový věk u nejvyšší majetkové vrstvy nepřekvapí, její podmínky byly tak dobré, že sňatek mohl být uskutečněn, jakmile se objevil vhodný protějšek. U žen vidíme zřetelný růst sňatkového věku přímo úměrně s poklesem jejich sociálního původu. Dívky pocházející ze selských rodin se vdávaly o 2-4 roky dříve než domkářské dcery. U mužů naproti tomu o přímé závislosti sňatkového věku na sociálním původu mluvit nelze. Vedle domkářů mají poněkud překvapivě nejvyšší sňatkový věk synové menších sedláků. Daleko nejpozději uzavírali manželství podruzi, a to muži i ženy.

¹² Aby bylo možné vytvořit si celkový obraz o sňatečnosti ve sledovaných lokalitách, přináší tabulka č. 4 i další sociální vrstvy, s kterými nebudu nadále pracovat. V kategorií „ostatní“ jsou zahrnuty především děti řemeslníků, mlynářů, ovčáků, hospodských či panských úředníků. U kategorie podruhů je nutné počítat s určitým zkreslením, protože počet případů zde zahrnutých není příliš reprezentativní. Obraz o sňatkové situaci u podruhů zřejmě výstižněji podává kategorie „nezjištěno“, z níž velkou většinu tvoří zřejmě právě podruzi.

Podíváme-li se, jak se měnil průměrný sňatkový věk ve sledovaných časových etapách, uvidíme určité zajímavé změny. Především po roce 1787 došlo k celkovému poklesu sňatkového věku, který činil u některých sociálních vrstev i 2-3 roky u mužů a 3-4 roky u žen.¹³ Pouze v kategorii „nezjištěno“, která zahrnuje s velkou pravděpodobností nejchudší obyvatele, sňatkový věk naopak o 2-3 roky vzrostl. K zajímavým pohybům došlo v kategorii menších chalupníků, kde po roce 1787 můžeme pozorovat výrazný pokles sňatkového věku. Průměrný sňatkový věk této skupiny, který má hodnotu 23,4 roku, je v tomto období u mužů nejnižší ze všech sociálních skupin, je dokonce i nižší než průměrný sňatkový věk žen ze stejné kategorie. Příčiny této změny lze odhadnout jen stěží, zvláště když u žen této skupiny dochází ve stejném období nejen k stagnaci, ale i k mírnému zvýšení sňatkového věku. Lze jen konstatovat, že ve starším období měli tito muži zřejmě z nedostatku jiných příležitostí vůbec nejstarší nevěsty, a to jak svobodné, tak především vdovy. V dalším období volili tito muži své ženy pouze ze svobodných dívek, jejichž sňatkový věk byl oproti předchozímu období v průměru o dva roky nižší.

Dědici

Dědici byli díky uplatňovanému dědickému právu jedinými osobami, které měly svou budoucnost jistou, v případě domkářů či menších chalupníků alespoň střechu nad hlavou. To jim umožňovalo uzavírat sňatky dříve než ostatním, kteří si svou existenci museli nejdříve vybudovat. Dědici si také na rozdíl od svých sourozenců volili nevěsty pouze mezi svobodnými dívkami. Průměrný sňatkový věk dědiců-mužů dosahoval hodnot, které byly obecně typické spíše pro ženy. Také sňatkový věk dědiček se pohyboval 2-3 roky pod hodnotou, která charakterizovala ženskou populaci. Při bližším pohledu na jednotlivé sociální kategorie vidíme, že se od sebe oddělují dvě výrazné skupiny - dědici selských statků a dědici chalupnických usedlostí.

Pro dědice selských usedlostí je charakteristická stabilita průměrného sňatkového věku. Ten je u menších a větších sedláků téměř shodný po celé sledované období a pohybuje se kolem 24,5 roku. Naproti tomu u dědiců chalupnických usedlostí došlo k výrazným změnám. Jestliže v období do roku 1787 byl jejich průměrný sňatkový věk vyšší o dva roky než průměrný sňatkový věk selských dědiců, v následujícím období můžeme pozorovat vývoj přesně opačný. V souhrnu to znamená u této kategorie pokles o 3,5-4,5 roku!

¹³ U synů větších sedláků je možné pozorovat pokles sňatkového věku již po roce 1720.

Tabulka 5a Průměrný sňatkový věk dědiců a jejich nevěst při prvním sňatku podle sociálních kategorií ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835¹⁴

Sociální kategorie	Dědici				Nevěsty			
	1700-1786		1787-1835		1700-1786		1787-1835	
	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV
Větší sedláci	13	24,9	13	24,5	8	20,4	13	20,6
Menší sedláci	14	24,6	12	24,5	6	22,2	12	20,4
Větší chalupníci	17	26,9	9	22,0	7	22,1	9	19,0
Menší chalupníci	18	26,4	7	23,0	7	20,6	6	21,3
Domkáři	8	25,1	20	24,0	7	27,4	18	21,0
Celkem	70	25,8	61	23,8	35	22,5	58	20,5

PSV - průměrný sňatkový věk

Tabulka 5b Průměrný sňatkový věk dědiček a jejich ženichů při prvním sňatku podle sociálních kategorií ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Sociální Kategorie	Dědičky				Ženichové			
	1700-1786		1787-1835		1700-1786		1787-1835	
	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV	počet	PSV
Větší sedláci	2	22,5	4	20,0	-	-	4	20,5
Menší sedláci	7	21,7	1	15,0	4	25,8	1	22,0
Větší chalupníci	3	29,3	3	19,3	-	-	3	34,3
Menší chalupníci	10	24,5	3	17,0	3	25,7	3	22,3
Domkáři	8	23,9	12	22,8	3	24,7	13	26,2
Celkem	30	24,1	23	20,8	10	25,4	24	25,6

PSV - průměrný sňatkový věk

Také u dědiček se především ve starším období dosti výrazně oddělují první dvě kategorie, jejichž průměrný sňatkový věk se pohybuje kolem 22 let. Tento velice nízký sňatkový věk souvisel zřejmě s velkým zájmem o sňatek s takovou dědičkou. I když je velice nepravděpodobné, že by dědička, respektive její manžel, přebírala usedlost zároveň se sňatkem, nebyla tato skutečnost na překážku. Svobodná dědička byla zřejmě nejvýhodnější partnerkou, zvláště pokud to byla selská dcera. Nápadníci proto se svatbou neotáleli, naopak i jejich sňatkový věk byl poměrný nízký i přesto, že museli počítat s vyhlídkou, že tchán s předáním usedlosti do „cizích“ rukou nebude vůbec prospíchat.¹⁵

¹⁴ Dědici se ženili pouze se svobodnými dívkami, proto nebylo nutné třídění nevěst podle rodinného stavu.

¹⁵ Vzhledem k poměrně malému počtu dědiček se jimi při dalších analýzách již nezabývám.

Sourozenci

Nedělitelnost gruntů a uplatňování dědického práva, kdy celou usedlost přebíral pouze jeden dědic, s sebou přinášelo daň v podobě nejistého osudu pro ostatní hospodářovy děti.¹⁶ Na jedné straně vyvolávalo toto právo v 19. století kritiku, na straně druhé panoval názor, že se těmto dětem neděje žádná křivda, protože se už bez práva na dědictví narodily a byly vychovávány s vědomím, že mají nárok pouze na omezené dědictví. Snaha zajistit si obživu pak nutila sourozence dědiců k větší mobilitě, v krajních případech mohla vést i k jejich proletarizaci či k definitivnímu celibátu. J. Mooser, který zkoumal strukturu venkovské společnosti ve východním Vesfálsku, uvádí, že statek nedědicí synové sedláků se živilo jako kněží a učitelé nebo odcházeli studovat.¹⁷ Pro naše prostředí však nepovažují takové zajištění druhorozených synů za časté ani typické.

Budoucnost sourozenců dědiců byla závislá především na ekonomických možnostech usedlosti. To, jaké tyto děti obdržely vybytí, resp. věno, přímo ovlivňovalo volbu jejich životního partnera. Nedostatek hotových peněz však činil z výplaty věna záležitost několika let, jen skutečně bohatý sedlák si mohl dovolit vyplatit své dceři věno najednou. Jak ukazuje J. Mooser, vedla tato skutečnost k tomu, že jednotlivé rodiny respektive usedlosti byly spolu provázány spleť sítí ekonomických závazků. Dědic usedlosti, který měl povinnost vyplatit své sourozence, tak nemohl učinit bez věna své manželky. To však vážlo na usedlosti jejího bratra, který zase čekal na přínos své ženy. Problém nastával, oženil-li se někdo s chudým partnerem. Tehdy došlo k narušení tohoto systému, což vedlo téměř k nedobytnosti pohledávek.¹⁸

Sňatek dědice se tak ukazuje jako rozhodující faktor i pro jeho sourozence. Pro otce se stával příležitostí uspořádat dědické vztahy na usedlosti - tedy stanovit jednotlivé podíly svých dětí, které pak mohly s právní nárokem na takto určenou částku argumentovat při výběru svého partnera, i když nedisponovaly s hotovými penězi. Zdá se tedy, že pokles sňatkového věku na konci 18. století u dětí, jejichž otcové vlastnili usedlost, byl z části i důsledek změny dědického práva po roce 1787. Jestliže dědil statek nejmladší syn, musel otec buď na-

¹⁶ Dědickým právem se podrobně zabývá ve své dosud nepřekonané monografii V. PROCHÁZKA, **Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století**. Praha 1963, s. 453-510. Nejnověji pak E. MAUR, **Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert**. *Historická demografie* 20, 1996, s. 93-118, který přináší i vývoj dědického práva až do 19. století.

¹⁷ J. MOOSER, **Ländliche Klassengesellschaft 1770-1848**. Bauern und Unterschichten, Landwirtschaft und Gewerbe im östlichen Westfalen, Göttingen 1984, s. 195.

¹⁸ Tamtéž, s. 193.

hospodařit takovou částku, aby ostatní jeho děti mohly uzavřít sňatek ještě před dědicem, nebo musely tyto děti počkat až na věno dědicovy manželky, což by ale přinášelo velké zatížení usedlosti, pokud by všichni dědicovi starší sourozenci chtěli vstoupit do manželství co nejdříve po dědicově svatbě. Naopak systém, v němž usedlost dědil nejstarší syn, umožňoval, aby se také jeho sourozenci ženili a vdávali postupně tak, jak dospívali.

Tabulka 6 Průměrný sňatkový věk sourozenců při prvním sňatku podle jejich sociálních kategorií a rodinného stavu snoubenců ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Společenská kategorie	Muži						Ženy					
	celkem		nevěsta				celkem		ženich			
			svobodná		vdova				svobodný		vdovec	
	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV
1700-1786												
Větší sedláci	34	25,7	29	25,2	5	28,6	62	23,6	54	22,6	8	30,3
Menší sedláci	32	28,1	28	28,1	4	28,0	60	23,8	54	23,9	6	22,3
Větší chalupníci	24	26,5	21	27,0	3	23,3	60	23,8	46	23,1	14	25,9
Menší chalupníci	25	26,7	19	26,5	6	27,2	59	23,2	52	22,8	7	26,4
Domkáři	33	27,2	32	27,3	1	25,0	64	26,1	50	25,0	14	30,1
Celkem	148	26,8	129	26,8	19	27,0	305	24,1	256	23,5	49	27,4
1787-1835												
Větší sedláci	19	23,8	19	23,8	-	-	40	19,4	37	19,3	3	21,3
Menší sedláci	19	26,6	17	27,3	2	20,5	38	21,7	32	21,3	6	23,8
Větší chalupníci	11	26,6	10	26,6	1	-	23	21,1	22	21,2	1	19,0
Menší chalupníci	10	23,7	10	23,7	-	27,0	31	24,2	26	23,5	5	27,4
Domkáři	39	26,5	37	26,5	2	26,0	113	24,3	99	23,6	14	29,1
Celkem	98	25,7	93	25,8	5	24,0	245	22,8	216	22,3	29	26,6

PSV - průměrný sňatkový věk

U největších sedláků skutečně vidíme výrazné snížení sňatkového věku, a to především u sester dědiců, kde zaznamenáváme pokles průměrného sňatkového věku o celé čtyři roky. Také bratři se ženili téměř o dva roky dříve než v předchozím období a zajímavé je, že u této sociální vrstvy jako jediné poklesl sňatkový věk bratrů pod úroveň sňatkového věku dědiců. Jak již bylo uvedeno výše, sňatkový věk dědiců obou typů selských usedlostí stagnoval a pohyboval se kolem hodnoty 24,5 roku. Bylo by zajímavé zjistit, zda se měnil věk při převzetí usedlostí, spíše se ale zdá, že změna dědického práva ovlivnila sice rodinný cyklus, nezasáhla však do zvyklostí ohledně předávání usedlostí. Před změnou dědického práva přebíral dospělý dědic usedlost buď již od dosti starého otce, nebo v případě dřívějšího úmrtí otce od prozatímního hospodáře, který byl často zavázán předat usedlosti dědici poté, co dospěje a o dědictví se

přihlásí. Za schopného hospodařit býval považován i muž, jehož věk se pohyboval kolem dvaceti let, nejčastěji se však dědici ujímali usedlosti ve věku kolem 24 let, což odpovídalo občanským zákoníkem z roku 1811 stanovené hranici zletilosti.¹⁹ Po převzetí usedlosti se tito dědici zpravidla rychle ženili.

Změna dědického práva rozhodně nepřinesla snížení věku, ve kterém dědici přebírali otcovskou usedlost. Spíše naopak. Dědic nyní dospíval v době, kdy jeho otec nejen žil, ale měl také dost sil dále hospodařit. Na druhou stranu, jak již bylo uvedeno, byl včasný sňatek dědice výhodný i pro otce, kterému věno dědicovy nevěsty pomohlo zajistit další děti. Proto zřejmě docházelo často k situaci, kterou nacházíme popsanou ve satebních smlouvách. Sňatek dědice se neodkládal na dobu po převzetí usedlosti, nýbrž naopak se otec zavázal novomanžele živit do doby, než jim statek předá, přičemž doba otcova hospodaření byla často konkrétně časově vymezena. Tak lze vysvětlit skutečnost stálého sňatkového věku dědiců selských usedlostí a podstatné snížení sňatkového věku jejich sourozenců.

Poněkud atypický sňatkový věk měli bratři dědiců menších sedláků. Byl zdaleka nejvyšší, v průměru byl dokonce o rok vyšší i než sňatkový věk bratrů domkářů. Rozdíl mezi sourozenci z první a druhé skupiny činil tři roky, přičemž sňatkový věk dědiců z obou skupin byl téměř shodný. Co vedlo tyto muže, aby svůj sňatek odkládali? Při pohledu na jejich průměrný sňatkový věk v souvislosti s věkem a původem jejich nevěst (tabulky 7, 9, 12) je možné jedno vysvětlení. Tito muži pocházeli sice ze druhé nejbohatší vrstvy, jako potencionální ženichové se ale nacházeli až na místě čtvrtém, respektive šestém. Případné bohaté partnerky dávaly přednost nejen nápadníkům (jak dědicům, tak jejich bratrům) z první kategorie, popřípadě dědicům z druhé sociální skupiny, častěji však uzavíraly manželství i s dědici chalupnických usedlostí.²⁰ S dcerou sedláka se oženila více než polovina dědiců největších selských statků, třetina dědiců menších selských usedlostí, dědiců větších chalup a bratrů nejbohatších dědiců, ale pouze 16 % bratrů menších sedláků. Více nevěst pocházejících ze selských rodin měli i dědici menších chalupnických usedlostí a bratři větších chalupníků.

Za těchto okolností se synové menších sedláků, kteří neměli to štěstí, aby zdědili otcovskou usedlost, dostávali do obtíží ve snaze oženit se s dívkou, která by odpovídala jejich sociálnímu postavení. Při nedostatku volných bohatých

¹⁹ Všeobecný občanský zákoník (ABGB) rozlišoval v díle I., kapitole první, § 21 tři věkové hranice: první tvořily děti do 7. roku věku, za nedospělé byly považovány děti do 14 let a zletilosti se nabývalo dosažením 24 let. K určitým právním úkonům (pořizování testamentu, svědectví) opravňovalo již dovršení 18 let.

²⁰ Srovnej tabulku 11a 12.

nevěst pak zřejmě sňatek odkládali v naději, že přeci nakonec nějakou vhodnou partnerku naleznou. Zajímavé je, že jistou kompenzaci za vhodné svobodné nevěsty nalézali tito muži ve vdovách. Pokud se jim naskytl výhodný sňatek s vdovou, neváhali ho využít. Sňatek s vdovou pak přinášel snížení sňatkového věku těchto sourozenců.

Tabulka 7 Průměrný sňatkový věk snoubenců sourozenců podle sociální kategorie a rodinného stavu sourozenců ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Kategorie	Nevěsty						Ženiši					
	celkem		svobodná		vdova		celkem		svobodný		vdovec	
	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV	poč.	PSV
1700-1786												
Větší sedláci	17	25,1	14	23,9	3	30,7	23	27,6	21	25,7	2	47,0
Menší sedláci	19	25,2	16	24,2	3	30,7	28	28,9	26	28,2	2	37,0
Větší chalupníci	12	25,7	10	24,9	2	29,5	22	32,7	15	27,7	7	43,4
Menší chalupníci	17	27,0	14	25,6	3	33,3	27	27,1	25	26,0	2	42,0
Domkáři	18	23,8	18	23,8	-	-	26	30,8	21	28,8	5	39,0
Celkem	83	25,3	72	24,4	11	31,2	126	29,3	108	27,3	18	41,7
1787-1835												
Větší sedláci	22	22,0	22	22,0	-	-	41	24,1	38	23,7	3	30,3
Menší sedláci	19	24,1	17	24,1	2	24,0	38	25,9	32	24,2	6	35,0
Větší chalupníci	11	24,5	10	22,4	1	46,0	24	26,3	23	26,2	1	29,0
Menší chalupníci	10	22,7	10	22,7	-	-	31	29,2	26	27,0	5	40,8
Domkáři	41	22,8	39	22,7	2	24,5	115	28,6	100	26,7	15	41,8
Celkem	103	23,0	98	22,7	5	28,6	249	27,3	219	25,8	30	37,7

PSV - průměrný sňatkový věk

Průměrný sňatkový věk synů chalupníků se ve starším období pohyboval mezi 26,5 až 27 lety, byl téměř totožný u obou chalupnických kategorií. Zajímavé je, že jde o jedinou sociální skupinu, ve které se od sebe neodlišoval průměrný sňatkový věk dědiců a jejich bratrů. Po roce 1787 však k určitým rozdílům došlo. Zatímco bratři větších chalupníků si i v této době udrželi průměrný sňatkový věk 26,5 roku, u dědiců větších chalupnických usedlostí sňatkový věk výrazně klesl (o téměř 5 let). Naproti tomu u menších chalupníků je možné pozorovat stejnoměrný pokles o 3 roky jak u dědiců, tak jejich bratrů. Bratři dědiců menších chalupnických usedlostí se tak dostali z hlediska sňatkového věku na úroveň bratrů nejbohatších dědiců. Zřejmě šlo o důsledek toho, že na rozdíl od předchozího období se bratři menších chalupníků po roce 1787 neženili s vdovami. I když byl průměrný sňatkový věk bratrů menších a větších chalupníků prakticky totožný, přinášel ve starším sledovaném období sňatek s vdovou u obou skupin opačné důsledky. Zatímco u bratrů větších chalupníků

docházelo ke snížení sňatkového věku o téměř 3 roky, sňatkový věk bratrů menších chalupníků se naopak zvýšil téměř o rok. Bratři menších chalupníků si také brali ze všech sociálních skupin nejstarší vdovy.

Hodnota průměrného sňatkového věku synů domkářů se pohybovala někde uprostřed mezi kategorií sedláků a chalupníků. I když i zde došlo ke snížení sňatkového věku po roce 1787, nešlo o pohyb tak výrazný jako například u chalupníků. Jak u dědiců domkářských usedlostí, tak u jejich bratra poklesl sňatkový věk o necelý rok, což znamená, že nadále se bratři domkářů ženili o dva roky později ve srovnání s dědici domků.

Shrneme-li tedy změny průměrného sňatkového věku u mužů, k největšímu poklesu sňatkového věku došlo u dědiců chalupnických usedlostí, kteří se po roce 1787 ženili v průměru ve 22-23 letech. To znamená v řadě případů dříve než jejich sestry. U dědiců selských usedlostí a u bratrů větších chalupníků se sňatkový věk výrazně nezměnil, u ostatních kategorií zaznamenáváme pokles sňatkového věku v průměru o 1-2 roky.

Sestry dědiců neměly výrazněji vyšší sňatkový věk než dědičky, rozdíl se většinou pohyboval kolem jednoho nebo dvou let. Sestry větších chalupníků se naopak před rokem 1787 vdávaly zřejmě dříve než dědičky větších chalupnických usedlostí. V období do roku 1787 byl průměrný sňatkový věk dcer sedláků i chalupníků téměř totožný - mezi 23-24 lety. Pouze domkářské dcery se vdávaly později, v průměru ve 26 letech. V dalším období došlo k výraznému snížení sňatkového věku u dcer nejbohatších sedláků (o 4 roky), a to zřejmě na jedné straně v souvislosti se změnou chování v rámci rodiny po změně dědického práva, na straně druhé i v důsledku změny sňatkového věku jejich manželů. Ve starším období se dívky z první sociální skupiny, které nemohly nalézt vhodného svobodného partnera, vdávaly o téměř 7 let později než ženy, které se provdaly za svobodného muže.²¹ Po roce 1787 znamenal pro tyto dívky sňatek s vdovcem zvýšení sňatkového věku pouze o 2 roky, ale i tento sňatkový věk byl nižší než věk, v němž se vdávaly ostatní dívky, které si vybraly svobodného partnera. To znamená, že u dcer největších sedláků, které se provdaly za ovdovělého partnera, došlo po roce 1787 k poklesu jejich průměrného sňatkového věku o 9 let. Tato skutečnost má zřejmě souvislost i s věkem jejich manželů. I když sňatkový věk bylo možné určit pouze u několika ovdovělých snoubenců, lze vidět, že ve starším období měly dcery největších sedláků nejstarší ovdovělé partnery, zatímco v následujícím období naopak výrazně nejmladší.

²¹ Naopak u dcer menších sedláků přinášel sňatek s vdovcem před rokem 1787 snížení průměrného sňatkového věku.

Také u většiny dívek z ostatních sociálních skupin došlo po roce 1787 k snížení jejich sňatkového věku v průměru o 2 roky. Pouze dcery menších chalupníků se po roce 1787 vdávaly naopak o rok později ve srovnání s předchozím obdobím. Zřejmě má tato skutečnost souvislost s průměrným sňatkovým věkem jejich manželů, jejichž sňatkový věk se také zvýšil.

Podíváme-li se nyní blíže na sňatkový věk snoubenců, zjistíme, že nevěsty dědiců selských a chalupnických usedlostí byly téměř stejně staré, jejich průměrný sňatkový věk se pohyboval mezi 20,5-21 lety, pouze domkáři měly snoubenky v průměru o 2 roky starší. Větší rozdíly můžeme pozorovat, budeme-li srovnávat obě období. Nelze sice říci, že by po roce 1787 došlo k všeobecnému výraznému poklesu sňatkového věku manželek dědiců, pouze ale proto, že tento věk byl nízký již v předchozím období. Ve srovnání se sestrami dědiců se tyto dívky vdávaly o 1-2 roky dříve. Největší pokles zaznamenáváme u nevěst domkářů, jejichž sňatkový věk v prvním období (27,5 let) byl velmi vysoký, tyto ženy byly dokonce v průměru o téměř 2,5 let starší než jejich manželé. V dalším období se sňatkový věk těchto manželek snížil o více než 6 let, čímž se dostal na úroveň sňatkového věku manželek menších chalupníků. U těch se naopak průměrný sňatkový věk zvýšil téměř o rok. Nejmladší manželky si po roce 1787 vybírali dědici větších chalupnických usedlostí.

Z hlediska věkového rozdílu mezi manžely, měli dědici nejméně partnerek starších než byli sami. Starší partnerku volila pouze šestina dědiců, mladší vyhledaly více než tři čtvrtiny. Pomineme-li domkáře, představovala nevěsta starší o více než dva roky spíše výjimku. Dědici si tedy přiváděli domů nejmladší manželky. V průměru 10 % jejich partnerek bylo mladších o více než 10 let, alespoň o 6 a více let byl dědic starší než jeho nevěsta ve třetině případů. Nejčastěji se věkový rozdíl mezi snoubenci pohyboval v rozmezí 1-5 let (muž starší) - v tomto intervalu se nalézala téměř polovina párů. Poněkud výjimečná byla mezi dědici sociální kategorie domkářů, ti měli nejvyšší počet nevěst starších než byli sami - téměř jednu třetinu, přičemž více než 20 % bylo starší alespoň o 3 roky. Tím se odlišovali od dědiců menších selských statků, kteří měli sice také vyšší podíl starších nevěst, věkový rozdíl mezi snoubenci se však pohyboval převážně do 2 let.

Bratři dědiců si vybírali nevěsty, které byly v průměru o 3-4 roky starší ve srovnání s nevěstami dědiců. Snoubenky bratrů dědiců se ovšem vdávaly později i než sestry dědiců, přibližně o rok, pouze u domkářů byl jejich sňatkový věk nižší. V prvním období měli muži z prvních tří sociálních skupin v průměru přibližně stejně staré nevěsty (kolem 25,5 roku). Nejstarší ženy si brali, jak již bylo výše uvedeno, synové menších chalupníků. V dalším období

se průměrný sňatkový věk manželek bratrů dědiců snížil - nejvíce u synů menších chalupníků a největších sedláků. Nadále však zůstal vyšší než průměrný sňatkový věk sester dědiců. Ke změnám došlo také při volbě ovdo-
vělé snoubenky. Zatímco dříve byl sňatek s vdovou vyhledáván jak sedláky tak chalupníky, v období po roce 1787 bylo manželství s vdovou chápáno nejspíš jako východisko z nouze, přičemž manželka-vdova musela být podstatně mladší, než tomu bylo dříve.

Tabulka 8 Věkový rozdíl v dovršených letech mezi dědici a jejich nevěstami ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Věkový rozdíl	Společenská kategorie ženicha											
	v. sedláci		m. sedláci		v. chalupníci		m. chalupníci		domkáři		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Nevěsta starší o												
6-10 let	-	-	1	5.6	-	-	-	-	2	8.3	3	3.3
3-5 let	-	-	-	-	1	6.3	1	7.7	3	12.5	5	5.4
2 roky	2	9.5	2	11.1	-	-	-	-	1	4.2	5	5.4
1 rok	-	-	1	5.6	1	6.3	-	-	1	4.2	3	3.3
Starší nevěsta celkem	2	9.5	4	22.2	2	12.5	1	7.7	7	29.2	16	17.4
Stejně staří	2	9.5	-	-	1	6.3	1	7.7	1	4.2	5	5.4
Nevěsta mladší o												
1 rok	-	-	-	-	-	-	1	7.7	1	4.2	2	2.2
2 roky	5	23.8	3	16.7	5	31.3	2	15.4	4	16.7	19	20.7
3-5 let	5	23.8	3	16.7	5	31.3	3	23.1	4	16.7	20	21.7
6-10 let	5	23.8	3	16.7	2	12.5	4	30.8	7	29.2	21	22.8
11-15 let	2	9.5	5	27.8	-	-	1	7.7	-	-	8	8.7
16-20 let	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
více než 20 let	-	-	-	-	1	6.3	-	-	-	-	1	1.1
Mladší nevěsta celkem	17	81.0	14	77.7	13	81.2	11	84.6	16	66.6	71	77.2
Úhrn	21	100	18	100	16	100	13	100	24	100	92	100

Pro bratry dědiců bylo typické, že se častěji ženili se starší partnerkou. V kategorii nejbohatších sedláků se ženili se starší ženou třikrát častěji než dědici, synové menších chalupníků si přivedli domů starší manželku v téměř polovině případů, což oproti dědicům znamenalo více než šestinásobný rozdíl - nutno podotknout, že šlo hlavně o rozdíl do 2 let. Nejstarší nevěsty měli synové větších chalupníků, téměř 14 % z nich bylo o více než 10 let starších. Manželku starší alespoň o tři roky měli ve čtvrtině případů také bratři dědiců menších sedláků. Synové domkářů si vybírali manželky mladší. Jestliže manželka dědiců domkářských usedlostí byla starší ve třetině případů, ženili se jejich bratři se starší ženou pouze v 18 % případů, tři čtvrtiny jejich manželek byly mladší.

Tabulka 9 Věkový rozdíl mezi bratry dědiců a jejich manželkami ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Věkový rozdíl	Společenská kategorie ženicha											
	v. sedláci		m. sedláci		v. chalup.		m. chalup.		domkáři		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Nevěsta starší o												
více než 20 let	-	-	1	2.8	-	-	-	-	-	-	1	0.6
16-20 let	1	2.8	-	-	1	4.5	-	-	-	-	2	1.1
11-15 let	1	2.8	-	-	2	9.1	1	3.7	-	-	4	2.2
6-10 let	1	2.8	5	13.8	-	-	1	3.7	-	-	7	3.9
3-5 let	2	5.6	3	8.3	2	9.1	5	18.5	6	10.5	18	10.1
2 roky	3	8.3	1	2.8	-	-	1	3.7	2	3.5	7	3.9
1 rok	2	5.6	1	2.8	1	27.3	5	18.5	2	3.5	11	6.2
Starší nevěsta celk.	10	27.8	10	30.6	6	27.3	13	48.1	10	17.5	50	28.1
Stejně staří	6	16.7	4	11.1	1	4.5	3	11.1	5	8.8	19	10.7
Nevěsta mladší o												
1 rok	2	5.6	2	5.6	2	9.1	-	-	6	10.5	12	6.7
2 roky	5	13.8	1	2.8	1	4.5	1	3.7	5	8.8	13	7.3
3-5 let	4	11.1	6	16.7	5	22.7	5	18.5	13	22.8	33	18.5
6-10 let	6	16.7	8	22.2	4	18.2	4	14.8	12	21.1	34	19.1
11-15 let	2	5.6	3	8.3	3	13.6	-	-	3	5.3	11	6.2
16-20 let	1	2.8	1	2.8	-	-	-	-	2	3.5	4	2.2
více než 20 let	-	-	-	-	-	-	1	3.7	1	1.8	2	1.1
Mladší nevěsta cel.	18	55.6	19	58.3	13	68.2	10	40.7	36	73.7	97	61.2
Úhrn	36		36		22		27		57		178	100

Také u sester dědiců došlo k výraznému poklesu sňatkového věku snoubenců - především u prvních tří sociální kategorií. I zde představoval sňatek s výrazně starším vdovcem spíše východisko z nouze. Svědčí o tom skutečnost, že ho uzavíraly především ženy, které již výrazněji překročily sňatkový věk obvyklý pro příslušnice jejich sociální skupiny. Jak již bylo výše uvedeno, nejzřetelnější pokles sňatkového věku ovdovělých ženichů je možné pozorovat u velkých sedláků. Po roce 1787 si tak braly nejstarší vdovce dcery menších chalupníků a domkářů, i když fakticky zůstal sňatkový věk těchto snoubenců nezměněný. Největší pokles průměrného sňatkového věku zaznamenáváme u ženichů dcer větších chalupníků a nejbohatších sedláků. Naopak dcery menších chalupníků měly po roce 1787 snoubence nejstarší. V průměru odpovídal sňatkový věk ženichů uzavírajících své první manželství sňatkovému věku bratrů dědiců.

Sestry dědiců se z hlediska věkového rozdílu mezi manžely podobaly svým úspěšnějším bratrům-dědicům. Za staršího manžela se jich provdaly více než tři čtvrtiny, sňatek s mladším mužem uzavřelo 17 % žen. Manželství s mladším partnerem je však třeba u žen hodnotit odlišně než sňatek mužů se starší ženou. Pokud bylo pro muže z ekonomického hlediska výhodné vzít si za manželku

Tabulka 10 Věkový rozdíl mezi sestrami dědiců a jejich manžely ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Věkový rozdíl	Společenská kategorie otce nevěsty											
	v. sedláci		m. sedláci		v. chalup.		m. chalup.		domkáři		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Ženich starší o více než 20 let	4	6,5	1	1,6	5	11,4	2	3,5	4	3,0	16	4,4
16-20 let	-	-	2	3,1	-	-	3	5,2	7	5,2	12	3,3
11-15 let	5	8,1	5	7,8	2	4,5	4	7,0	14	10,4	30	8,3
6-10 let	11	17,7	18	28,1	10	22,7	13	22,8	26	19,3	78	21,5
3-5 let	21	33,9	14	21,9	12	27,3	11	19,3	29	21,5	87	24,0
2 roky	6	9,7	8	12,5	4	9,1	4	7,0	10	7,4	32	8,8
1 rok	2	3,2	2	3,1	3	6,8	4	7,0	16	11,9	27	7,5
Starší ženich cel.	49	79,0	50	78,1	76	81,8	41	71,9	106	78,5	282	77,9
Stejně staří	5	8,1	1	1,6	2	4,5	5	8,8	5	3,7	18	5,0
Ženich mladší o												
1 rok	2	3,2	2	3,1	1	2,3	5	8,8	8	5,9	18	5,0
2 roky	4	6,5	3	4,7	3	6,8	2	3,5	3	2,2	15	4,1
3-5 let	-	-	6	9,3	1	2,3	3	5,3	5	3,7	15	4,1
6-10 let	2	3,2	1	1,6	1	2,3	1	1,8	6	4,4	11	3,0
11-15 let	-	-	1	1,6	-	-	-	-	1	0,7	2	0,6
16-20 let	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
více než 20 let	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,7	1	0,3
Mladší ženich cel.	8	12,9	13	20,3	6	13,6	5	19,3	8	17,8	18	17,1
Celkem	62	100	64	100	44	100	57	100	135	100	362	100

ženu o hodně starší, třeba i ovdovělou, nacházela starší žena, byť by byla svobodná, mladšího manžela jen stěží, a pokud se jí to podařilo, nebyl rozdíl mezi snoubenci příliš veliký. Více než polovina těchto manželství byla uzavřena s muži, kteří byli mladší maximálně o 2 roky. Manžele mladší o více než 5 let měla pouze 4 % žen, což představuje dvakrát méně, než měli jejich bratři starších nevěst. Mezi jednotlivými sociálními kategoriemi nenacházíme u žen, narozdíl od mužů, v celkových počtech příliš velké odlišnosti. Největší věkové rozdíly bychom zjistily u dcer větších chalupníků - desetina z nich se provdala za muže o více než 20 let starší. Muže staršího o více než 5 let mělo 38 % žen, nejčastější věkový rozdíl mezi manžely byl 3-5 let - týkal se čtvrtiny manželských párů.

Výběr budoucího partnera podle jeho sociálního postavení

Jednu z nejdůležitějších rolí hrál při výběru životního partnera sociální původ obou snoubenců. Rodinná strategie přitom sledovala přirozený cíl - zajistit svým dětem co možná nejlepší postavení, nejjistější budoucnost, či alespoň dosáhnout toho, aby se jejich postavení sňatkem se sociálně slabším partnerem

nezhoršilo. Při heterogamním sňatku byl totiž daleko pravděpodobnější sociální pád než vzestup. Pro dědice usedlosti bylo uzavření homogamního sňatku na jednu stranu snazší, na druhou stranu představovalo přímo nutnost. Svou roli zde hrály ekonomické potřeby statku, protože od manželky dědice se očekávalo přiměřené věno, které pomůže zabezpečit dědicovy sourozence. Neméně důležitá byla však i okolnost, aby budoucí manželka hospodáře byla na svou roli náležitě připravena, aby byla schopna vykonávat všechny potřebné práce, které na ni hospodářství kladlo. Ne všechny ženy mohly obstát, jak ukazuje následující zápis z pozemkové knihy. V roce 1744 se vrátil dědic větší chalupnické usedlosti z vojny a přivedl si s sebou i manželku. Vzhledem k tomu, že »manželka jeho, kterou sobě tam na vojně byl pojal, k tomu z mládí zvedená nebyla selskou práci konati«, musel statek postoupit svému bratrovi.²²

Tabulka 11 Sociální původ snoubenek dědiců ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Sociální původ ženicha	Sociální původ nevěsty									
	dcery sedláků		dcery chalup.		dcery domkářů		ostatní		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
V. sedláci	15	55.6	4	14.8	1	3.7	7	25.9	27	100
M. sedláci	10	35.7	6	21.4	2	7.1	10	35.7	28	100
V. chalupníci	8	32.0	3	11.1	-	-	16	59.3	27	100
M. chalupníci	5	19.2	6	23.1	3	11.5	12	46.2	26	100
Domkáři	2	6.7	5	16.7	7	23.3	16	53.3	30	100
Celkem	40	29.0	24	17.4	13	9.4	61	44.2	138	100

Při výběru partnera byl brán ohled i na nově utvářené příbuzenské vazby, či naopak se navazovalo již na vztahy vybudované. Poměrně často se pořádaly dvojnásobné svatby, když si dvě hospodářovy děti najednou braly sourozence z jiného statku. Obzvlášť žádaný byl v těchto případech systém reciprocity, který měl zajistit co možná nejvýhodnější postavení všem zúčastněným. V praxi se postupovalo tak, že rodina, aby mohla svou dceru provdat za dědice statku, umožnila jedné ze sester ženicha sňatek s vlastním synem-dědicem.

Při rozboru sociálního původu nevěst dědiců vidíme poměrně silnou tendenci k homogamním sňatkům. Počet dědiců, kteří si vybírali za ženy dcery sedláků, se s poklesem jejich sociálního postavení snižuje, naopak se zvyšuje podíl těch, kteří svou manželku volili v rodinách domkářů. Přitom je možné zároveň konstatovat, že spíše si vzal dědic domku dceru sedláka než dědic selské usedlosti dceru domkáře.

²² PK Rokycany č. 233, s. 701, r. 1744.

Tabulka 12 Sociální původ snoubenek bratrů dědiců ve farnosti Starý Plzenec v letech 1700-1835

Sociální původ ženicha	Sociální původ nevěsty									
	dcery sedláků		dcery chalup.		dcery domkářů		ostatní		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
V. sedláci	20	31.7	7	11.1	4	6.3	32	50.8	63	100
M. sedláci	9	15.5	8	13.8	6	10.3	35	60.3	58	100
V. chalupníci	7	17.5	5	12.5	5	12.5	23	57.5	40	100
M. chalupníci	3	7.9	9	23.7	6	15.8	20	52.6	38	100
Domkáři	10	12.0	7	8.4	23	27.7	43	51.8	83	100
Celkem	49	17.4	36	12.8	44	15.6	153	54.3	282	100

Nejvyšší podíl nevěst, které pocházely z rodin sedláků nebo chalupníků, měli samozřejmě dědici sedláků - pohyboval se minimálně okolo 60%.²³ Rozdíl vidíme ovšem i zde v poměru selských a chalupnických manželek. Zatímco dědici větších selských usedlostí si za manželku vybírali čtyřikrát častěji dceru sedláka než chalupníka, u dědiců menších selských statků nedosahoval počet manželek ze selských rodin ani dvojnásobku počtu chalupnických dcer. Domkářské dcery naopak volili nejčastěji dědici posledních dvou kategorií, přičemž domkáři dvakrát častěji než dědici menších chalupnických usedlostí. Dcery chalupníků byly nejpřitažlivější pro dědice menších selských i chalupnických statků, i když i domkáři si manželku z chalupnické rodiny přiváděli domů poměrně často - častěji než dědici největších usedlostí.

Bratři dědiců nemohli ve shodě s očekáváním doufat ve sňatek s bohatou dědičkou tak často, jako jejich šťastnější sourozenci. Sňatek se selskou dcerou uzavírala oproti dědicům pouze polovina bratrů ze selských a chalupnických usedlostí; bratři domkářů se naopak s dcerou sedláka ženili dvakrát častěji než dědici domkářských usedlostí. Ve sňatech s nevěstou z chalupnického prostředí se obě skupiny - bratři i dědici - od sebe příliš nelišili, pouze dědici menších selských usedlostí a domků uzavírali sňatek s chalupnickou dcerou dvakrát častěji než jejich bratři; dvakrát častěji než u ostatních sociální kategorií si pak domů přiváděli chalupnickou manželku synové menších chalupníků. Pro sňatky bratrů dědiců je pak typický vyšší podíl sňatků s dcerou domkáře.

²³ V tabulkách 11-13 jsou mezi ostatními zahrnuty nejen sňatky s dítětem řemeslníka, úředníka nebo podruha, ale i ty, při kterých nebylo možné sociální původ snoubenců určit. Vzhledem k tomu, že neurčených sňatků bylo poměrně mnoho, je nutné počítat s tím, že skutečná procenta budou vyšší než hodnoty uváděné v tabulce.

**Tabulka 13 Sociální původ snoubenců sester dědiců ve farnosti Starý Plzenec
v letech 1700-1835**

Sociální původ nevěsty	Sociální původ ženicha									
	synové sedláků		synové chalupníků		synové domkářů		ostatní		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
V. sedláci	31	26.7	22	19.0	7	6.0	56	48.3	116	100
M. sedláci	32	29.9	12	11.2	7	6.5	56	52.3	107	100
V. chalupníci	19	20.9	12	13.2	8	8.8	52	57.1	91	100
M. chalupníci	12	11.8	19	18.6	6	5.9	65	63.7	102	100
Domkáři	19	10.1	20	10.6	34	18.1	115	61.2	188	100
Celkem	113	18.7	85	14.1	62	10.3	344	57.0	604	100

U sociálního původu manželů sester dědiců hrála sociální kategorie, z níž žena pocházela, daleko menší roli než u mužů. Výrazněji se odlišují pouze dcery domkářů, zatímco selské a chalupnické dcery měly vyhlídky velice podobné. Procento sňatků, které tyto ženy uzavřely opět se sedlákem nebo chalupníkem se pohybuje od 30 do 40 %. U dcer menších chalupníků je vyrovnaný poměr dán spíše vyšším počtem sňatků s chalupníkem, se sedlákem vstupovala do manželství pouze třetina až polovina žen oproti vyšším sociálním vrstvám. Nejvíce manželů mezi sedláky našly dcery menších sedláků. Lze říci, že vyhlídky sester na uzavření výhodného sňatku byly lepší než šance jejich bratrů. Partnera ze selských vrstev si vybralo téměř 19 % žen (o 1,5 % více než bratři dědiců), naopak za ženicha domkáře bylo nuceno provdat se pouze 10 % žen, což znamenalo ve srovnání s bratry pouze polovinu, pomineme-li nejvyšší sociální kategorii. Dcery domkářů měly pak téměř vyrovnané šance v tom, zda si vezmou opět domkáře, či zda se sňatkem dostanou do některé vyšší sociální vrstvy.

**Tabulka 14 Snoubenci podle sociálního původu ve farnosti Starý Plzenec
v letech 1700-1835**

Sociální postavení ženicha	Sociální postavení nevěsty			Celkem usedlí
	dcera sedláka	dcera chalupníka	dcera domkáře	
Syn sedláka	117	56	32	205
Syn chalupníka	57	54	34	145
Syn domkáře	26	26	64	116
Celkem	200	136	130	466

Shrňme-li výběr snoubenců ve skupině dětí usedlých hospodářů ze sociálního hlediska, vidíme, že u sedláků i domkářů převládala snaha nalézt si partnera ze stejné sociální vrstvy. V obou případech měli o něco lepší vyhlídky dívky než chlapci, kteří si častěji volili partnerku ze stejné či nižší sociální vrstvy.

Zajímavé je, že děti chalupníků měly poměrně velkou šanci, že uzavřou sňatek s partnerem selského původu. Podíl těchto sňatků se jak u dcer, tak u synů sedláků pohyboval kolem 40 %, což znamená že ke sňatkům mezi dětmi chalupníků a sedláků docházelo častěji než mezi dětmi chalupníků navzájem.

Závěr

Výběr partnera na vesnici by se z dnešního pohledu mohl zdát velice snadným. Lidé zde žili dlouhá léta pospolu v téměř uzavřeném prostředí, velice dobře se znali i s obyvateli okolních vesnic. Vzájemné sympatie dvou lidí však při sňatku hrály roli pouze vedlejší či vůbec žádnou. Paradoxně mohli své city respektovat spíše lidé z nižších sociálních vrstev, kteří měli na výběr z mnohem většího okruhu stejně nemajetných lidí, i když ani těm se nevyhnuly „sňatky z rozumu“. Uzavřenost vesnického prostředí byla ale zároveň omezujícím faktorem. Pokud se vhodná nevěsta nevyskytovala v nejbližším okolí, bylo pro nemobilní selské vrstvy její nalezení obtížnější než třeba pro migrující podruhy. Zde se otvíral prostor pro zprostředkovatele sňatku, kteří se velice dobře orientovali v ekonomické a další situaci rodin z poměrně širokého okolí. Jejich úkolem bylo sjednat sňatek dvou lidí s přiměřeným sociálním postavením a v ideálním případě i stářím.

Ekonomické možnosti rodiny hrály tedy určující úlohu ve výběru snoubence podle jeho sociální původu. Od budoucího partnera se pak očekávalo, že bude do manželství vstupovat s náležitou protihodnotou ke sňatkem získanému majetku. Klíčovou roli v rodinné strategii hrál sňatek dědice. Na tom, jaké přinese dědicova nevěsta věno, záležel i osud dědicových sourozenců. Bratři dědiců měli výběr své manželky ztížený tím, že svobodné ženy z vyšších sociálních vrstev dávaly přednost zajištěným dědicům. Nutnost zajistit si před sňatkem takové postavení, které by umožnilo uživit rodinu, spolu se ztíženým výběrem nevěsty pak měly u bratrů dědiců za následek na jedné straně zvýšení jejich sňatkového věku, na druhé straně vedly i k manželstvím se staršími ženami či s vdovami. Horší ekonomické předpoklady nedědiců pak často znamenaly i menší šance na uzavření homogamního sňatku, což s sebou přinášelo i zhoršení sociálního postavení. Sestry dědiců měly vyhlídky na uzavření výhodného sňatku lepší - sňatek s mužem z nižší sociální vrstvy jim ve srovnání s jejich bratry hrozil méně často. Také jejich sňatkový věk se pohyboval na poměrně nízké úrovni a vzrůstal pouze při sňatku s vdovcem, který byl zřejmě pro starší ženu jediným řešením, pokud ještě chtěla do manželství vstoupit.

Na konci 18. století to byly právě starší ženy a vdovy, jímž se nejvíce zhoršily šance na uzavření sňatku vůbec. Vdovy se díky změně dědického práva v roce 1787 přestávaly stávat prozatímními hospodyněmi v takové míře jako

předtím, čímž pro potencionálního ženicha ztrácely na přitažlivosti. Změna dědického práva však vedla na druhé straně k poklesu sňatkového věku u vyšších sociálních kategorií, kde dřívější sňatek dědice umožňoval rychlejší vypořádání dědických podílů pro ostatní hospodářovy děti.

Zde předložená analýza sňatečnosti vychází pouze z údajů, které se vztahují k rodinám držitelů usedlosti. Učiněné závěry se tak nemohly oprostít od určitého zjednodušení. Ve výzkumech sňatečnosti bude nutné do zkoumaného souboru zahrnout všechny sociální skupiny, přičemž zvláštní pozornost bude třeba věnovat i osobám, které sňatek nikdy neuzavřely.

Summary

THE CHOICE OF SPOUSE AND AGE ON THE ESTATE OF ŠŤÁHLAVY IN THE 18TH CENTURY AND EARLY 19TH CENTURY

The study is based on the data of church registers of marriages for four villages on the estate of Šťáhlavy near Plzeň (Starý Plzenec, Šťáhlavy, Sedlec and Lhůta). Documents relating to families of owners of holdings were selected for 1661-1865. The owners were divided into five social categories according to the size of their holdings. An analysis of nuptiality was based on the comparison of two groups: the heirs of holding and their siblings. Age at marriage and social origin, and age of the husband was compared. The favourable material position of heirs enabled the group to enter marriage relatively soon, often at the age which was usual for women. Moreover, they faced no problems when looking for a spouse with a corresponding social position and of the relevant age. Initial conditions were worse for the heirs' brothers. For them, marriage was one of the ways of ensuring their future. However, only few of them could hope for an improvement in their own position. They usually concluded marriage with brides from a lower social group and they married at a higher age. As regards the chance of concluding an advantageous marriage, sisters of heirs were situated in the middle between heirs and their brothers. Their age at marriage was relatively low and their chance of concluding an equal marriage was higher than that of the heirs' brothers.

MATERIÁL O ROMECH NA SLOVENSKU Z ROKU 1924

CTIBOR NEČAS

Na základě výnosu rakouského ministerstva vnitra ze 14. září 1888, týkajícího se zadržování a vyhošťování Romů cizí státní příslušnosti, jakož i trestání potulných domácích Romů a jejich postrku do domovských obcí, zpracovávala okresní hejtmanství vždy v měsíci lednu relace o výsledcích, jichž bylo na okresech dosaženo v uplynulém roce při potírání tzv. cikánského zlořádu. Podle těchto každoročních zpravodajství byly pak pro služební potřebu průběžně sestavovány seznamy Romů, příslušných do jednotlivých zemí Předlitavska.

Ve stejné záležitosti vydalo uherské ministerstvo vnitra poněkud humánnější výnos teprve 17. května 1916, jehož cílem bylo omezit kočování a potulku Romů a zajistit jejich evidenci v dočasně určených obcích pobytu s tím, že ustálení domovské příslušnosti zůstalo ponecháno až na pozdější dobu. Obce evidovaly jednotlivé rodiny na zvláštních evidenčních listech, žádný souhrnný přehled z došlých zpráv se však do konce první světové války nepodařilo realizovat.

Diskriminační protiromské praktiky z období habsburské monarchie byly po vzniku Československé republiky obnoveny nejprve na teritoriu Čech. S odvoláním na oběžník zemské správy politické v Praze ze srpna 1922 vypracovávaly okresní správy politické hlášení o romské populaci, která domovsky příslušela do obcí v jejich úředních obvodech. Podle toho byl pak vyhotoven a hektograficky rozmnožen Seznam do Čech příslušných cikánů, který o každé podchycené osobě uváděl příjmení, jméno a přezdívky a dále rovněž údaje o věku, stavu, pohlaví a způsobu života.

Československé ministerstvo vnitra v únoru 1924 upozornilo na existenci a očekávanou úlohu českého elaborátu přednosty zemské politické správy v Brně

a zemské vlády v Opavě, stejně jako ministra s plnou mocí pro správu Slovenska v Bratislavě a guvernéra Podkarpatské Rusi v Užhorodě. Všem těmto vysokým úředníkům doporučovalo, aby vzali v úvahu založení a vedení podobných seznamů za účelem pořízení přesné evidence Romů příslušných do jednotlivých zemí.

Ministr s plnou mocí pro správu Slovenska seznámil o měsíc později s obsahem tohoto přípisu všechny župní úřady a souběžně nařídil, aby župani uložili podřízeným správcům okresních úřadů uskutečnit do konce dubna 1924 soupis všech, tedy nikoliv jen domovsky příslušných Romů. S ohledem na vysoké počty evidovaných osob však župani lhůtu nedodržovali a musili žádat několikrát o její prodloužení. Do konce srpna se podařilo shromáždit v župních úřadech v Bratislavě, Martinu, Zvolenu, Liptovském Mikuláši a v Košicích evidenci ze všech okresů, zatímco v nitranském župním úřadu pouze z okresů Bánovce nad Bebravou a Topoľčany.

Shromážděné údaje byly sumarizovány a některé později dodatečně korigovány odpověďmi okresních úřadů na následující otázky: 1. kolik žilo v okrese kočovných a kolik usedlých Romů, 2. zda měli usedlí stálé, nebo jen příležitostné zdroje obživy a zda se neuchylovali k migracím, 3. jaké sklony měli kočovní a usedlí Romové k trestné činnosti, 4. zda děti kočovných vůbec navštěvovaly školu a zda bylo postaráno o oddělenou, nebo o společnou školní výchovu dětí usedlých s dětmi majoritní populace, 5. jaké zkušenosti získaly úřady ze styku s Romy.

Sumární výkazy měla k dispozici E. Horváthová, která jich však použila jen k volným ilustracím při charakteristice počtu, zaměstnání a vzdělání Romů v košické župě, dále při srovnání dislokace romského obyvatelstva v nížinných a ostatních oblastech na Slovensku a konečně při diverzifikaci usedlých a kočovných Romů v bratislavské župě.

Podkladový materiál z jednotlivých okresů, který evidoval romské rodiny a jejich příslušníky, byl prostřednictvím bratislavského, martinského, zvolenského, liptovskomikulášského i košického, nikoliv však také nitranského župního úřadu odeslán k příštímu centrálnímu zpracování buď na ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska, nebo na krajinský úřad v Bratislavě. Tam však práce nepřekročily fázi shromažďovacích příprav a po vydání Zákona o potulných cikánech byly přerušeny a v pozdější době nedošlo nikdy k jejich obnově a pokračování. Abecední seznam slovenských Romů zůstal tak nesplněným úkolem.

Dnes se tento materiál, badatelskou veřejností zatím opomíjený, nachází celkem ve třech archivních fondech. Všechny podklady z okresů župy brati-

slavské, martinské, zvolenské, liptovskomikulášské a košické jsou uloženy ve Slovenském národném archívu ve fondu Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (kart. 727) a Krajský úrad Bratislava (kart. 676-678). v nitranské župě byla evidence uskutečněna pouze v okresech Bánovce nad Bebravou a Topoľčany a její výsledky neopustily registraturu župního úřadu, takže jsou uloženy ve Štátném oblastném archívu Nitra ve fondu Župný úrad Nitra (kart. 261).

Jakkoliv je podkladový materiál neúplný (nezahrnuje okresy Hurbanovo, Nitra, Nové Zámky, Prievidza, Štúrovo, Vráble a Zlaté Moravce), přesto má svou vypovídací sílu o Romech z převážného území Slovenska roku 1924. Dosažitelné údaje předkládají následující tabulky o počtech Romů v obcích, okresech a župách, o struktuře romské populace podle biologických ukazatelů, věkových skupin, způsobu života, zdrojů obživy a ekonomické aktivity a konečně také o manželských vztazích Romů a o školní docházce romských dětí.

Tabulka 1 Obce s romskou populací podle žup a správních okresů

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů	Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
XV. župa (Bratislava)	728 958	9 138	Kajal	1506	68
<i>Bratislava-Mesto</i>	<i>93 189</i>	<i>63</i>	Pusté Úľany	1729	118
<i>Bratislava-vonkov</i>	<i>41 492</i>	<i>234</i>	Réca	1120	157
Bernolákovo	2447	9	Senec	4656	38
Borinka	856	26	Sereď	5360	21
Devínska Nová Ves	2785	47	Tomašíkovo	2137	117
Farná	762	8	Trstice	2524	51
Ivanka pri Dunaji	994	7	Váhovce	2071	35
Lamač	1380	6	Veľké Úľany	3005	39
Marianka	841	4	Veľký Diosek ⁵	3279	144
Mást ¹	860	8	Vozokany	1328	42
Prievoz ²	1524	2			1
Rača	4733	19	Hlohovec	39 748	440
Vysoká pri Morave	2457	47	Alekšince	979	20
Záhorska Bystrica	2147	4	Bojničky	910	2
Zohor	2758	47	Bučany	1713	37
Dunajská Streda	40 898	408	Červeník	1080	1
Čenkovce	401	2	Dvorníky	2013	70
Dolní Náražd ³	1547	36	Hlohovec	8422	10
Dunajská Streda	5171	167	Horné Zelenice	764	35
Gabčíkovo	2803	33	Jalšové	423	11
Horní Náražd ⁴	751	9	Kľačany	711	37
Hroboňovo	1095	14	Lukáčovce	1074	24
Jahodná	1146	4	Madunice	1045	15
Malé Blahovo	873	2	Malý Báb	726	32
Malé Dvorníky	465	2	Pusté Sady	606	32
Michal na Ostrove	525	2	Siladice	909	10
Pastúchy	675	9	Šalgovce	494	19
Topoľovec	732	18	Šulekovo	1917	24
Trhová Hradská	1430	5	Trakovice	1194	25
Veľké Blahovo	1021	63	Žilkovce	662	24
Veľké Dvorníky	433	19			9
Vydrany	1062	21	..		3
Galanta	61 895	1 224	Komárno	57 636	589
Boldog	385	12	Čalovo	4012	81
Brakoň	162	7	Čičov	1434	80
Čierny Brod	1261	111	Kolárovo	9676	33
Dolné Saliby	2349	15	Komárno	17715	227
Galanta	3666	94	Okoličná na Ostrove	1407	12
Horné Saliby	3743	111	Opatovský Sokolec	1206	31
			Sokolce	293	20
			Zemianská Olča	1895	41

¹ O. sloučena s o. Stupava.

² Č. obvodu Bratislava 8 - Ružinov.

³ O. sloučena s o. Horní Náražd na o. Topoľníky.

⁴ O. sloučena s o. Dolní Náražd na o. Topoľníky.

⁵ O. sloučena s obcí Malý Diosek na o. Sládkovičovo.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Zemné	2794	8
Zlatná na Ostrove	2081	56
Malacky	48 104	752
Borský Jur	1985	5
Borský Mikuláš	2260	24
Borský Peter	1905	16
Gajary	3601	85
Jablonové	1104	20
Jakubov	1131	18
Kostolište	808	22
Kuchyňa	1723	31
Kuklov	1135	26
Láb	1472	37
Lakšárska Nová Ves	1319	24
Lozorno	1954	46
Malacky	5251	46
Malé Leváre	1540	58
Moravský Ján	1995	30
Pernek	1120	17
Plavecké Podhradie	745	12
Plavecký Mikuláš	1079	30
Plavecký Peter	574	5
Plavecký Štvrtok	1223	10
Rohožník	1259	19
Sekule	1462	19
Studienka	1521	8
Suchohrad	914	17
Veľké Leváre	2699	68
Záhorská Ves	2312	41
Závod	1845	18
Modra	36 137	292
Častá	1721	20
Čataj	1010	34
Dlhá	615	11
Doľany	1111	17
Dolné Orešany	1187	8
Dubová	849	6
Horné Orešany	1685	8
Limbach	906	7
Modra	5046	40
Neštich ⁶	378	3
Slovenský Grob	1079	54
Veľký Grob	1400	43
Viničné	1155	4

⁶ O. sloučena s obcí Svätý Jur, nyní Jur pri Bratislave.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Vištuk	1535	35
..		2
Myjava	25 035	270
Brezová pod Bradlom	4595	69
Bukovec	784	3
Hrachovište	936	1
Krajné	2974	24
Myjava	9250	104
Podkylava	844	8
Turá Lúka	2079	31
Vaďovce	1089	20
Višňové	324	10
Nové Mesto nad Váhom	42 557	457
Bašovce	517	7
Beckov	1403	22
Čachtice	2637	25
Častkovce	779	19
Dolné Srnie	1160	14
Horná Streda	845	7
Hornie Bzince ⁷	1357	13
Hrádok	876	22
Kálnica	977	6
Korytné ⁸	1114	28
Lubina	3264	17
Mnešice ⁹	888	6
Modrovka	159	34
Moravské Lieskové	4831	40
Mošovce	357	17
Nová Lehota	731	25
Nová Ves nad Váhom	625	20
Nové Mesto nad Váhom	5961	16
Pobedim	1141	56
Podolie	1450	30
Potvorice	436	7
Stará Turá	5627	26
Piešťany	38 127	362
Banka	940	48
Dobrá Voda	1388	34
Dolný Lopašov	1044	11
Drahovce	2341	8
Hubina	752	16

⁷ O. sloučena s o. Dolnie Bzince na o. Bzince pod Javorinou.

⁸ O. sloučena s o. Podolie.

⁹ O. splynula zástavbou s o. Nové Mesto nad Váhom.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů	Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Chtelnica	2051	21	Kopčany	2179	63
Lančár	218	2	Koválovec	349	14
Moravany nad Váhom	958	14	Kúty	2732	18
Ostrov	989	4	Močidlany ¹¹	473	12
Piešťany	9321	24	Mokrý Háj	761	25
Radošovce	476	37	Petrova Ves	1058	28
Ratnovce	547	3	Popudiny ¹²	404	64
Šípkové	547	2	Radimov	807	30
Trebatice	1001	9	Radošovce	1035	13
Veľké Kostoľany	1918	75	Skalica	4835	43
Veselé	1077	44	Trnovec	333	10
Vrbové	4617	10	Unín	1322	40
Senica	32 132	599	Vidovany	288	8
Cerová-Lieskové	1126	23	Vieska	406	6
Čáčov	1027	38	Vlčkovany	538	23
Čáry	1209	86	Šaľa	48726	1707
Častkov	787	1	Diakovce	3131	146
Dojč	1268	6	Dlhá nad Váhom	937	4
Hlboké	1153	11	Hájske	1401	17
Hradište pod Vrátnom	1026	50	Kráľová nad Váhom	1669	81
Jablonica	2164	31	Neded	4424	179
Koválov	851	10	Pata	1831	91
Osuské	753	12	Selice	1667	260
Podbranč	1118	8	Sládečkovce	3188	71
Prietrž	1144	21	Šaľa	4046	203
Prievaly	1002	35	Šintava	2436	25
Rohov ¹⁰	333	6	Šók ¹³	2060	38
Rovensko	492	7	Šoporňa	3775	99
Rozbehy	252	19	Tešedíkovo	3842	26
Rybky ¹⁰	356	8	Trnovec nad Váhom	2850	38
Senica	2685	4	Veča ¹⁴	1195	149
Smolinské	1147	6	Vlčany	5356	130
Smrdáky	338	19	Žihárec	2663	150
Sobotište	2235	24	Šamorín	31361	655
Sotina	701	7	Jelka	2644	25
Stráže nad Myjavou	1515	34	Komárov ¹⁵	615	47
Šaštín	2300	60	Malinovo	891	4
Štefanov	1423	31	Malý Lég ¹⁶	426	29
Vrbovce	3232	42			
Skalica	31 637	559			
Brodské	1958	42			
Gbely	3330	61			
Holíč	5639	46			
Chropov	583	6			
Kátov	484	7			

¹⁰ Os. o. Rohovské Rybky.

¹¹ O. sloučena s o. Popudiny na o. Popudinské Močidlany.

¹² O. sloučena s o. Močidlany na o. Popudinské Močidlany.

¹³ O. připojena k o. Selice.

¹⁴ O. připojena k o. Šaľa.

¹⁵ O. sloučena s o. Podunajské Biskupice.

¹⁶ Os. o. Lehnice.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Malý Máger ¹⁷	458	113
Masníkovo ¹⁸	262	5
Nové Košariská	612	18
Podunajské Biskupice	2439	101
Rastice ¹⁹	458	266
Sása ²⁰	348	18
Štvrtok na Ostrove	1333	12
Tomášov	1431	27
Trnava	60284	517
Biely Kostol	520	12
Bíňovce	563	4
Bohunice ²¹	517	17
Borová	458	21
Buková	923	8
Cífer	1990	21
Dolná Krupá	1859	19
Horná Krupá	705	28
Horné Lovčice ²²	485	16
Hrnčiarovce ²³	1700	11
Jarná	236	9
Klčovany ²⁴	514	24
Košolná	599	16
Krížovany nad Dudváhom	1173	8
Lošonec	700	11
Majcichov	1482	21
Modranka ²⁵	1690	6
Pác	392	24
Ružindol	1024	38
Slovenská Nová Ves	582	42
Smolenice	1485	14
Stredný Čepceň ²⁶	353	23
Valtašúr ²⁷	619	8
Varov Šúr	464	19
Veľké Brestovany ²⁸	659	19

¹⁷ Os. o. Nový Život.

¹⁸ Os. o. Lehnice.

¹⁹ Os. o. Zlaté Klasy.

²⁰ Os. o. Lehnice.

²¹ O. sloučena s o. Jaslovce v o. Jaslovské Bohunice.

²² Os. o. Lovčice.

²³ Os. o. Trnava.

²⁴ Os. o. Boleráz.

²⁵ Os. o. Trnava.

²⁶ O. splynula zástavbou s o. Sered'.

²⁷ O. sloučena s o. Šúrovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Veľké Šúrovce ²⁹	862	28
Voderady	1188	4
Zeleneč	1499	4
Zvončín	540	17
.	.	14
XVI. župa (Nitra)	441064	892
Bánovce nad Bebravou	33 359	356
Bánovce nad Bebravou	3008	102
Brezolupy	339	10
Horné Motešice ³⁰	525	8
Horné Naštice	486	1
Krásna Ves	845	11
Lútov	283	11
Pečeňany	568	25
Petrova Lehota	421	2
Prusy	590	11
Rožňová Neporadza ³¹	324	8
Rybany	1232	36
Šišov	386	8
Trebichava	573	5
Uhrovec	1274	40
Veľká Hradná	540	5
Veľké Chlievany	370	13
Zlatníky	926	15
Žitná ³²	529	44
..	..	1
Topoľčany	59 128	536
Bojná	1752	10
Čeľadince	434	18
Horné Chlebany	269	15
Chynorany	2277	48
Jacovce	1149	6
Klátova Nová Ves	1279	22
Klížske Hradište ³³	701	7
Kolačno	742	1
Krnča	878	17
Krušovce	1286	31

²⁸ O. sloučena s o. Zemiansko Šúrovce na o. Šúrovce.

²⁹ O. sloučena s o. Zemianske Šúrovce na o. Šúrovce.

³⁰ Os. o. Motešice.

³¹ Os. o. Neporadza.

³² Os. o. Žitná-Radiša.

³³ Os. o. Veľký Kríž.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Lipovník	331	11
Malé Uherce ³⁴	439	9
Nadlice	705	48
Nedanovce	713	27
Nemčice	745	3
Nemečky	390	20
Nitrianska Streda	641	30
Nová Ves nad Žitavou	1181	1
Podhradie	539	11
Práznovce	502	5
Preseľany	1346	1
Radobica	769	6
Rajčany	484	11
Skačany	1204	15
Súľovce	717	19
Tesáre	528	9
Topoľčany	7238	39
Urmince	1096	16
Veľké Bedzany ³⁵	357	11
Veľké Bielice	883	28
Veľké Kršteňany	492	41
XVII. župa (Martin)	410942	1946
Bytča	26 586	62
Hliník nad Váhom ³⁶	760	3
Hrabové ³⁶	486	23
Kolárovice	2031	4
Súľov-Hradná	796	12
Štiavnik	3498	4
Veľká Kotešová ³⁷	573	6
Veľké Rovné	4017	10
Čadca	40151	156
Čadca	5698	47
Čierne ³⁸	1769	4
Horelica ³⁹	1152	8
Oščadnica	3261	15
Skalité	2506	32
Svrčinovec	1729	4
Turzovka	8327	36

³⁴ Os. o. Partizánske.

³⁵ Os. o. Topoľčany.

³⁶ Os. o. Bytča.

³⁷ Sloučena s o. Zemianska Kotešová na o. Kotešová.

³⁸ Os. o. Makov.

³⁹ Os. o. Čadca.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Vysoká nad Kysucou	3655	10
Dolný Kubín	19933	56
Kraľovany	544	3
Krivá	620	5
Oravská Poruba	854	4
Párnica	1032	4
Veľký Bysterec ⁴⁰	427	8
Vyšný Kubín	512	15
Zázrivá	3038	17
Ilava	22 895	97
Dubnica nad Váhom	2413	11
Horný Lieskov	334	8
Ladce	1190	13
Malý Kolačín ⁴¹	115	3
Podhorie ⁴²	292	2
Prejta	541	5
Pružina	1536	16
Slopná	352	9
Visolaje	762	9
Zliechov	2002	10
..		7
Kremnica	10 903	22
Kremnica	4805	9
Kunešov	1622	13
Kysucké Nové Mesto	29 212	140
Budatínska Lehota	497	18
Klubina	612	1
Krásno nad Kysucou	2634	28
Kysucké Nové Mesto	2024	5
Lodno	716	9
Nesluša	2483	16
Povina	716	5
Radôstka	677	3
Riečnica	868	8
Rudinská	221	9
Stará Bystrica	2767	30
Zborov nad Bystricou	1625	8
Martin	56 125	447
Blatnica	969	2
Bodorová	217	31
Brieštica	349	1
Budiš	252	2
Čremošné	253	8

⁴⁰ Os. o. Dolný Kubín.

⁴¹ Os. o. Nová Dubnica.

⁴² os. o. Slavnica.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Dolná Štubňa ⁴³	694	31
Dolný Turček ⁴⁴	759	6
Dubové	865	11
Hadviga ⁴⁵	496	9
Horné Jaseno	344	13
Horný Turček ⁴⁶	924	1
Kláštôr pod Znievom	949	24
Liešno	117	11
Malý Čepčín	229	37
Martin	5657	7
Mošovce	1576	17
Necpaly	859	52
Nolčovo	398	9
Rudno	302	4
Sklabiňa	587	15
Sklené	2733	33
Slovany	526	12
Sučany	2544	16
Šútovo	400	3
Turčianska Štiavnička	707	6
Turčianske Kľačany	711	5
Turčiansky Peter	190	8
Vrícko	1969	11
Vrútky	6807	55
Záborie	144	4
.		3
Námestovo	26 660	32
Lokca	906	17
Lomná	717	1
Námestovo	1510	11
Rabčice	991	2
.		1
Považská Bystrica	24 491	77
Dolný Moštenec	362	12
Hatné	414	9
Malé Lednice	462	8
Mariková ⁴⁷	4584	8
Milochov	665	4
Orlové ⁴⁸	413	2

⁴³ Os. o. Turčianske Teplice.

⁴⁴ Os. o. Turček.

⁴⁵ Os. o. Brieštie.

⁴⁶ Os. o. Turček.

⁴⁷ O. rozdelená na o. Horná Mariková a Dolná Mariková.

⁴⁸ Os. o. Považská Bystrica.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Podvažie ⁴⁹	315	2
Považská Bystrica	2684	11
Praznov	376	2
Sádočné	205	2
Šebešťanová	349	2
Veľká Udiča ⁵⁰	754	6
Zemiansky Kvašov ⁵¹	150	8
.		1
Púchov	28515	202
Bohunice	593	4
Červený Kameň	1115	16
Dolná Breznica	464	6
Dolné Kočkovce	585	3
Horná Breznica	516	3
Hrabovka ⁵²	165	3
Kameničany	362	14
Krivoklát	348	10
Lazy pod Makytou	2174	7
Lednica	1089	3
Lysá pod Makytou	2134	12
Mikušovce	853	13
Nimnica	413	1
Nosice	613	5
Pruské	1275	19
Púchov	1639	26
Streženice	494	3
Tuchyňa	599	28
Vršatské Podhradie	476	6
..		7
Trenčín	51139	411
Biskupice ⁵³	682	15
Bošáca	4087	72
Dobrá	478	11
Dolná Súča	1624	7
Dolnie Zárečie ⁵⁴	188	11
Drietoma	1562	23
Hanzlíková ⁵⁵	388	10
Horná Súča	2883	11

⁴⁹ Os. o. Savčina-Podvažie.

⁵⁰ O. spojená s obcami Malá Udiča a Okrut na o. Udiča.

⁵¹ Os. o. Považská Bystrica.

⁵² Os. o. Púchov.

⁵³ Os. o. Trenčín.

⁵⁴ O. sloučená s o. Kostolná na o. Kostolná-Zárečie.

⁵⁵ O. splynula s o. Zlatovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Horné Srnie	1216	31
Hrabovka	330	8
Istebník ⁵⁶	383	2
Ivanovce	942	4
Kľúčové	297	3
Kostolná ⁵⁷	187	1
Krivosúd-Bodovka	347	1
Kubrá ⁵⁸	1114	8
Luborča	664	3
Melčice	790	3
Mníchova Lehota	772	11
Nemšová	1354	19
Omšenie	1385	4
Orechové ⁵⁹	543	5
Selec	1098	2
Soblahov	1100	18
Štvrtok	377	10
Trenčianska Teplá	2541	8
Trenčianska Turná	1197	2
Trenčín	10411	70
Veľké Bierovce	386	5
Veľké Stankovce ⁶⁰	782	2
Zemianske Lieskové	485	16
Zlatovce	815	15
Trstená	14 457	51
Liesek	1177	11
Trstená	2519	9
Tvrdošín	1582	13
Ústie nad Priehradou	1815	8
Vitanová	784	8
.		1
..		1
Žilina	59572	193
Bánová ⁶¹	883	10
Čičmany	1477	29
Dolná Tižina	803	14
Konská	1143	9
Lietavská Lúčka	858	23
Lysica	1114	21

⁵⁶ Os. o. Trenčín.

⁵⁷ O. sloučená s o. Dolnie Záhrečie na o. Kostolná Záhrečie.

⁵⁸ Os. o. Trenčín.

⁵⁹ Os. o. Závažie.

⁶⁰ Os. o. Trenčianske Stankovce.

⁶¹ Os. o. Žilina.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Považský Chlmec	877	6
Strážov ⁶¹	664	3
Svederník	558	13
Trnové ⁶¹	791	3
Turie	1321	10
Varín	1370	8
Višňové	1373	17
Závodie ⁶¹	1220	24
Žilinská Lehota		3
XVIII. župa (Zvolen)	507773	11664
Banská Bystrica	42 537	491
Badín	1405	27
Dolná Mičiná	339	3
Dúbravica	358	20
Hiadeľ	758	3
Hrochoť	1275	67
Jakub ⁶²	374	15
Kráľová ⁶²	415	14
Lubietová	1680	10
Lučatín	635	17
Majer ⁶²	321	31
Malachov ⁶²	697	9
Môlča	417	24
Motyčky	431	12
Podkonice	779	4
Podlavice ⁶²	950	17
Poniky	1563	39
Priechod	679	3
Radvaň ⁶²	1430	42
Sásová ⁶²	683	28
Skubín ⁶²	462	14
Slovenská Lupča	1897	40
Staré Hory	1383	12
Strelníky	1241	7
Uľanka	553	30
..		3
Banská Štiavnica	22 268	196
Antol	1423	26
Baďan	201	6
Banská Štiavnica	13 264	19
Banský Studenec	667	34
Dekýš	527	20
Ilija	589	42
Klastava ⁶³	92	5

⁶² Os. o. Banská Bystrica.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Počúvadlo	371	19
Prenčov	737	16
Teplá ⁶⁴	419	9
Brezno nad Hronom	46 519	507
Bacúch	1228	4
Beňuš	2199	6
Brezno nad Hronom	4041	84
Brusno ⁶⁵	689	2
Čierny Balog	4662	116
Dolná Lehota	1421	20
Jasenie	1112	2
Lopej ⁶⁶	2927	16
Michalová	533	7
Mýto pod Ďumbierom	1024	7
Nemecká	641	16
Pohorelá	2705	27
Pohronská Polhora	1728	12
Polomka	3007	39
Predajná	957	9
Ráztoka	510	2
Šumiac	2603	1
Švermovo	1505	38
Valaská	2065	6
Zámostie	437	12
Závadka nad Hronom	1452	14
..		2
Jesenské	30805	2124
Blhovce	807	46
Bottovo ⁶⁷	.	3
Cakov	367	24
Čamovce	571	82
Dražice	378	10
Drňa	412	37
Dubovec	692	8
Dulovo ⁶⁸	189	8
Gemerské Dehtáre	631	65
Gortva	455	100
Hajnáčka	1024	39
Hodejov	1273	111

⁶³ Os. o. Baďan.

⁶⁴ Os. o. Podhorie.

⁶⁵ Os. o. Hronov.

⁶⁶ Os. o. Podbrezová.

⁶⁷ Obec vytvořena k 31. 12. 1926 z m. č. o. Dubovca a z částí území obcí Cakova a Rimavská Seč.

⁶⁸ Os. o. Bátka.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Hostice	725	73
Husiná	829	148
Chrámec	709	78
Janice	281	20
Jesenské	1031	72
Jestice	253	7
Martinová	256	3
Mojín	288	27
Nižní Blh ⁶⁹	624	72
Nová Bašta	635	50
Pavlovce	355	11
Radnovce	521	66
Rimavské Janovce	1187	143
Rokytník ⁷⁰	317	48
Sútor	301	54
Šíd	679	77
Šimonovce	607	77
Širkovce	1017	234
Šurice	790	16
Tachty	543	42
Tomášovce	304	20
Uzovská Panica ⁷¹	783	96
Večelkov	504	47
Vieska nad Blhom	158	19
Vyšní Blh ⁷²	852	39
Krupina	45429	592
Babiná	699	7
Báčovce	107	8
Bzovík	463	20
Cerovo	869	30
Čekovce	579	15
Dolné Rykynčice ⁷³	581	18
Dolnie Terany ⁷⁴	539	6
Dolný Badín	234	29
Domaníky	283	12
Drážovce	188	10
Hontianske Nemce	647	13
Hontianske Tesáre	572	62
Horné Mladonice	365	14
Horný Dačov Lom ⁷⁵	909	16

⁶⁹ O. sloučena s o. Vyšní Blh na o. Velký Blh.

⁷⁰ Os. o. Uzovská Panica.

⁷¹ Včetně místní č. Jablonica.

⁷² O. sloučena s o. Nižní Blh na o. Velký Blh.

⁷³ Os. o. Rykynčice.

⁷⁴ O. sloučena s o. Hornie Terany na o. Terany.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Krnišov ⁷⁶	606	12
Krupina	4235	83
Ladzany	508	5
Lišov	527	6
Litava	913	68
Medovarce	301	11
Sebechleby	953	38
Selce	168	6
Senohrad	1248	73
Sudince	203	9
Súdovce	305	5
Sucháň	538	8
Žibřítov	322	8
Levice	40506	576
Bátovce	1311	17
Bohunice	436	4
Čajkov	1220	2
Dolná Seč	552	22
Dolní Almás ⁷⁷	8779	25
Dolní Prandorf ⁷⁸	920	30
Hontianske Trst'any	521	4
Horná Seč	660	6
Hronské Kľačany	276	2
Jalakšová ⁷⁹	211	32
Kálna ⁸⁰	1040	19
Kálnica ⁸¹	454	16
Levice	10343	28
Lok	1201	3
Malé Kozmálovce	572	13
Marušová ⁸²	364	16
Mýtné Ludany	1295	32
Nový Tekov	1288	31
Opatová ⁸³	241	14
Pečenice	334	27
Podlužany	772	7
Pukanec	3123	126

⁷⁵ O. sloučena s o. Dolný Dačov Lom na o. Dačov Lom.

⁷⁶ O. sloučena s o. Krnišov na o. Kráľovce-Krnišov.

⁷⁷ O. sloučena s o. Horní Almás na o. Jabloňovce.

⁷⁸ O. sloučena s o. Horní Prandorf na o. Devičany.

⁷⁹ Os. o. Bátovce.

⁸⁰ O. sloučena s o. Kálnica v o. Kálna nad Hronom.

⁸¹ O. sloučena s o. Kálna v o. Kálna nad Hronom.

⁸² Os. o. Nový Tekov.

⁸³ Os. o. Nová Dedina.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Rybník	1344	48
Starý Tekov	1599	22
Tekovská Nová Ves ⁸³	776	30
Lučenec	65137	1935
Ábelová	879	31
Belina	418	44
Bol'kovce	466	17
Breznička	393	9
Budiná	1410	6
Bulhary	289	54
Bystrička	226	28
Cinobaňa	2296	61
Čakanovce	816	52
Divín	1307	40
Dobroč	1511	4
Dobročská Lehota	682	8
Fiľakovo	3219	155
Fiľakovské Kľačany ⁸⁴	100	17
Fiľakovské Kováče	542	48
Gregorova Vieska	211	3
Holiša	476	52
Hrabovo ⁸⁵	446	3
Hradište	861	31
Jelšava	2822	11
Jelšovec	420	4
Kalonda	358	14
Lehôtka	397	27
Lentvora	245	4
Lovinobaňa	928	18
Lučenec	12417	115
Lupoč	419	4
Madačka	556	27
Málinec	6633	64
Mládzovo	255	8
Mučín	558	73
Mýtna	974	30
Nedelište	355	7
Nitra nad Ipľom	442	65
Nové Hony	280	11
Píla	757	14
Pinciná	423	7
Podkriváň	1491	51
Podrečany	358	8
Praha	282	4

⁸⁴ O. pripojena k o. Fiľakovské Kováče.

⁸⁵ Os. o. Kalinovo.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Prša	381	4
Radzovce	1209	64
Rapovce	754	87
Rovňany	313	29
Ružiná	528	18
Stará Halič	660	42
Šávoľ	451	66
Šuľa	285	4
Točnica	374	9
Tomášovce	871	11
Trenč	590	90
Tuhár	567	12
Uhorské	802	95
Veliká nad Ipľom	1013	57
Veľká Ves	434	40
Veľké Dravce	834	46
Vidiná	573	6
Zelené	392	1
..		9
Modrý Kameň	34466	675
Brusník	249	11
Bušince	772	16
Čebovce	769	55
Červeňany	184	10
Dolná Strehová	484	34
Dolné Plachtince	571	1
Dolné Príbelce	460	1
Dolné Strháre	593	39
Dolný Tisovník	217	4
Horná Strehová	281	2
Horné Strháre	593	10
Horný Tisovník	1360	25
Chrt'any	225	10
Kiarov	380	36
Kosihovce	692	12
Kováčovce	582	40
Lesenice	494	19
Lešť	791	30
Ľuboreč	606	24
Modrý Kameň	1373	19
Nenince	813	9
Nová Ves	382	29
Obeckov	460	15
Opatovská Nová Ves	571	3
Opava	315	4
Pôtor	488	47
Pravica	312	18

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Príboj	107	1
Senné	269	10
Slovenské Kľačany	259	14
Stará Huta	677	11
Stredné Plachtince	975	32
Suché Brezovo	295	2
Turie Pole ⁸⁶	976	4
Veľké Zlievce	767	1
Veľký Krtíš	852	28
Veľký Lom	490	5
Vieska	129	8
Záhorce	883	5
Závada	223	9
Želovce	1018	22
Nová Baňa	34095	263
Brehy	918	5
Bzenica	826	52
Dolná Ždaňa	515	5
Dolné Hámre ⁸⁷	1354	31
Hliník nad Hronom	880	25
Horná Trnávka ⁸⁸	330	11
Horná Ždaňa	522	11
Horné Hámre	1162	21
Hronský Beňadik	1104	8
Jedľové Kostol'any	1534	13
Nová Baňa	4868	5
Orovnica	447	12
Psiare ⁸⁹	348	13
Repište	563	6
Veľké Pole	3275	16
Žarnovica	2049	29
Rimavská Sobota	45428	1217
České Brezovo	1387	11
Hačava ⁹⁰	493	9
Hnúšťa	1668	56
Hrachovo	383	14
Hrnčiarske Zalužany	825	29
Hrušovo	201	1
Klenovec	4466	210
Kociha	283	27
Kokava nad Rimavicou	5147	102

⁸⁶ O. pripojena k o. Lešť.

⁸⁷ Os. o. Hodruša-Hámre.

⁸⁸ Os. o. Prestavky.

⁸⁹ Os. o. Hronský Beňadik.

⁹⁰ Os. o. Hnúšťa.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Krokava	323	3
Likier	879	11
Lipovec	254	5
Lom nad Rimavicou	944	29
Nižná Pokoradz	349	25
Nižný Skálnik ⁹¹	171	6
Ostrany ⁹²	119	4
Ožďany	1373	149
Polom ⁹³	312	3
Poltár	1186	9
Pondelok ⁹⁴	396	13
Potok	178	6
Ratkovská Suchá	304	5
Rimavská Baňa	447	28
Rimavská Lehota ⁹⁵	547	10
Rimavská Píla	661	20
Rimavská Sobota	8131	226
Rimavské Brezovo	509	40
Selce	301	20
Slizké	213	5
Striežovce ⁹⁶	169	5
Šoltýska	571	6
Tisovec	3802	40
Veľká Suchá ⁹⁷	381	22
Veľké Teriakovce	431	12
Vrbovce nad Rimavou ⁹⁸	208	30
Vyšná Pokoradz	328	12
Vyšný Skálnik	154	3
Zacharovce	346	10
.		1
Zvolen	52394	687
Bacúrov	305	5
Breziny	353	19
Budča	842	40
Detva	7515	104
Detvianska Huta ⁹⁹	1882	32

⁹¹ Os. o. Veľké Teriakovce.

⁹² Os. o. Hrušovo.

⁹³ Os. o. Hnúšťa.

⁹⁴ Os. o. Hrnčiarska Ves.

⁹⁵ O. sloučená s o. Rimavica na o. Lehota nad Rimavicou.

⁹⁶ Os. o. Hrušovo.

⁹⁷ Os. o. Hrnčiarska Ves.

⁹⁸ Os. o. Veľké Teriakovce.

⁹⁹ Včetne os. Bratkovica.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Dobrá Niva	1754	7
Dúbravy	403	27
Hájniky ¹⁰⁰	1370	11
Hriňová	6785	93
Klokoč	433	13
Kováčová	391	5
Lieskovec	840	16
Môťová ¹⁰¹	1225	38
Očová	3502	41
Ostrá Lúka	400	31
Sása	966	29
Sielnica	689	9
Slatinka	348	20
Veľká Lúka	369	15
Vígľaš	1140	30
Vígľašská Huta ¹⁰²	1083	27
Zolná	596	22
Zvolen	8917	8
Zvolenská Slatina	2586	32
..		3
Želiezovce	30423	958
Bajka	295	14
Čata	1935	67
Dolný Várad ¹⁰³	373	6
Hontianská Vrbica	1044	8
Horný Várad	226	12
Ipeľský Sokolec	1253	9
Jur nad Hronom	1155	25
Kubáňovo	664	11
Kukučínov	869	214
Mikula ¹⁰⁴	718	11
Pastovce	1172	923
Pohronský Ruskov	1176	31
Tekovské Lužany	2691	66
Tekovské Lužianky ¹⁰⁵	651	63
Turá	496	6
Veľké Šarovce ¹⁰⁶	1691	239
Vozokany nad Hronom ¹⁰⁷	678	19

¹⁰⁰ Os. o. Sliač.

¹⁰¹ Os. o. Zvolen.

¹⁰² Os. o. Vígľašská Huta-Kalinka.

¹⁰³ O. sloučená s obcí Horný Várad na o. Tekovský Hrádok.

¹⁰⁴ Os. o. Želiezovce.

¹⁰⁵ O. sloučená s o. Tekovské Lužany.

¹⁰⁶ O. sloučená s o. Malé Šarovce na o. Šarovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Želiezovce	2681	64
Žiar nad Hronom	17766	243
Bartošova Lehôtka	489	15
Hronská Dúbrava	460	21
Janova Lehota	2447	2
Jastrabá	610	33
Lutila	1083	33
Prestavky	606	21
Slaská	637	13
Stará Kremnička	639	44
Žiar nad Hronom	2539	61
XIX. župa (Liptovský Mikuláš)	308732	8239
Kežmarok	28550	994
Holumnica	530	40
Huncovce	1341	45
Jurské	277	79
Kežmarok	6466	67
Krížová Ves	530	85
Lubica	2390	159
Majerka	98	30
Malý Slavkov	424	19
Podhorany	580	31
Rakúsy	633	68
Ruskinovce ¹⁰⁸	540	26
Slovenská Ves	892	39
Stará Lesná	564	47
Stotince ¹⁰⁹	600	42
Stráne pod Tatrami	291	23
Toporec	767	65
Veľká Lomnica	1446	90
Vrbov	790	53
Výborná	436	16
Levoča	24801	630
Baldovce	155	1
Beharovce	230	19
Bijacovce	557	1
Brutovce	463	8
Dlhé Stráže	231	31
Domanovce	491	9
Dravce	384	8

¹⁰⁷ Os. o. Hronovce.

¹⁰⁸ O. zanikla, miestni č. o. Javorina.

¹⁰⁹ Os. o. Ihľany.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Dúbrava	350	12
Dvorce ¹¹⁰	.	39
Iliašovce	547	10
Jablonov	732	6
Jánovce	212	13
Klčov	307	4
Levoča ¹¹¹	7477	159
Machalovce ¹¹²	186	18
Nižné Repaše	550	11
Ofšavica	539	10
Ordzoviany	251	23
Roškovce ¹¹³	314	8
Spišské Podhradie	3201	24
Spišský Štvrtok	706	75
Torysky	775	39
Uloža	412	15
Vyšný Slavkov	565	16
Závada	231	7
.		55
Liptovský Hrádok	19342	212
Liptovská Porúbka ¹¹⁴	1262	20
Liptovská Teplička	1393	20
Pribylina	1482	35
Štrba	1718	57
Vážec	2275	37
Východná	2191	43
Liptovský Mikuláš	31428	197
Bobrovec	1395	6
Bobrovník	186	1
Bodice	338	7
Liptovská Mara ¹¹⁵	263	13
Liptovské Kláčany	240	3
Liptovské Revúce	1711	1
Liptovský Mikuláš	6016	92
Partizánska Ľupča	2010	19
Pavlova Ves	257	14
Uhorská Ves	293	23
Vfbbie ¹¹⁶	79	12

¹¹⁰ O. zanikla.

¹¹¹ Včetnĕ miestni časti Levočské Lúky.

¹¹² Os. o. Jánovce.

¹¹³ Os. o. Doľany.

¹¹⁴ Os. o. Liptovský Hrádok.

¹¹⁵ Os. o. Liptovská Sielnica.

¹¹⁶ Os. o. Vlašky.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů	Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Závažná Poruba	1026	6	Nováčany ¹²³	392	11
Poprad	22709	921	Ploské	716	2
Batizovce	752	23	Prihradzany	201	14
Filice ¹¹⁷	211	71	Rákoš	805	17
Gerlachov	719	59	Ratková	729	44
Hôrka	515	33	Ratkovská Lehota	443	4
Hranovnica	1248	63	Repištia ¹²⁴	240	9
Kravany	562	42	Revúca	1663	80
Lučivná	415	62	Revúčka	486	9
Mengušovce	372	44	Rybník	219	19
Nižná Suňava	632	12	Sása ¹²⁵	176	8
Nová Lesná	755	57	Sirk	1143	24
Poprad	2881	22	Šivetice	335	27
Spišská Teplica	952	115	Španie Pole	308	9
Spišské Bystré	1370	101	Turčok	842	6
Spišský Štiavnik	831	12	.		2
Štôla ¹¹⁸	276	32	Rožňava	40365	1614
Švábovce	405	61	Betliar	1170	29
Veľká ¹¹⁹	1808	6	Bôrka	521	24
Veľký Slavkov	1215	22	Brdárka	172	7
Vernár	680	9	Brzotín	1105	131
Vikartovce	1058	70	Čierna Lehota	955	44
Vyšná Suňava	599	5	Čučma	388	4
Revúca	21658	680	Dobšiná	4622	89
Brusník ¹²⁰	537	4	Drnava	577	16
Hucín	537	39	Gočaltovo	253	15
Chyžné	571	29	Gočovo	489	14
Jelšava	2822	87	Hanková	224	11
Jelšavská Teplica ¹²¹	277	41	Henckovce	418	18
Kameňany	776	52	Honce	328	6
Licince	650	52	Jovice	328	5
Lubeník	878	10	Kobeliarovo	339	9
Mníšany ¹²²	342	27	Kocel'ovce	245	21
Mokrú Lúka	748	8	Kováčová	259	4
Muráň	1321	46	Krásnohorská Dlhá Lúka	611	20
Muránska Dlhá Lúka	853	14	Krásnohorské Podhradie	1077	100
Muránska Huta	331	1	Kunova Teplica	731	66
Muránska Lehota	352	9	Lipovník	588	18
Muránska Zdychava	582	13	Lúčka	393	2
Nandraž	442	13	Malá Poloma ¹²⁶	591	10
			Markuška	180	4

¹¹⁷ O. pripojena k o. Gánovce.

¹¹⁸ Os. o. Mengušovce.

¹¹⁹ Os. o. Poprad.

¹²⁰ Os. o. Rybník.

¹²¹ Os. o. Gemerské Teplice.

¹²² Os. o. Magnezitovce.

¹²³ Os. o. Gemerský Sad.

¹²⁴ Os. o. Ratková.

¹²⁵ Os. o. Ratkovská Lehota.

¹²⁶ O. sloučená s o. Veľká Poloma na o. Gemerská Poloma.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů	Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Nadabula	618	37	Hincovce	138	5
Nižná Slaná	711	24	Hnilec	653	23
Ochtiná	684	45	Hrabušice	1088	67
Pača	616	11	Chrast' nad Hornádom	313	24
Pašková	404	30	Kolinovce	438	58
Petrovo	186	5	Letanovce	731	38
Plešivec	2339	142	Lieskovany	214	19
Rakovnica	508	14	Markušovce	1521	87
Rejďová	1223	68	Matejovce	260	16
Rochovce	438	12	Nálepkovo	1989	146
Roštár	318	32	Olcava	362	18
Rožňava	6319	135	Poráč	889	16
Rožňavské Bystré	460	4	Slatvina	212	1
Rudná	604	31	Smižany	1443	135
Silica	1000	24	Spišská Nová Ves	10955	82
Slavec	534	51	Spišské Tomášovce	389	33
Slavoška	182	1	Teplička	580	17
Slavošovce	1005	73	Vítkovce	189	52
Štítňik	1349	108	Vojkovce	285	12
Veľká Poloma ¹²⁷	730	18	Vydrník	389	50
Vidová ¹²⁸	203	17	Závadka	775	41
Vlachovo	819	48	Žehra	410	48
Vyšná Slaná	541	17	..		2
Ružomberok	34449	172	Spišská Stará Ves	9328	199
Hubová	1619	13	Haligovce	579	20
Kalameny	317	2	Jezerko	217	8
Likavka	2318	25	Lechnica	424	5
Liptovská Lúžna	2207	13	Matiašovce	778	18
Liptovská Osada	1734	29	Osturňa	1334	12
Liptovská Štiavnica	649	5	Reľov	345	8
Liptovské Revúce	1711	30	Spišská Stará Ves	1187	49
Lisková	1523	18	Spišské Hanušovce	425	27
Lúčky	1905	6	Stráňany	474	3
Potok	108	16	Veľká Franková	472	9
Ružomberok	14220	7	Veľká Lesná	476	25
Stankovany	1216	8	Veľký Lipník	909	15
Spišská Nová Ves	32817	1177	Stará Ľubovňa	21049	443
Arnutovce	186	13	Hromoš	493	14
Betlanovce	415	67	Chmeľnica	602	22
Bystrany	588	84	Jakubany	1746	64
Danišovce	184	20	Jarabina	1215	43
Hadušovce ¹²⁹	128	3	Kamienka	1120	18
			Kolačkov	533	7
			Kremná	190	5
			Lacková	339	13
			Legnava	485	6
			Litmanová	789	5

¹²⁷ O. sloučená s o. Malá Poloma na o. Gemerská Poloma.

¹²⁸ Os. o. Slavec.

¹²⁹ Os. o. Spišské Tomášovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Lomnička	674	75
Malý Lipník	614	4
Matysová	419	17
Mníšek nad Popradom ¹³⁰	433	7
Nižné Ružbachy	632	24
Nová Ľubovňa	1001	16
Plavnica	932	8
Podolíneec	1707	6
Podsadek ¹³¹	224	23
Stará Ľubovňa	1937	14
Starina	376	2
Šambron	760	29
Veľký Sulín ¹³²	549	8
Vyšné Ružbachy	628	13
Šafárikovo	20326	1049
Abovce	656	34
Ardovo	316	5
Barca	362	40
Behynce ¹³³	580	21
Bohúňovo	334	13
Bretka	454	16
Čoltovo	518	50
Dlhá Ves	582	14
Držkovce	783	45
Figa	437	15
Gemer	1239	71
Gemerská Hôrka	982	51
Gemerské Michalovce ¹³⁴	154	8
Hrkáč ¹³⁵	371	21
Hubovo	387	14
Chvalová	184	10
Kečovo	387	8
Kesovce	256	38
Kráľ	647	48
Králik ¹³⁶	479	69
Lenka	281	8
Levkuška	260	17

¹³⁰ Včerně místní části Kače.

¹³¹ Os. o. Stará Ľubovňa.

¹³² O. sloučena s o. Malý Sulín na o. Sulín.

¹³³ O. sloučena s obcami Šafárikovo a Starňa na o. Šafárikovo.

¹³⁴ O. sloučena s obcami Nižné Valice a Vyšné Valice na o. Valice.

¹³⁵ Os. o. Gemerská Ves.

¹³⁶ Os. o. Šafárikovo.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Meliata	403	20
Neporadza	483	2
Nižná Kaloša ¹³⁷	512	133
Nižné Valice ¹³⁸	265	17
Otročok	230	3
Polina	268	22
Rašice	243	12
Riečka	206	14
Skerešovo	339	30
Starňa ¹³⁹	428	33
Stránska	387	5
Strelnice	282	6
Šafárikovo	2195	24
Šankovce ¹⁴⁰	305	36
Včelínce	615	44
Višňové	110	13
Vyšné Valice ¹⁴¹	326	10
.		9
XX. župa (Košice)	599579	18257
Bardejov	36253	963
Andrejová	409	13
Bardejov	6593	160
Becherov	709	17
Beloveža	505	9
Bogliarka	241	8
Cígelka	488	22
Dlhá Lúka ¹⁴²	488	22
Frička	260	8
Gerlachov	417	17
Hervartov	357	13
Hrabské	479	16
Chmeľová	699	19
Janovce	279	28
Kľušov	571	3
Kríže	242	5
Kružlov	551	43
Kurov	517	17
Lenartov	571	20
Livov	272	10

¹³⁷ Os. o. Kaloša.

¹³⁸ Os. o. Valice.

¹³⁹ Os. o. Šafárikovo.

¹⁴⁰ Os. o. Gemerská Ves.

¹⁴¹ Os. o. Valice.

¹⁴² Os. o. Bardejov.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Lukov	826	5
Malcov	798	11
Mikulášová	320	24
Mokroluh	533	2
Nižné Raslavice ¹⁴³	422	84
Nižný Tvarožec	411	22
Ortuťová	238	7
Osikov	562	22
Petrová	437	12
Regetovka	276	14
Rešov	343	6
Rokytov	322	19
Rychvald	798	33
Smilno	661	36
Snakov	463	11
Stebnícka Huta	401	6
Stebník	497	18
Sveržov	331	18
Šarišské Čierne	450	19
Šášová	192	6
Šiba	401	7
Tročany	265	4
Varadka	240	22
Venecia ¹⁴⁴	204	10
Vyšná Polianka	211	9
Vyšný Tvarožec	234	5
Zborov	1707	79
Zlaté	554	17
Gelnica	29581	679
Gelnica	3737	37
Helcmanovce	1181	72
Hrišovce	240	6
Jaklovce	1110	20
Kaľava	185	12
Kojšov	957	8
Krompachy	5575	91
Malý Folkmar ¹⁴⁵	137	2
Margecany	738	15
Mníšek nad Hnilcom	1694	65
Nižnie Slovinky ¹⁴⁶	1472	28
Richnava	698	51

¹⁴³ Os. o. Raslavice.

¹⁴⁴ O. pripojena k o. Lukov.

¹⁴⁵ os. o. Košické Hámre.

¹⁴⁶ O. sloučena s o. Vyšnie Slovinky na o. Slovinky.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Rolova Huta ¹⁴⁷	170	2
Smolník	2768	15
Švendlár	1877	101
Úhorná	597	29
Veľký Folkmar	792	7
Vyšnie Slovinky ¹⁴⁸	613	33
Žakarovce	1422	85
Gíraltovce	16886	1007
Babie	149	2
Beňadikovce	322	11
Brezov	311	21
Bystré	623	33
Bžany	434	11
Dubinné	285	19
Dukovce ¹⁴⁹	156	16
Ďurďoš	209	48
Gíraltovce	1127	106
Hanušovce nad Topľou	1218	117
Harhaj	144	12
Chmeľov	406	42
Kalnište	258	10
Koprivnica	576	50
Kuková	354	24
Kurima	828	83
Lascov	211	17
Lúčka	186	40
Marhaň	426	44
Matiaška	159	13
Miňovce	230	7
Olšavce	176	37
Pavlovce	452	50
Proč	223	9
Prosačov	126	20
Pušovce	225	9
Radoma	419	23
Remeniny	248	6
Stuľany	410	28
Šandal	288	8
Šarišská Trstená	75	10
Štefurov	121	8
Valkovce	177	23
Železník	335	50

¹⁴⁷ O. sloučena s o. Margecany.

¹⁴⁸ O. sloučena s o. Nižnie Slovinky na o. Slovinky.

¹⁴⁹ Os. o. Želmanovce-Dukovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
<i>Humenné</i>	<i>20991</i>	<i>544</i>
Brekov	569	27
Ďapalovce	313	5
Hankovce	341	5
Humenné	4849	213
Humenský Rokytov ¹⁵⁰	414	8
Jabloň	438	17
Kamenica nad Cirochou	1071	33
Kamienka	517	9
Karná	320	12
Kochanovce	401	10
Koškovce	366	3
Lubiša	437	22
Lukačovce	311	13
Modra	552	14
Myslina	348	36
Nižná Sitnica	271	7
Nižné Ladičkovce	262	7
Petrovce ¹⁵¹	295	12
Rafajovce	112	14
Rovné	420	13
Slovenská Volová	210	10
Turcovce	210	26
Udavské	924	3
Veľopolie	232	9
Vyšná Sitnica	360	4
Vyšný Hrušov	556	12
<i>Košice-mesto</i>	<i>52898</i>	<i>771</i>
<i>Košice-vonkov</i>	<i>52006</i>	<i>361</i>
Bačkovík	328	26
Belža	307	4
Bernátovce ¹⁵²	295	71
Bidovce	670	92
Blažice	296	17
Bočiar ¹⁵³	136	7
Boliarov	354	35
Bukovec	478	46
Bunetice	116	4
Buzice ¹⁵⁴	333	5
Buzinka ¹⁵⁵	470	7

¹⁵⁰ Os. o. Rokytov pri Humennom.

¹⁵¹ Os. o. Pakostov.

¹⁵² Os. o. Valaliky.

¹⁵³ Os. o. Hutníky.

¹⁵⁴ Os. o. Valaliky.

¹⁵⁵ O. pripojena k o. Šaca.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Byster ¹⁵⁶	471	6
Čakanovce	400	27
Čaňa	1436	26
Ďurkov	667	85
Geča	529	8
Hrašovík	346	5
Chrastné	286	15
Kalša	423	16
Kavečany ¹⁵⁷	809	14
Kecerovské Kostol'any	279	25
Kecerovské Pekl'any	416	73
Kecerovský Lipovec	271	2
Kechnec ¹⁵⁸	469	40
Kostol'any nad Hornádom ¹⁵⁹	536	13
Košická Belá	1842	2
Košická Nová Ves ¹⁶⁰	1167	12
Košická Polianka	578	7
Košické Hámre ¹⁶⁰	493	31
Kráľovce	404	41
Krásna nad Hornádom	1044	139
Malá Lodina	274	20
Malá Vieska ¹⁶¹	507	33
Milhost' ¹⁶²	452	9
Myslava ¹⁶³	1322	71
Nižná Kamenica	425	4
Nižná Myšľa	949	50
Olšovany	426	58
Opiná	280	18
Ploské	716	10
Rákoš	222	10
Rankovce	350	26
Rozhanovce	1057	89
Ružín ¹⁶⁴	444	3
Seňa	1580	37
Skároš	472	12
Slanec	1119	79

¹⁵⁶ Os. o. Sady nad Torysou.

¹⁵⁷ Os. o. Košice.

¹⁵⁸ Os. o. Hraničná pri Hornáde.

¹⁵⁹ Os. o. Družstevná pri Hornáde.

¹⁶⁰ Os. o. Košice.

¹⁶¹ Os. o. Družstevná pri Hornáde.

¹⁶² os. o. Hraničná pri Hornáde.

¹⁶³ Os. o. Košice.

¹⁶⁴ O. zanikla a její území pričleněno k o. Košická Belá.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Slančik	230	5
Sokol'	465	13
Sokolany ¹⁶⁵	560	95
Svinica	756	99
Šaca ¹⁶⁶	581	43
Ťahanovce ¹⁶⁶	1588	84
Tepličany ¹⁶⁷	361	2
Trebejov	189	17
Trst'any	213	13
Trstené pri Hornáde	1082	50
Vajkovce	404	9
Veľká Ida	2145	164
Veľká Lodina	219	21
Vtáčkovce	226	50
Vyšná Hutka	284	9
Vyšná Kamenica	290	17
Vyšná Myšľa	722	54
Vyšní Olčvár ¹⁶⁸	630	21
Vyšný Čaj	335	29
Zdoba ¹⁶⁹	424	19
Ždaňa	893	116
..		1
Kráľovský Chlmec	31902	789
Ašvaň ¹⁷⁰	407	8
Bačka	672	1
Bodrog	361	2
Boľ	760	11
Čierna	497	5
Čop ¹⁷⁰	3098	174
Kapoňa ¹⁷¹	170	4
Klín nad Bodrogom	279	17
Kráľovský Chlmec	2853	75
Leles	1672	143
Dobrá	475	3
Malá Vieska	230	8
Malé Trakany	1087	21
Malý Horeš	1205	5
Poľany	722	17

¹⁶⁵ Os. o. Hutníky.

¹⁶⁶ Os. o. Košice.

¹⁶⁷ Os. o. Družstevná pri Hornáde.

¹⁶⁸ O. sloučena s o. Nižní Olčvár na o. Košické Olšany.

¹⁶⁹ Os. o. Sady nad Torysou.

¹⁷⁰ O. odstoupena SSSR.

¹⁷¹ Os. o. Leles.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Pribeník	1343	21
Solnička	372	72
Somotor	565	6
Streda nad Bodrogom	1677	49
Surty ¹⁷²	1131	36
Šalamúnová ¹⁷²	832	1
Tegláš ¹⁷²	456	21
Vécs ¹⁷³	453	4
Veľké Trakany	1076	14
Vojka	512	11
Zatín	805	21
.		6
..		7
Medzilaborce	17185	512
Borov ¹⁷⁴	324	23
Čabalovce	491	8
Čertižné	924	13
Habura	1150	28
Havaj	288	7
Hrabovec nad Laborcom	429	74
Kalinov	486	8
Krásny Brod	590	2
Malé Staškovce ¹⁷⁵	124	2
Medzilaborce	1731	85
Miková	416	23
Nižná Olka ¹⁷⁶	335	26
Nižné Čabiny ¹⁷⁷	468	10
Nižné Zbojné ¹⁷⁸	207	2
Ňagov	396	6
Palota	382	2
Poruba pod Vihorlatom	307	9
Pravrovce ¹⁷⁹	200	10
Repejov	346	3
Roškovce	314	3
Ruská Kajňa		31
Smolník	379	1
Sukov	244	10

¹⁷² O. odstoupena SSSR.

¹⁷³ Os. o. Somotor.

¹⁷⁴ Os. o. Medzilaborce.

¹⁷⁵ O. sloučena s o. Veľké Staškovce na o. Staškovce.

¹⁷⁶ O. sloučena s o. Vyšná Olka na o. Olka.

¹⁷⁷ O. sloučena s o. Vyšné Čabiny na o. Čabiny.

¹⁷⁸ O. sloučena s o. Vyšné Zbojné na o. Zbojné.

¹⁷⁹ O. pripojena k o. Repejov.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Svetlice	676	10
Veľká Driečna ¹⁸⁰	176	9
Veľke Staškovce ¹⁸¹	187	9
Volica	319	24
Vydraň	474	15
Výrava	382	2
Vyšná Radvaň ¹⁸²	561	24
Vyšné Zbojné ¹⁸³	308	15
Závada	198	9
Zbudská Belá	442	9
Michalovce	46608	742
Bánovce nad Ondavou	732	11
Bracovce	955	88
Budkovce	1329	117
Čečehov	589	15
Drahňov	982	125
Falkušovce	696	22
Hatalov	710	12
Hažín	613	17
Iňačovce	823	53
Jastrabie pri Michalovciach	526	54
Kačanov	270	13
Lastomír	1254	73
Laškovce	275	6
Lesné	428	8
Ložín	861	8
Lúčky	496	63
Malčice	1172	74
Malé Zalužice	820	62
Markovce	602	30
Michalovce	7351	47
Močarany ¹⁸⁴	600	2
Moravany	895	18
Nacina Ves	994	131
Nižný Hrušov	1061	4
Oreské	489	7
Petrovce nad Laborcom	611	20
Pozdišovce	1242	52
Rakovce nad Ondavou	1040	14
Rebrín ¹⁸⁵	673	25

¹⁸⁰ O. sloučena s o. Malá Driečna na o. Driečna.

¹⁸¹ O. sloučena s o. Malé Staškovce na o. Staškovce.

¹⁸² O. včlenená do o. Radvaň nad Laborcom.

¹⁸³ O. sloučena s o. Nižné Zbojné na o. Zbojné.

¹⁸⁴ Os. o. Michalovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Slavkovce	527	14
Sliepkovce	616	56
Straňany ¹⁸⁶	1513	196
Strážske	1201	62
Šamudovce	475	13
Trhovište	1227	51
Trnava pri Laborci	698	25
Veľké Zalužice	757	30
Vinné	1438	29
Vrbnica	309	45
Zbudza	457	7
Žbince	748	43
Moldava nad Bodvou	29877	826
Buzica	938	69
Čečejevce	863	41
Drienovec	1125	42
Dvorníky ¹⁸⁷	429	33
Hačava ¹⁸⁸	658	24
Háj ¹⁸⁹	393	6
Hrhov	971	31
Hrušov	422	14
Chym ¹⁹⁰	242	13
Jablonov nad Turnou	921	6
Janík	834	10
Jasov	1553	75
Mokrance	843	12
Moldava nad Bodvou	2007	105
Nižný Lánec	292	28
Nižný Medzev ¹⁹¹	2670	60
Nováčany	392	9
Peder	377	5
Perín ¹⁹²	1119	7
Štos	1022	7
Turna nad Bodvou ¹⁹³	1709	87

¹⁸⁵ O. zanikla zástavbou č. o. Zemplínska Široká.

¹⁸⁶ O. sloučena s o. Michalovce.

¹⁸⁷ O. sloučena s obcami Včeláre a Zádiel na o. Zádiel'ské Dvorníky.

¹⁸⁸ O. sloučena s o. Hnúšť'a.

¹⁸⁹ O. sloučena s o. Turna nad Bodvou na o. Turnianske Podhradie.

¹⁹⁰ O. spojená s o. Chym na o. Perín-Chym.

¹⁹¹ O. sloučena s o. Vyšný Medzev a os. Baňa Lucia na o. Medzev.

¹⁹² O. spojená s o. Chym na o. Perín-Chym.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Včeláre ¹⁹⁴	113	19
Vyšný Lánec	320	14
Vyšný Medzev	1521	109
Prešov	56075	232
Abramovce	299	6
Brežany	166	5
Červenica	521	26
Drienov	1390	85
Drienovská Nová Ves	308	5
Dulova Ves	397	15
Fričovce	589	29
Fulianka	238	2
Hrabkov	533	14
Chmiňany	384	63
Chminianske Jakubovany	661	21
Janov	195	11
Janovík	230	6
Kapušany	839	47
Kendice	552	23
Klenov	399	9
Kojatice	485	11
Kvačany	273	16
Lemešany	580	18
Ličartovce	482	17
Ľubotice	549	61
Močarmany ¹⁹⁵	295	13
Nižná Šebastová ¹⁹⁶	768	17
Nižné Mirkovce ¹⁹⁷	168	37
Okružná	282	6
Ondrašovce	137	7
Ovčie	283	10
Petrovany	714	25
Prešov	17577	140
Rokycany	295	11
Ruská Nová Ves	472	51
Sedlice	607	2
Seniakovce	137	5
Solivar ¹⁹⁸	2781	51

¹⁹³ O. sloučena s o. Háj na o- Turnianske Podhradie.

¹⁹⁴ O. sloučena s obcami Dvorníky a Zádiel' na o. Zádiel'ské Dvorníky.

¹⁹⁵ O. sloučena s o. Petrovany.

¹⁹⁶ Místní část o. Prešov.

¹⁹⁷ O. sloučena s o. Vyšné Mirkovce na o. Mirkovce.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Svinia	468	9
Šarišská Poruba	305	55
Šarišské Bohdanovce	679	2
Šindliar	418	16
Široké	1028	12
Tuhrina	323	14
Varhaňovce	359	46
Veľký Šariš	2540	148
Víťaz	742	18
Vyšné Mirkovce ¹⁹⁹	283	11
Záborské	234	5
Žehňa	303	26
..		5
Sabinov	36544	1159
Babin Potok	112	23
Bajerovce	604	7
Blažov ²⁰⁰	966	10
Brezovica	1186	47
Červenica pri Sabinove	521	2
Čirč	702	15
Drienica	547	4
Dubovica	735	24
Hanigovce	696	7
Hermanovce	703	18
Jakubovany	530	17
Jarovnice	728	33
Jastrabie nad Topľou	854	39
Kamenica	922	29
Krásna Lúka	455	29
Krivany	947	13
Kyjov	557	30
Lipany	1383	75
Ľubotín	631	22
Ľutina	627	35
Malý Slivník	235	9
Medzany	513	7
Močidl'any ²⁰¹	278	11
Nižný Slavkov	1031	37
Obručné	198	7
Olejníkov	448	17
Olšov	188	4

¹⁹⁸ Místní č. obce Prešov.

¹⁹⁹ O. sloučena s o. Nižné Mirkovce na o. Mirkovce.

²⁰⁰ O. zanikla.

²⁰¹ Os. o. Jarovnice.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Orlov	748	27
Ostrovany	340	13
Pečovská Nová Ves	1024	101
Plaveč	1071	1
Ražňany	786	23
Renčišov	319	9
Rožkovany	560	127
Sabinov	3749	79
Šarišské Michaľany	668	29
Terňa	471	73
Tichý Potok	564	24
Torysa	592	23
Uzovské Pekl'any	306	26
Závadka	78	7
Sečovce	46664	1671
Bačkov	655	12
Borša	851	7
Brehov	594	19
Brezina	626	71
Cejkov	1081	21
Čel'ovce	755	35
Černocho	462	7
Dargov	442	3
Egreš	356	38
Horovce	969	69
Hraň	1221	76
Hrčel'	496	51
Kochanovce ²⁰²	851	7
Kožuchov	306	2
Kravany ²⁰³	259	10
Kuzmice	958	42
Ladmovce	688	3
Lastovce	729	24
Luhyňa	454	7
Malé Ozorovce	506	7
Malý Kazimír ²⁰⁴	173	11
Michaľany	836	8
Milhostov	422	11
Nižný Žipov	1074	139
Novosad	524	50
Parchovany	1406	78
Plechotice	635	30
Sečovce	4231	139

²⁰² Os. o. Sečovce.

²⁰³ O. sloučena s o. Stankovce na o. Podhorany.

²⁰⁴ O. sloučena s o. Veľký Kazimír na o. Kazimír.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Sirník	542	9
Slivník	715	18
Stankovce ²⁰⁵	248	5
Trebišov	5880	285
Trnávka	214	4
Veľaty	725	40
Veľká Bara ²⁰⁶	384	6
Veľká Trňa ²⁰⁷	675	13
Veľké Ozorovce	656	66
Veľký Kazimír ²⁰⁸	536	10
Viničky	394	3
Vojčice	1342	52
Zbeňov	564	55
Zemplín	689	8
Zemplínska Teplica	1006	77
Zemplínske Hradište	1281	19
Zemplínsky Branč	453	24
Snina	28097	429
Belá nad Cirochou	1161	6
Čukalovce	423	5
Dlhé nad Cirochou	1339	64
Hostovice	628	15
Inovce	329	6
Kálna Rostoka	572	9
Klenová	778	23
Ladomirov	491	14
Nechvál'ova Polianka	427	6
Nižná Jablonka	296	9
Osadné	568	7
Papín	823	34
Ruský Hrabovec	562	13
Smolník	379	5
Snina	3423	63
Stakčín	1557	72
Starina	783	36
Šmigovec	307	3
Topoľa	500	4
Ubl'a	956	18
Ulič	903	7
Vyšná Jablonka	556	4
Zboj	926	4
Zvala	417	2

²⁰⁵ O. sloučena s o. Kravany na o. Podhorany.

²⁰⁶ O. sloučena s o. Malá Bara na o. Bara.

²⁰⁷ O. sloučena s o. Malá Trňa na o. Trňa.

²⁰⁸ O. sloučena s o. Malý Kazimír na o. Kazimír.

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Sobrance	25897	578
Beňatina	432	7
Bežovce	1567	29
Blatná Polianka	431	29
Blatné Remety	319	44
Hlivištia	431	21
Husák	369	6
Jovsa	837	25
Klokočov	435	15
Koňuš	631	34
Orechová	338	24
Petrovce	542	1
Podhorod'	491	8
Priekopa	504	13
Ruskovce	431	141
Sobrance	1228	45
Úbrež	940	15
Vojnatina	441	5
Vyšná Rybnica	413	47
Vyšné Revištia	514	59
Záhor	1102	10
Svidník	26678	746
Breznička	172	5
Brusnica	564	28
Cernina	574	11
Dubová	502	10
Duplín	346	17
Gribov	162	7
Hunkovce	292	23
Chotča	358	17
Kapišová	412	25
Kečkovce	414	16
Kolbovce	138	17
Krajná Bystrá	329	15
Krajná Poľana	202	14
Kružlová	312	2
Kurimka	455	8
Ladomirová	719	50
Medvedzie	197	7
Mestisko	387	23
Mlynárovce	298	9
Nižná Jedľová	174	10
Nižná Pisaná	201	12
Nižný Komárnik	269	15
Nižný Mirošov	289	3

Župa, okres, obec	Počet obyvateľ	Z nich Romů
Nižný Svidník ²⁰⁹	256	15
Pstriná	216	14
Rovné	520	21
Roztoky	421	24
Stročín	328	18
Stropkov	2336	193
Suchá ²¹⁰	188	4
Svidnička	226	4
Šarbov	93	31
Šemetkovce	232	23
Tisinec	154	1
Veľkrop	197	6
Vyšný Mirošov	518	35
Vyšný Orlik	430	13
Veľké Kapušany	19385	859
Bajany	537	24
Batva ²¹¹	224	5
Beša	657	11
Čičarovce	1157	26
Kapušíanske Vojkovce ²¹²	249	12
Komárovce	251	18
Križany ²¹³	506	21
Maťovce	503	43
Močiar ²¹⁴	284	38
Ňarád ²¹⁵	197	22
Palad' ²¹⁶	453	11
Palín	1053	26
Pavlovce nad Uhom	2286	263
Ptrukša	715	9
Senné	782	11
Stretava	544	17
Veškovce	356	3
Veľké Kapušany	2204	56
Veľké Rátovce ²¹⁶	562	23

²⁰⁹ O. sloučena s o. Vyšný Svidník na o. Svidník.

²¹⁰ Os. o. Vladiča.

²¹¹ O. odstoupena SSSR.

²¹² O. sloučena s o. Maťovce na o. Maťovské Vojkovce.

²¹³ O. sloučena s o. Liesková na o. Krišovská Liesková.

²¹⁴ O. sloučena s obcami Ňarád a Kľačany na o. Kapušíanske Kľačany.

²¹⁵ O. sloučena s obcami Močiar a Kľačany na o. Kapušíanske Kľačany.

²¹⁶ O. odstoupena SSSR.

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Veľké Slemence	794	119
Vojany	610	71
Vranov nad Topľou	56051	395
Banské	629	22
Benkovce	367	34
Cabov	446	8
Čaklov	776	70
Čemerné	1528	67
Čičava	364	39
Davidov	681	17
Dlhé Klčovo	869	13
Dobrá nad Ondavou	681	84
Hencovce	705	18
Hlinné	546	28
Jasenovce	389	11
Jastrabie nad Topľou	342	22
Kamenná Poruba	357	44
Kelča ²¹⁷	485	36
Komárany	343	18
Kučín	272	73
Malá Domaša	243	17
Nižný Hrabovec	870	68
Ondavské Matiašovce	451	35
Poša	522	16
Rudlov	280	18
Sačurov	1183	61
Sečovská Polianka	1361	63

Župa, okres, obec	Počet obyvatel	Z nich Romů
Sedliská	626	14
Skrabské	417	111
Slovenská Kajňa	342	43
Sol'	750	51
Tovarné	513	10
Tovarnianska Polianka	111	37
Vehec	619	93
Vranov nad Topľou	2834	41
Vyšný Žipov	480	6
Zámutov	792	24
Žalobín	509	83

Použité značky a zkratky:

. Počet Romů, jejichž domovská příslušnost nezjištěna.

.. Počet Romů, kteří byli v době soupisu nepřítomni.

č Část.

o. Obec.

os. o. Osada obce.

Údaje o celkovém počtu obyvatel žup, správních okresů a obcí citovány podle Statistického lexikonu obcí republiky Československé. III. Slovensko. Praha 1927; poslední jména obcí podle Retrospektivního lexikonu obcí Československé socialistické republiky 1850-1970. II/2. Praha 1978.

²¹⁷ O. zanikla v souvislosti s výstavbou vodního díla Domaša.

Tabulka 2 Struktura Romské populace podle domovské příslušnosti

Župa, správní okres	Počet Romů s domovským právem							
	na území okresu	mimo okres	z toho					
			Morava	Podk. Rus	Maďar -sko	Polsko	ost.	neud.
XV. (Bratislava)								
Bratislava-mesto	4	59	-	-	-	-	-	-
Bratislava-vonkov	207	27	-	-	-	-	-	-
Dunajská Streda	3714	37	-	-	4	-	-	-
Galanta	1113	111	-	-	1	-	-	2
Hlohovec	383	57	-	-	-	-	-	9
Komárno	487	102	-	-	1	-	36	1
Malacky	719	33	1	-	-	-	-	-
Modra	262	30	2	-	-	-	-	-
Myjava	229	41	8	-	-	-	-	-
Nové Mesto nad Váhom	428	29	-	-	-	-	-	-
Piešťany	331	31	2	-	-	-	-	-
Senica	560	39	1	-	-	-	-	2
Skalica	452	107	11	-	-	-	-	3
Šaľa	1653	54	-	-	1	-	-	20
Šamorín	665	-	-	-	-	-	-	-
Trnava	458	59	-	-	-	-	-	39
XVI. (Nitra)								
Bánovce nad Bebravou	285	71	-	-	-	-	-	28
Topoľčany	437	91	-	-	-	-	-	7
XVII. (Martin)								
Bytča	34	28	-	-	-	-	-	-
Čadca	155	1	-	-	-	-	-	-
Dolný Kubín	38	18	-	-	-	-	-	-
Ilava	67	30	-	-	14	-	-	5
Kremnica	10	12	-	-	2	-	-	-
Kysucké Nové Mesto	128	12	-	-	-	-	-	-
Martin	368	79	-	-	-	-	-	1
Námestovo	25	-	-	-	-	-	-	-
Považská Bystrica	56	21	-	-	-	-	-	2
Púchov	179	23	-	-	-	-	-	-
Trenčín	334	77	-	-	-	-	-	6
Trstená	38	13	-	-	-	1	1	1
Žilina	169	24	-	-	-	-	-	1
XVIII. (Zvolen)								
Banská Bystrica	469	22	-	-	-	-	-	-
Banská Štiavnica	178	18	-	-	-	-	-	-
Brezno nad Hronom	450	57	-	-	-	-	-	-
Jesenské	2000	124	-	-	35	-	3	11
Krupina	512	80	-	-	-	-	-	-
Levice	497	79	-	-	9	-	-	23
Lučenec	1794	141	-	-	12	-	-	6
Modrý Kameň	602	73	-	-	-	-	-	-
Nová Baňa	233	30	-	-	-	-	-	-

Tabulka 2dokončení

Župa, správni okres	Počet Romů s domovským právem							
	na území okresu	mimo okres	z toho					
			Morava	Podk. Rus	Mad'ar -sko	Polsko	ost.	neud.
Rimavská Sobota	1190	27	-	-	-	-	-	1
Zvolen	603	84	-	-	-	-	-	41
Želiezovce	890	68	-	-	28	-	2	-
Žiar nad Hronom	233	10	-	-	-	-	-	-
XIX. (Liptovský Mikuláš)								
Kežmarok	875	119	-	-	2	-	-	15
Levoča	578	52	-	-	12	-	-	1
Liptovský Hrádok	202	10	-	-	-	-	-	-
Liptovský Mikuláš	158	39	-	1	10	1	1	12
Poprad	915	6	-	-	-	-	-	-
Revúca	569	111	-	-	6	-	-	2
Rožňava	1533	81	-	-	1	-	-	5
Ružomberok	146	26	-	-	-	-	-	-
Spišská Nová Ves	1047	129	-	2	3	4	-	-
Spišská Stará Ves	172	27	-	-	-	11	-	-
Stará Ľubovňa	371	72	-	-	-	2	-	-
Šafárikovo	905	144	-	-	25	-	-	15
XX. (Košice)								
Bardejov	920	43	-	-	2	3	-	-
Gelnica	566	113	-	-	-	-	-	-
Giraltovce	897	110	-	-	-	-	-	-
Humenné	484	60	-	-	-	2	-	-
Košice-mesto	755	16	-	-	-	-	1	-
Košice-vonkov	2021	192	-	-	44	-	-	3
Kráľovský Chlmec	715	74	-	15	52	-	-	6
Medzilaborce	439	73	-	-	-	20	-	-
Michalovce	1562	180	-	-	5	-	-	2
Moldava nad Bodvou	693	133	-	9	44	-	-	-
Prešov	1007	225	-	1	18	4	7	-
Sabinov	1068	91	-	-	-	-	-	-
Sečovce	1549	122	-	-	21	-	-	1
Snina	344	85	-	-	15	5	-	1
Sobrance	495	83	-	-	-	-	-	-
Svidník	651	95	-	-	1	5	-	-
Veľké Kapušany	825	134	-	-	4	-	1	-
Vranov nad Topľou	1234	161	-	-	8	-	-	19

Tabulka 3 Složení romské populace podle pohlaví

Župa	Celkem	Muži	Ženy
XV. (Bratislava)	9138	4473	4665
XVI. (Nitra)	892	432	460
XVII. (Martin)	1946	909	1037
XVIII. (Zvolen)	10464	5075	5389
XIX. (Liptovský Mikuláš)	8239	4064	4175
XX. (Košice)	18175	8898	9277

Tabulka 4 Věková struktura romské populace podle pohlaví

Župa	Pohlaví	Věk v letech					
		-3	4-6	7-14	15-18	18+	nej.
XV.	muži	535	369	838	347	2329	55
	ženy	538	361	775	401	2514	76
	celkem	1073	730	1613	748	4843	131
XVI.	muži	57	33	51	40	222	1
	ženy	44	40	82	33	261	-
	celkem	101	73	133	73	483	1
XVII.	muži	94	67	147	75	521	5
	ženy	114	50	155	149	560	9
	celkem	208	117	302	224	1081	14
XVIII.	muži	609	369	987	463	2619	28
	ženy	624	393	927	539	2868	38
	celkem	1233	762	1914	1002	5487	66
XIX.	muži	608	296	736	346	2040	38
	ženy	538	306	736	388	2155	52
	celkem	1146	602	1472	734	4195	90
XX.	muži	1308	775	1659	725	4269	18
	ženy	1373	727	1518	809	4681	28
	celkem	2681	1502	3177	1534	8950	46

Tabulka 5 Struktura romské populace XVI. župy (Nitra) podle způsobu života

Správní okres	Celkový počet	Z toho	
		kočovných	usedlých
Bánovce nad Bebravou	356	-	356
Hurbanovo	744	104	640
Nitra	899	33	866
Nové Zámky	933	34	899
Prievidza	619	-	619
Štúrovo	794	107	617
Topoľčany	561	91	470
Vráble	606	48	558
Zlaté Moravce	489	-	489

Tabulka 6 Zdroje obživy romské populace

Zdroj obživy	Župa					
	XV.	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.	XX.
Tradiční řemesla	313	27	127	284	274	437
kovářství	279	21	117	226	252	257
jiná řemesla	27	4	6	27	10	13
drobná výroba	7	2	4	31	12	167
Dovednosti	842	79	102	795	210	552
provozování hudby	812	79	102	795	210	552
komedianství	30	-	-	-	-	-
Fyzická práce a služby	2909	248	770	3238	3012	6855
průmysloví dělníci	2	2	3	1	20	11
příležitostní dělníci	722	25	136	526	721	2208
nádeníci	983	180	429	1560	1467	3387
rolníci a soukromníci	8	-	-	5	15	7
posluha u rolníků	10	2	10	22	13	19
obecní služba	1	3	-	51	26	37
práce v domácnosti	1183	36	202	1078	680	1186
Překupnictví	23	3	14	38	6	60
koňské handlířství	17	2	3	9	6	32
podomní obchod	6	1	11	29	-	28
Příživnictví	43	41	66	101	221	54
vydržování	4	16	2	7	5	5
žebrota	26	7	27	50	18	23
věštění	-	-	-	2	1	8
prostituce	1	-	-	1	-	-
potulka	8	-	11	9	189	2
nezaměstnanost	4	18	26	32	8	16

Tabulka 7 Ekonomická aktivita romské populace

Župa	Počet osob		Z nich ekonomicky aktivní
	produktivního věku	vykazujících zdroj obživy	
XV. (Bratislava)	4843	4130	4087
XVI. (Nitra)	483	398	357
XVII. (Martin)	1081	1080	1014
XVIII. (Zvolen)	5487	4461	5360
XIX. (Liptovský Mikuláš)	4195	3723	3502
XX. (Košice)	9074	7977	7923

Tabulka 8 Manželské vztahy Romů

Župa	Počet manželství	Z toho legální manželství	Konkubináty
XV. (Bratislava)	1474	1364	100
XVI. (Nitra)	139	131	8
XVII. (Martin)	336	297	38
XVIII. (Zvolen)	1747	1533	214
XIX. (Liptovský Mikuláš)	1179	1081	98
XX. (Košice)	3136	2433	703

Tabulka 9 Pravidelná školní docházka romských dětí

Župa	Děti	
	školou povinné	školu navštěvující
XV. (Bratislava)	1613	153
XVI. (Nitra)	133	6
XVII. (Martin)	302	32
XVIII. (Zvolen)	1914	50
XIX. (Liptovský Mikuláš)	1472	7
XX. (Košice)	3177	100

Summary

A MATERIAL ON ROMANIES IN SLOVAKIA FROM 1924

The author publishes the results of a discriminational count of Romanies in Slovakia, taken by the Czechoslovak Interior Ministry in 1924. The count recorded the surname, the first name, nickname, age, marital status, sex and way of living. The collected data were summarised at regional offices. Except for some districts in the south, they were preserved for most of Slovakia. However, some details were only summarised for smaller territorial units. In a number of tables the author presents available data on the number of Romanies and all residents of communities, districts and regions; summarised data on the structure of Romanies according to their residence, sex, age, way of life (nomadic or sedentary), the source of living and economic activity; marital status (marriage or concubinage); and the school attendance of Romany children.

Josef Pekař, *Knihu o Kosti. Kus české historie. 5. vydání.*

Praha, Elka Press 1998, 367 str.

Pekařovu *Knihu o Kosti* není třeba odborníkům představovat. Jestliže tak přesto činíme v případě jejího pátého vydání, pak je tomu tak proto, že je v něm čtenářům zpřístupněn poprvé i třetí díl práce, o němž se dlouho soudilo, že se jeho text nezachoval. Nové vydání připravila do tisku Marie Ryantová, která nejen pečlivě redakčně zpracovala rukopis třetího dílu, ale také opatřila nový ilustrační materiál a doprovodila *Knihu o Kosti* zajímavým doslovem, ve kterém osvětlila její genezi a zejména problém nevydaného třetího dílu.

Zmíněný třetí díl je vlastně torzem. Josef Pekař v něm původně zamýšlel zpracovat dějiny kosteckého panství až do roku 1848, čtyři dochované kapitoly však končí v 80. letech 18. století. Po jejich přečtení čtenář pochopí, proč Pekař nakonec tento díl nedokončil. Sám uváděl několik důvodů: V důsledku podrobné znalosti katastrů prý příliš zabředl do detailů, a tím ohrozil charakter celého díla, navíc do práce zasáhla i světová válka. Ještě počátkem dvacátých let se autor ovšem myšlenky na pokračování v práci na třetím dílu nevzdával, nechával si rezervovat příslušné archiválie, avšak při druhém vydání *Knihy o Kosti* v roce 1935 již s dokončením nepočítal. Dochované kapitoly třetího dílu ukazují, že k nezdaru díla nedošlo jen pro zabřednutí do detailů, ale spíše kvůli metodickým problémům, které přinášela nová problematika a s nimiž si Pekař buď dost dobře nevěděl rady, nebo jim nechtěl věnovat tolik času a energie jako problémům druhého dílu. Některé pasáže přímo budí dojem, že autor byl při jejich psaní motivován především snahou, aby dostal svému slibu dokončit třetí díl do roka po dílu druhém, jakoby ho práce již netěšila, neboť vše podstatné již řekl, ať již v dvou dílech *Knihy o Kosti*, nebo v Českých katastrech.

Sestupnou tendenci díla prozrazuje nejlépe srovnání první kapitoly třetího dílu, pojednávající o majitelích *Kosti* od roku 1739 do konce 19. století, s těmi kapitolami prvního dílu, kde autor sleduje osudy majitelů *Kosti* z rodu Černínů z Chudenic. Proti 35 stránkám věnovaným Černínům stojí pouhých 6 stránek pojednávajících o Netolických a jejich nástupcích. Čtenář tu marně hledá širší úvahy o dobové dějinné problematice, jimiž vynikají brilantní "černínské" kapitoly, ač by se tu přímo nabízela reflexe vztahu české šlechty k osví-

censkému absolutismu a centralismu i k novodobému českému národnímu hnutí, nenajde tu nic ani o kulturní aktivitě jednotlivých majitelů, jen pouhý výčet nejdůležitějších osobních dat.

Podobným zklamáním je i kapitola druhá, pojednávající o vrchnostenském hospodaření na kosteckém panství. Je ovšem nutno přiznat, že to je vlastně první pokus o komplexní pohled na panskou ekonomiku u nás, opřený o dosud nevyužité typy pramenů, jako byly účetní výkazy a hospodářské instrukce, současně však je nutno konstatovat, že autor většinou zůstává u pouhého popisu, který sice přináší mnoho cenných detailů, avšak nepostihuje dynamiku zkoumaného jevu a neprovokuje k podnětným úvahám onoho typu, jež známe z druhého dílu. Nejzdařilejší kapitolou třetího dílu je nepochybně kapitola třetí, nazvaná Proměny Netolického, která již byla r. 1995 zpřístupněna našim čtenářům v separátní edici připravené M. Ryantovou. Autor tu sleduje změny, k nimž došlo v postavení poddaných kosteckého panství za nového majitele Václava Kazimíra Netolického z Eisenberka v letech 1739-1760. Byly to jednak změny, jež vyplynuly ze zavedení tereziánského katastru, jednak změny vyvolané racionalizačními snahami samotného Netolického, které spočívaly v dělení obecních pozemků a v hromadném zakládání domkářských usedlostí (autorem podrobně sledovaným po jednotlivých vsích), dále v přeměňování lánů, v pokusech o "ustejňování" gruntů, ve zvyšování robot (autor je dává do souvislosti zejména s robotním patentem r. 1738) a zejména v jednotné kalkulaci kontribučních a urbaniálních povinností, vycházející důsledně z hrubého výnosu poddanského hospodářství. Zde jakoby znovu nabral dech autor druhého dílu, zde se také setkáme s cenným podnětem, k němuž se česká agrární historiografie dopracovala až po mnoha desetiletích, totiž s doceněním cenového a populačního vývoje jako faktoru vedoucího v době tereziánské přes vysoké nároky státu i vrchnosti k zlepšování hmotné situace poddaných. Zajímavá, byť místy příliš do podrobností zabíhající je i kapitola čtvrtá, pojednávající o důsledcích robotního patentu z roku 1775 a sledující poddanský spor, který se po jeho aplikaci na kosteckém panství rozhořel a vlekl až do roku 1786. Důkladností výkladu o dopadu patentu na poddané nebyla vlastně dodnes v naší literatuře překonána. I když ve zmíněných dvou kapitolách Pekař zůstává věrný své tezi o státu jako hlavním viníku bídy poddaných, jeho kritičnost vůči šlechtě a jejímu úřednictvu tu výrazně vzrůstá a nabývá až nečekané ostrosti. Další kapitoly pravděpodobně nikdy napsány nebyly.

Je jistě dobré, že torzo třetího dílu konečně spatřilo světlo světa. Přes výše zmíněné výhrady obsahuje nepochybně mnoho cenného materiálu a i řadu podnětů, které mohly obohatit naši agrární historii, pokud by bývala měla

možnost se s nimi seznámit. Stejně přínosné je vydání torza třetího dílu i pro poznání samotného Pekařova vědeckého vývoje. Je však možno se ptát, zda bylo nejvhodnějším řešením vydat třetí díl v jednom svazku se dvěma předchozími díly. Jednak se tím čtenáři dostává kniha v jiné podobě, než v jaké mu ji předložil autor, včetně částí, s nimiž sám nebyl spokojen, jednak pro ty, kteří mají Knihu o Kosti v jednom ze čtyř předchozích vydání, vznik problém, zda ji kupovat znovu, nebo se spokojit s překopírováním příslušné části (zabírající zhruba jednu pětinu celku), nebo na její získání zcela rezignovat. Těch majitelů, kteří si knihu zakoupí znovu, asi mnoho nebude, kalkulace nakladatelství, že spojením tří dílů v jeden svazek podstatně zvýší odbyt, nejspíše byla mylná. Naskytá se otázka, zda by nebylo možno vydat třetí svazek ještě jednou separátně, třeba ve skromnější úpravě, jako studijní materiál. Zájemci o něj by se jistě našli.

Eduard Maur

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Kouřimsko.

Zpracovala a úvod napsala Helena Klímová. Praha, Státní ústřední archiv 1997, 218 s.

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Bechyňsko 1-3.

Zpracovaly a úvod napsaly Zdena Kokošková, Helena Sedláčková, Magda Zahradníková. Praha, Státní ústřední archiv 1997, 867 s.

Edice soupisu podle víry z roku 1651 dosáhla Kouřimskem a třemi svazky Bechyňska již 12 svazků. Každý z krajů přitom má své zvláštnosti. Soupis obyvatel podle víry pro **Kouřimsko** zachycuje jen menší část obyvatel kraje. Z 23 dochovaných soupisů z jednotlivých panství, resp. královských měst, se v pěti uvádí pouze sumárně, že všichni obyvatelé jsou katolíci, jeden soupis (statek Ďáblice) uvádí celkový počet obyvatel, ale nikoliv jmenovitý výčet a pouze 17 má obvyklou formu jmenového seznamu. Z těchto sedmnácti pouze pět pochází z větších panství (Brandýs nad Labem, Kolín, Kounice, Český Šternberk a Uhřetěves), dvě z královských měst (Kolín a Kouřim) a zbytek z drobných statečků o jedné až dvou vsích. To znamená, že standardní soupis pokrývá jen zlomek plochy kraje. Přes tyto nedostatky i seznamy z Kouřimska přinášejí zajímavá data. Především je tu zachycena početná židovská minorita v Kolíně, po Praze největší v zemi, a to včetně dětí od narození, což nám umožňuje nahlédnout do populační problematiky židovského obyvatelstva, v naší literatuře až dosud téměř zcela přehlížené. Dále pak je tu spolu se statkem Kojetice zachyceno i obyvatelstvo čtvrti sv. Mikuláše na Starém Městě

pražském, která byla vrchností tohoto statečku. V některých seznamech zaujme uvádění věku malých dětí v týdnech nebo ve čtvrtích roku. Svatomikulášský seznam, pocházející až z r. 1656, vlastně není soupisem podle víry ve vlastním smyslu slova, nýbrž zpovědním seznamem. I když až na výjimky neeviduje děti a neuvádí ani věk evidovaných osob, není z hlediska historické demografie bezcenný, neboť nám umožňuje učinit si obraz o "zalidnění" jednotlivých domů v Praze, pro niž se jinak soupis z roku 1651 nezachoval. Skutečnost, že ještě roku 1656 víc než 40 procent evidovaných osob (469 z 1150) neodevzdalo zpovědní cedulky, poněkud překvapuje a napovídá, že proces rekatolizace Prahy probíhal pomaleji, než se dosud soudilo, hlavně v mase podruhů a sloužících.

I když ani v **Bechyňsku** nechyběla panství, jejichž majitelé se spokojili s pouhým konstatováním, že všichni poddaní jsou katolíci, je území kraje pokryto standardními soupisy podstatně lépe než Kouřimsko. Řada soupisů se nám zachovala z okolí Tábora a z oblasti východně od Tábora až k Pacovu, dále je jimi pokryt souvislý pruh na pravém břehu Vltavy od Bernartic až po Týn nad Vltavou a z větší části i celá jižní část kraje od Veselí nad Lužnicí až po Vyšší Brod, kde najdeme četná rozsáhlá panství Český Krumlov, Vyšší Brod a Třeboň. I v tomto kraji mají některé soupisy zajímavou, jinde neobvyklou podobu. Na panství Český Krumlov nebyl ve vrchnostenské kanceláři sestaven seznam za celé panství, ale pouze tu byly shromážděny soupisy podle jednotlivých rychet a podle záduší, sestavené rychtáři a faráři, a s průvodním dopisem zaslány do místodržitelské kanceláře. Při uspořádání Staré manipulace pak byly uloženy nikoliv pod společným číslem, ale promíšeně mezi jinými panstvími podle názvů rychet. Polovina rychet se přitom ztratila. Způsob sestavení seznamu zajímavě dokládá vysoký stupeň poddanské autonomie na panství; rychtář v mimořádně rozlehlé rychtě Polná na Šumavě s 24 vesnicemi a 1101 obyvateli nad 12 let si dokonce držel vlastního písaře. Na panství Jindřichův Hradec vrchní hejtman podobným způsobem shromáždil a snad i odeslal 12 dílčích seznamů, které na tomto panství sestavili jednotliví faráři. Seznamy se bohužel nedochovaly, pouze jejich soupis. Z panství Nové Hrady je uložen v příslušném fondu soupis dluhů jednotlivých z duší, vlastní seznam poddaných podle víry však nikoliv; snad ani nebyl odeslán místodržícím.

Způsobem zpracování poslední svazky edice v zásadě nevybočují ze standardu předcházejících svazků a dobře odpovídají hlavnímu účelu edice, tj. zpřístupnit pramen zejména lokálním badatelům a genealogům, a zabránit tak postupnému chátrání originálu. Bechyňský soupis je stejně jako předtím žatecký opatřen německým resumé a německým překladem poznámek, což lze jen

uvítat. Velmi obtížná práce čekala na editory při identifikaci jednotlivých vsí v německé části Bechyňska, kde se místní jména několikrát změnila a kde řada osad po roce 1945 zanikla. Snad právě proto se do identifikace vloudilo několik chyb a zejména rejstřík vykazuje určité nedostatky. V některých případech jsou vsi uváděny v rejstříku jen pod českým jménem, ač v textu jsou zaznamenány pod jménem německým, což velmi ztěžuje jejich identifikaci (Czekau, Preitenstein), jiné vsi jsou v rejstříku zcela vynechány (Babice, Borovští Uhlíři, Boršov u Vyššího Brodu, Kořenov, Květušín, Přední Výtoň, Radošovice, Rychnov u N. Hradů, Soběslav, Žabovřesky), z několika variant téhož jména je uvedena jen jedna, což ztěžuje hledání (např. u Míšňan jen Moißetschlag, nikoliv Meißetschlag), některé osady jsou určeny mylně (Haidl není jen Lomek, ale také Jablonec, Lověšické Rovné je správně Kladenské Rovné, uvedený Mladoňov neleží u Rychnova nad Malší, ale u Boletic), při výskytu několika různých vsí téhož nebo podobného jména není vždy odkazováno ke správným stránkám (Rychnov u Nových Hradů - Rychněvek, Dražice - Dražič, Boršov nad Vltavou a Boršov u Vyššího Brodu). Jak v Kouřimsku, tak i v Bechyňsku se editorky nepokusily určit jednotlivé vsi v tom případě, že poddaní jsou evidováni nikoliv podle vsí, ale podle rychet (Vyšší Brod, Lošany) nebo v rámci celého statku bez dalšího dělení (Chocerady), ač v tomto případě bylo snadné dotáhnout věc do konce nahlédnutím do edice berní ruly nebo alespoň do Doskočilova Popisu Čech. To vše jsou ale jen drobnosti, které nijak nebrání využití seznamu zejména v lokálním měřítku, ať již genealogy nebo autory sociálně-historických mikrostudií, avšak poněkud přece jen stěžují využití pramene pro statistické studie většího rozsahu.

Eduard Maur

Hana Pátková (Ed.): Berní knihy Starého Města pražského (1427 až 1434).

Edice. Praha, Scriptorium 1996, 331 s.

Jaroslav Čechura-Zdeněk Hojda - Martina Novozámská (Edd.): Nájemníci na Starém městě pražském roku 1608.

Praha, Scriptorium 1997, 188 s.

Jako druhý a třetí svazek edice Documenta Pragensia - Monographia, vydávané pro Archiv hl. m. Prahy Scriptoriem, spolkem pro nekomerční vydávání odborné literatury v Praze, vyšly dvě cenné edice evidenčních pramenů pocházejících ze Starého Města pražského, z nichž jeden vznikl jako pomůcka pro vybírání městské dávky v době husitské revoluce a druhý k policejní

evidenci nájemníků a podruhů na sklonku doby rudolfinské. Oba dva jsou prvořadými prameny pro studium sociální a národnostní struktury obyvatelstva Prahy v daném období a oběma se dostalo nyní vynikající edice.

Vlastní edici textu prvního pramene předaslala editorka, pracovnice HÚ AV ČR v Praze Hana Pátková úvod, ve kterém nejdříve podává užitečný přehled dosavadního bádání o berních knihách a rejstřících v našich zemích včetně výkladu o vývoji značně rozkolísané terminologie. Poté se zabývá vznikem a účelem rukopisu č. 20, který připravila k edici. Tento pramen nejde jednoznačně diplomaticky zařadit, neboť sloužil v různých letech jako berní kniha i berní rejstřík. Pro lepší pochopení jeho funkce podává editorka důkladný výklad o vybírání lózunky na Starém Městě. Pak následuje popis rukopisu a konečně přehled edic našich berních knih (v němž postrádám Bělohávkovu edici knihy počtů města Plzně, která sice již překračuje datem vzniku tradiční hranici středověku, ale svým charakterem do uváděného souboru nepochybně patří). Vlastní edice je připravena mimořádně pečlivě a opatřena několika rejstříky, které dovolují dokonalou orientaci ve vydávaném textu. Vzhledem k tomu, že edic berních knih a rejstříků vyšlo dosud nemnoho, je třeba edici uvítat dvojnásobně.

Zcela ojedinělá je pak u nás edice druhého soupisu. Pramenů tohoto druhu se v našich archivech dochovalo velmi málo a vydán dosud nebyl žádný. Je tedy význam edice zcela mimořádný, a to nejen pro sociální dějiny, resp. historickou demografii, ale i pro dějiny kulturní. Vydaný pramen byl kdysi využit Z. Wintrem, a J. Teigem, roku 1945 však jeho originál shořel a dlouho nebylo známo, že v Archivu Národního muzea existuje jeho opis, zhotovený někdy po polovině minulého století. Ten se nyní stal základem uvedené edice. V úvodu k ní je podán popis pramene, výklad o vzniku a účelu "Poznamenání" a nastíněna výpovědní hodnota pramene a možnosti jeho historického využití. Text edice je doplněn rejstříkem jmen a zaměstnání, jmen domů, míst a zemí původu evidovaných nájemníků a místopisným seznamem domů, což výrazně usnadňuje jeho využití. Pokud jde o místopisný seznam domů, podařilo se editorům určit zhruba jejich polovinu. Za pomoci Lívovy edice berní ruly a pro Mikulášskou čtvrť i edice zpovědního seznamu z r. 1656 by bylo možno tento počet nepochybně rozšířit. Pokud jde o vlastní soupis, z hlediska demografického jde ovšem o pramen poněkud problematický, neboť údaje o jednotlivých nájemnících (pokojnících), resp. podruzích zřejmě většinou neevidují rodinné příslušníky, zvl. děti. I tak je to pramen pozoruhodný, který např. dokládá existenci několika skutečných "činžáků" v rudolfinské Praze, jako byl např. někdejší Králův dvůr s 36 nájemníky, univerzitní kolej krále Václava se

17 nájemníky (z nichž někteří jsou uváděni s rodinami a čeládkou), dům Jana Novobydžovského (25 nájemníků), Jindřicha z Lichocevsí (17 nájemníků) nebo tzv. Krenhaus na Staroměstském náměstí (18 nájemníků a podruhů). Zajímavé je srovnání se zповědním seznamem Mikulášské čtvrti z roku 1656, vydaným v téže době v rámci edice Soupisu poddaných podle víry z roku 1651 pro Kouřimský kraj. Ukazuje, že celkový počet podruhů ve srovnání s dobou rudolfinskou po třicetileté válce poněkud poklesl, zůstával však stále velmi výrazný a v některých domech (např. Na baště), bylo roce 1656 napočteno dokonce více nájemníků než roku 1608. Navíc se ukazuje, že zjevně existovala i jistá kontinuita v oblíbě jednotlivých domů příslušníky některých povolání. Např. v domě U zelené žáby žil roce 1608 jako nájemník komorní písař Jan Kristián Maler, roku 1656 kancelista při komoře Maxmilián Los. Až bude provedeno důkladné srovnání obou soupisů a berní ruly, náš obraz struktury pražské populace, byť jen na příkladu omezeného vzorku obyvatel Mikulášské čtvrti, dostane opět ostřejší kontury.

Eduard Maur

Eva Semotanová, Historická geografie českých zemí.

Práce Historického ústavu AV ČR. Řada A - Monografia. Historický ústav AV ČR, Praha 1998, 293 s.

V posledních letech nebylo publikováno mnoho prací, které by se podrobně zabývaly historickogeografickým výzkumem českých zemí obecně. A to přesto, že tento výzkum má u nás dlouhou tradici, což se projevuje i obsáhlou produkcí, v níž však převládají studie drobnější či úžeji zaměřené. Proto by již shrnutí nejdůležitějších výsledků tohoto bádání bylo užitečné. Autorka, která je v první řadě specialistkou v oboru historické kartografie, se však pokusila o víc. Jejím záměrem bylo nejen shrnout výsledky dosavadních bádání o geografické minulosti našich zemí, ale představit historickou geografii jako samostatnou vědní disciplínu - jako mezní obor studující nejen důsledky minulého působení člověka na přírodní prostředí, ale také stav geografického prostředí v minulosti, jehož konečným výsledkem může být dokonce rekonstrukce stavu krajiny k určitému historickému datu. Proto nedílnou součástí metod, používaných historickou geografii jsou mj. metody historické kartografie, které umožňují výzkum doplnit, ale jeho výsledky také vhodným způsobem znázornit.

Práce Evy Semotanové je pojata i jako uvedení do oboru, který je sice považován za „pomocnou vědu historickou“, ale bez něhož si moderní syntézu

dějinného vývoje již neumíme představit. Proto jsou úvodní kapitoly věnovány vymezení historické geografie jako vědního oboru a jeho struktuře, používaným pramenům, metodám výzkumu.

Těžiště práce však leží, jak titul naznačuje, v přehledu historické geografie českých zemí. Tu autorka rozdělila do tematicky jednolitých částí. První věnuje přehledu historickogeografické produkce domácí proveniencí, jejímu zaměření a metodám výzkumu. Druhá část podává hlavní rysy fyzickogeografického obrazu českých zemí v minulosti, zatímco třetí obsahuje velmi podrobný přehled územního vývoje českého státu a jeho správního členění. Čtvrtá část pojednává o vývoji osídlení, následuje vývoj dopravní sítě. Stejně jako moderní geograf doplňuje uvedené charakteristiky studovaného území o informace o kulturní nadstavbě, i moderní historická geografie si všímá kulturních jevů v minulosti, možností jejich kartografického zachycení; ty jsou obsahem šesté části.

V samostatné kapitole je pojednáno postavení českých zemí v rámci Evropy, nejen jejich poloha na mapě Evropy, ale i geopolitické postavení v historickém vývoji.

Závěr je vlastně zamyšlením nad minulostí, výsledky, současným stavem oboru a také úvahou o jeho budoucnosti. Práce je doplněna terminologickým slovníčkem a seznamem pramenů a literatury, atlasů, místopisných příruček a slovníků, které autorka skromně označuje za výběry, vědoma si jednak obtížnosti shrnutí vyčerpávajícího seznamu, jednak jeho zbytečnosti, neboť řada, zejména různých regionálních místopisů, buď již svůj význam ztratila nebo již v době svého vzniku patřila k méně hodnotným.

Všechny pasáže jsou doplněny kartografickými přílohami, neboť autorka plně využívá svých dobrých znalostí mapových pramenů a možností, které mapové zobrazování geografických jevů skýtá. Obrazové přílohy jsou tudíž složeny dílem z reprodukce starých kartografických děl či obrazů, dílem z nově sestavených map, kterými jsou zároveň dokumentovány i výsledky výzkumu. Část z nich sestavily autorka sama. Reprodukci sice některé přílohy poněkud ztratily na kráse, oceňuji však jejich výběr, neboť o existenci řady z nich vědí jen odborníci a reprodukce starých kartografických děl zde rozhodně neslouží pouze k okrase, jak se tomu jinak běžně děje.

Historický demograf v práci nalezne řadu užitečných informací, protože populační vývoj byl a je ovlivňován fyzickogeografickými podmínkami a zpětně se promítal do tvorby kulturní krajiny, jejímž výzkumem se historická geografie zabývá především.

Ludmila Fialová

Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Josef Ehmer, Tamara K. Hareven und Richard Wall unter Mitarbeit von Markus Cerman und Christa Hämmerle.

Frankfurt/Main-New York, Campus Verlag 1997, 429 s.

Ve sborníku věnovaném vídeňskému profesoru Michaelu Mitterauerovi k jeho šedesátým narozeninám se spojilo 19 světových specialistů z oboru dějin rodiny, aby ve svých příspěvcích ukázali rozmanitost témat a metod dnešního historického výzkumu rodiny a kriticky zhodnotili dosavadní teorie i postupy této disciplíny, k jejímuž rozvoji jubilat přispěl vrchovatou měrou. Jejich příspěvky jsou zaměřeny k šesti tematickým okruhům. V prvním, metodologicky zaměřeném oddílu, nazvaném *Výzkum rodiny a historická věda*, jsou otištěny čtyři studie. Tamara K. Hareven (Delawarská universita a Harvardova universita) tu pojednala o heuristických a metodických inovacích historického studia rodiny a jejich vlivu na historiografii jako celek; novum vidí především v dynamizaci sociálních dějin a zvýšeném zřetelu k jednotlivci jako jejich aktéru. Klasik dějin rodiny Peter Laslett (Cambridge) na pozadí svého konceptu „historické sociologie“ dokládá obtíže vědeckého postihu soudobé rodiny. Obecněji k sociálním dějinám jsou zaměřeny příspěvky Jürgena Kocky (Berlín) a Hanse Medicka (Göttingen). Prvý rozvíjí svůj známý koncept „Gesellschaftsgeschichte“, jenž má umožnit na základě mnohostranných pohledů historickou syntézu, druhý diskutuje na příkladu britského historika E. P. Thompsona problém porozumění kultuře a poměr mezi empirií a teorií v sociálních dějinách.

Druhý oddíl sborníku pojednává o *integraci zkoumaných rodinných poměrů do širšího společenského kontextu*. Roger Schofield (Cambridge) na příkladu volby dne křtu, sňatku a pohřbu v Anglii 1540-1849 dokumentuje možnost využití kvantitativních metod k postihu dějin mentalit, konkrétně vazby zkoumaného jevu k náboženské víře, socioekonomickým strukturám i lokálním a kulturním zvláštnostem. Angiolina Arru (Neapol) pojednává o sociální a právní integraci přistěhovalců do Říma v 18. a 19. století a úloze sňatku a rodiny v tomto procesu. Edith Saurer (Vídeň) dokládá v příspěvku, který čerpá i z českého materiálu, že v různých částech habsburské monarchie patřily v 19. století rodina a manželství ke zcela odlišným systémům sociální kontroly a disciplinace, což vedlo k různosti jejich forem a funkcí a jejich různému místu v diskursu vrchností. David Sabeau (Los Angeles) pak zkoumá zásadní funkci

rodiny v procesu vytváření tříd v 19. století, zejména z hlediska určitých forem myšlení, cítění a pohybu.

Ve třetím oddílu sborníku je na několika konkrétních příkladech doloženo, že při konstrukci strukturních modelů je možné a nutné neztratit ze zřetele *zájmy a představy jednajících subjektů*. Rainer Beck (Salzburg) tu věnuje pozornost touze po lásce a po uspokojivých emocionálních a sexuálních vztazích na bavorské vesnici v 18. stol., a to zejména na základě kulturní kontextualizace individuálních případů zachycených v soudních spisech, ve středu zájmu Christiny Hämmerle (Vídeň) se octly překvapivě intenzivní a komplexní interakce a vzájemná očekávání mezi nemanželskými dětmi a jejich otci kolem roku 1900, zatímco Reinhard Sieder (Vídeň) sleduje "postmoderní" rodinnou kariéru mladé ženy 90. let našeho století.

Čtvrtý oddíl se soustřeďuje k po léta diskutované *typologii evropských modelů rodiny*. Velmi instruktivní příspěvek Richarda Walla (Cambridge) systematicky shrnuje nepřehlednou řadu lokálních a regionálních studií k této otázce, jež vznikly v posledních desetiletích. Maria Todorova (Gainesville) ukazuje na metodické problémy a ideologické implikace modelů jako „evropská“, „východoevropská“ nebo „balkánská“ rodina, aniž by však jejich použití zcela odmítala. Andrejs Plakans (Iowa State University) a Charles Wetherell (Riverside) se pokoušejí ve svém společném příspěvku nově interpretovat statistické výsledky významného mezinárodního projektu nazvaného Princeton European Fertility Project, orientovaného k 19. a 20. století, a vyvodit ze získaných dat nové impulzy k regionálně diferencovanému výzkumu dějin východoevropské rodiny. Bývalé Československo je tu zastoupeno jako jeden ze sedmi subregionů východní centrální Evropy. Dalším autorem vycházejícím mj. z českého materiálu, je Markus Cerman (Vídeň). Pokouší se o srovnání modelů raně novověké rodiny v rakouských a českých zemích a v Uhrách a dospívá v závěru, že v tomto prostoru existovala značná regionální i časová diference a že nelze jednoduše mluvit o existenci či neexistenci západního modelu, zejména když přihlédneme k sňatkovému věku a k podílu svobodných osob. Pátý oddíl pak přináší dvě zajímavé studie, v nichž japonští autoři Osamo Saito a Yuji Wakao srovnávají strukturu a vývoj rodiny v Japonsku a v Evropě od 18. do 20. století.

Přínos sborníku je shrnut v úvodním pojednání z pera Josefa Ehmera (Salzburg), Tamary K. Harevenové a R. Walla, kde je rovněž podán výstižný obraz jubilantova životního díla. Podle zmíněných autorů patří k nejdůležitějším otázkám, které jsou v jednotlivých příspěvcích dotčeny, např. problém hranice mezi předindustriální a industriální společností, prostorová diference modelů

rodiny, definice rodiny, význam nerodinných sociálních sítí. Metodicky kladou otištěné příspěvky důraz na „mikrohistorický“ přístup, na jednací prostor a jednání sledovaných subjektů, na využití tzv. ego-dokumentů, aniž by však podceňovaly význam kvantitativního studia, s jehož pomocí se někteří autoři pokoušejí proniknout i k mentalitám. Jak se tu říká, aktuální historický výzkum rodiny se v tomto svazku představuje jako disciplína, v níž vedle sebe existují a navzájem se doplňují „klasické“ sociálněhistorické postupy a nové kulturně-historické podněty, kvantitativní strukturní analýzy a k subjektu orientované kvalitativní výzkumy, sahající od velkoprostorových diachronních a interkultuálních srovnání až k mikroskopickým dílčím studiím. A právě v této mnohostrannosti uveřejněných příspěvků leží hlavní přínos sborníku, který i pro naši historickou demografii přináší (mj. díky připojené souborné bibliografii) cenné podněty.

Eduard Maur

Jiří Langer, Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce.

Rožnov pod Radhoštěm, Ready 1997, 236 s.

Moravský národopisný badatel a historik, dlouholetý pracovník rožnovského Valašského muzea v přírodě Jiří Langer v recenzované publikaci shrnul výsledky svého více než třicetiletého studia lidové architektury a sídelních poměrů na severovýchodní Moravě a v přilehlých oblastech Těšínska a Slovenska. Jádrem práce je pojednání o typologii a vývoji lidové architektury, přesněji řečeno venkovského domu. Tyto otázky jsou zasazeny do širokého historického kontextu s důrazem na funkční souvislosti vývoje obydlí. Vzhledem k zvolenému regionu je rovněž zevrubně pojednáno o problému valašské kolonizace. Svůj výklad autor doprovází početnými vlastními mimořádně instruktivními náčrtly, které výrazně napomáhají hlubšímu pochopení textu.

Posouzení přínosu Langerovy práce pro dějiny naší lidové architektury ponechávám povolanějším. Publikaci zde věnuji místo proto, že autor vývoj lidového domu zkoumá v úzké souvislosti s vývojem rodiny, jemuž věnuje poslední, pátou kapitolu. Dokládá tu dobré poučení současnou zahraniční literaturou k dějinám rodiny i literaturou kulturně antropologickou, především však vychází z domácí národopisné tradice a z důkladného archivního i

terénního výzkumu. Vývoj rodiny líčí v těsné souvislosti s vývojem poddanského práva k půdě a s ekonomickou činností stavebníků. Hajnalovo dělení Evropy na dvě oblasti s odlišným typem rodiny právem považuje za příliš zjednodušující a vyslovuje se spíše pro složitější regionální typologii, vázanou jak na určité ekotypy, tak i na jednotlivé oblasti specifického pozemkového práva. Pokud jde o terminologii, zůstává věrný tradičnímu úzu národopisců (velkorodina ad.), který se zcela nekryje (např. při definici rozšířené rodiny) s terminologií demografů a historiků rodiny. S tím, že v této oblasti nedosáhneme jednoty, se asi budeme muset smířit. Některé teze našich národopisců, které přejímá i autor, např. o značném významu a rozšíření rodinného nedílu ve středověkém rolnickém prostředí, mají ovšem silně hypotetický charakter a historie rodiny se k nim bude muset znovu a znovu vracet, aby je ověřila či zpochybnila. To ovšem nic nemění na skutečnosti, že jako celek je Langerova práce mimořádně zdařilá a že právě spojení dějin architektury s dějinami rodiny ji obohacuje o aspekty, které ve starším bádání o dějinách hmotné kultury nebyly dostatečně reflektovány.

Eduard Maur

Cezary Kuklo, Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne.

Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 1998, 265 s.

Výsledky polského historického výzkumu rodiny si zasluhují zvýšené pozornosti našich badatelů hned z několika důvodů. Jedním je podobná sociální struktura obou zemí, která přímo vybízí ke komparaci, dále pak obdobné prameny, které tuto komparaci usnadňují. Práci C. Kukla o osamělé ženě v městské společnosti na sklonku existence šlechtické Rzeczy pospolité je třeba uvítat tím více, že u nás podobná monografie dosud chybí a že celé dějiny ženy v raném novověku jsou u nás dosud v plenkách.

Autor ve zmíněné práci formuluje své závěry o postavení osamělé ženy na základě pěti lokálních sond, z nichž dvě zahrnují centrální farnosti dvou největších polských měst, Varšavy a Krakova, a zbývající se týkají menších měst i městeček. Hlavním pramenem jsou pro něho soupisy farníků z let 1791-1792, jejichž každoroční sestavování bylo krátce předtím nařízeno státem. Dále pak se opírá o městské knihy a o spisový materiál církevních archivů, jakož i o některé tištěné prameny (cestopisy, tisk ap.). Pokud jde o metodu, lze říci, že autor se soustřeďuje především na kvantitativní postupy směřující k postižení

strukturních jevů. Dnes velmi oblíbená kvalitativní analýza, opírající se o studium jednotlivých případů zasazených do širokého kulturního kontextu, má u něho spíše jen doplňkový význam.

Nejdůležitější závěry, k nimž C. Kuklo dospěl, lze shrnout takto: Ve městech, zvláště velkých, existovala ve zkoumaném období početní převaha žen, zvláště ve věkových skupinách 20-55 a 60+ let. Ve velkých městech rovněž početně převažovalo svobodné obyvatelstvo nad provdanými a ženatými jedinci (až 2/3), definitivní celibát přitom podle měst postihoval 3-41% žen (nejvíce v Krakově). Počet sloužících ve městech (6-32%) byl vyšší než v západní Evropě (15-20%), v malých městečkách přitom bylo služebnictvo silně feminizováno a byly v něm výrazněji zastoupeny děti.

Studium téměř 6 000 domácností dále dokládá, že převažovaly jednoduché rodiny (79-85% malá a 66-67% velká města), kdežto na rozšířené rodiny připadlo jen 4-8% a na komplexní 0,8-8%. Poslední téměř chyběly ve velkých městech, kde naopak najdeme relativně vysoký počet domácností osamělých osob (25%). Až na jednu výjimku byly zkoumané lokality, zvl. velké, charakterizovány vysokým počtem domácností, v jejichž čele stála žena (Krakov 22,7%, Varšava 24,8%). V malých městech se jednalo téměř výlučně o vdovy, ve větších městech najdeme v této pozici i vdané ženy. Domácnosti vedené ženami byly vždy menší (2-3 osoby) než domácnosti vedené mužem (4-5 osob). Velikost domácnosti přitom byla přímo úměrná věku a majetku ženy stojící v čele. K dětem a nekvalifikovaným sloužícím, které tvořily základ rodin, resp. domácností osamělých žen v menších městech, přistupovali ve velkých centrech ve zvýšené míře kvalifikovaní námezdní pracovníci, ale také rodiče ženy.

Většina osamělých žen žila v nájmu, majitelek domu mezi nimi bylo jen málo, ve velkých městech si běžně jednu chudou místnost společně pronajímaly 2 i 3 ženy. Většina osamělých žen patřila k chudším vrstvám. Výjimku tvořily zejména vdovy po obchodnících, které dále vedly živnost, dále ženy žijící z úvěru a ze zemědělství. Jen velmi málo žen zato vedlo řemeslnickou dílnu. V Krakově byl hlavním zdrojem obživy osamělých žen drobný obchod (1/4) a námezdní práce ve službách (pradleny ap.-1/4), ve Varšavě byl mnohem výraznější podíl služek.

Jak ukazuje srovnání s výsledky početné zahraniční literatury, ve které nechybějí ani některé dílčí studie českých historických demografů, poměry v polských městech na sklonku 18. století se v zásadě shodovaly s poměry v jiných evropských zemích. Pro naše historiky je Kuklova monografie prací hodnou následování. To se jistě nemusí omezit jen na kvantitativně-strukturní

přístup, který u autora zřetelně převažuje, nicméně musí jej respektovat jako nezbytný korektiv výsledků mikrohistorických výzkumů, které v poslední době silně ovlivňují postupy výzkumu dějin rodiny a nejsou bez nebezpečí ztráty zřetele k celku a silně subjektivní interpretace.

Eduard Maur

Historical Social Research/Historische Sozialforschung, Vol. 23 1998, No 1-2, Sonderheft 20 Jahre, Teil 3. Demographie und Gesellschaft. Her. Jean-Paul Lheners, Wilhelm H. Schröder. 414 s.

Zentrum für Historische Sozialforschung/Center for Historical Social Research, Kolín nad Rýnem.

V roce 1978 začalo Středisko pro historický výzkum v sociálních vědách při Ústředním archívu empirických sociálních šetření v Kolíně nad Rýnem vydávat mezinárodní časopis pro aplikaci matematických a jiných formálních metod v historickém výzkumu. Časopis je vydáván v němčině a v angličtině. Dvacet let vydávání časopisu bylo pro vydavatele pobídkou k sestavení monotematických svazků, do nichž přispěla řada předních evropských badatelů.

Svazek věnovaný demografickému výzkumu obsahuje třináct statí a několik sdělení, týkajících se možností používání moderních prostředků pro zpracování souborů dat získaných excerpcí historických pramenů, kvantitavních a kartografických metod při historickém výzkumu a další informace pro pravidelné čtenáře.

Studie jsou různorodého obsahu a odlišné šíře záběru - od obecných studií po regionální mikroanalýzy. Převládají příspěvky týkající se demografického vývoje v západní Evropě, ale nechybějí ani články zabývající se některými aspekty sociálního a demografického vývoje v jižní, střední a severní Evropě. Čtenář zde nalezne příspěvek Reinharda Spree o poklesu úmrtnosti v Německu v 19. a 20. století, v němž si autor všímá zejména změn epidemiologické situace a jejich dopadů na charakter úmrtnosti. Autor z detailně provedené analýzy odvozuje, že na pokles úmrtnosti měly největší vliv čtyři faktory: nižší vystavení jednotlivců možnosti onemocnění přenosnými nemocemi zlepšením osobní a veřejné hygieny, větší resistencí vůči nemocím díky obecně se zlepšujícímu nutričnímu statusu, zkrácení pracovní doby a snížení fyzické námahy při výkonu většiny povolání, rozvoj medicíny a (zejména od konce druhé světové války) výrazný vzestup účinnosti používaných léků.

Několik příspěvků je věnováno výzkumu rodiny a domácnosti. Přední anglický badatel Richard Wall přispěl studií, v níž charakterizuje hlavní rysy

systému evropských rodin a domácností. Upozorňuje na výraznou diversifikaci typů rodin v Evropě, kterou dokládá příkladem tří typů vytváření rodin: v Anglii, na Korsice a v Maďarsku na přelomu 18. a 19. století. Zvláštní pozornost věnuje četnosti zastoupení různých příbuzných v rodinných domácnostech a jejich postavení. Beatrice Moringová se zabývá vývojem rodinných strategií, dědických systémů a péče o staré osoby ve východním a západním Finsku, Tamás Farago upozorňuje na difference ve skladbě rodin v Uhrách na konci 18. století, Antoinette Fauve-Chamoux se zaměřuje na různorodou skladbu služebnictva v předindustriální Evropě podle pohlaví v souvislosti na převládající hospodářské aktivitě dané oblasti.

Několik studií se týká vazeb sňatečnosti a rodiny, respektive některých vzájemných vazeb. Historickodemografický výzkum sňatečnosti v Anglii zaujal Stevena Kinga. Na základě rozboru založeném na rekonstrukcích rodin dospěl k názoru, že se v anglických protoindustriálních oblastech v 18. století sňatkový věk nevěst v podstatě neměnil; autor zdůraznil potřebu studovat vliv sociálního postavení jednotlivých osob (včetně jejich postavení v rodině). René Laboutte informuje o výzkumu týkajícím se systémů rodinného hospodaření v lutyšské průmyslové oblasti v druhé polovině 19. století.

Ze zcela jiného okruhu zájmů je příspěvek Josefa Smetse, který je příznačně nazván „demografie, příjmení a mentality v Cevenách a Dolním Languedocu v 19. století“. Michaela Hoylera zase zaujala možnost komparace rozvoje anglického městečka na pozadí změn v gramotnosti jeho obyvatelstva od poloviny 18. století do konce 19. století - využil k tomu četnosti podpisů snoubenců při sňatku. Možností změny sociálního postavení prostřednictvím sňatku se na příkladě nizozemského Woerden v letech 1830-1930 zabývali Erik Beeking, Aart C. Liefbroer a Frans van Poppel. Obdobně na příkladu městečka Enschede analyzuje Angélique Janssenová rozdíly životních osudů ženské populace v závislosti na jejich třídní příslušnosti, pracovním uplatnění a náboženském vyznání v období 1880-1940. Elisabeth Hörningová naznačuje, jak málo se od sebe odlišovalo demografické chování obyvatel německé vesnice Oberkassel podle jejich náboženského vyznání (katolického a kalvínského) v letech 1670-1810.

V metodicky zajímavém příspěvku se Günter Langner pokouší o odhad úrovně kojenecké úmrtnosti a naděje dožití ve starém Římě - vychází z Ulpianových tabulek a modelových tabulek stabilního obyvatelstva.

Ludmila Fialová

Historická geografie 29, Miscellanea.

Historický ústav, Praha 1997.

V úvodním slovu redakce naznačuje různorodost předkládaného sborníku, jež má naznačovat široký záběr současného historickogeografického výzkumu a příbuzných oborů. Ze čtrnácti uvedených studií zaujme historického demografa hned úvodní příspěvek Zdeňka Boháče *o počtu řeholníků v předhusitských kláštorech*. Autor shrnuje dostupné prameny a dokládá, že řeholní duchovenstvo tvořilo jen velmi nepočetné komunity. Neméně zajímavým je také příspěvek Martina Brejníka, který na základě srovnání dvou mapových děl rekonstruuje situaci v charakteru krajiny a jejího osídlení v roce 1740 a 1840 poblíž Kosmonos („*Proměny krajiny a sídel v průběhu jednoho století 1740-1840*”).

Metodicky zajímavou studií přispěl do sborníku Jaroslav Kašpar, který na příkladu Čelákovice ukazuje možnosti využití stabilního katastru pro výzkum dějin mikroregionu („*Čelákovice roku 1842. Historicko-geografický obraz města podaný na základě údajů stabilního katastru*”). Autor využívá protokolů stabilního katastru k tomu, aby nejprve důkladně popsal charakter obdělávaných pozemků na katastru obce Čelákovice, jejich bonitu a výnos včetně daňového ocenění. Následně podává přehled o sociální skladbě obyvatel města (držitelů domů a pozemků) a jejich hospodářské aktivitě; k tomu používá také dalších pramenů (Sommerovy topografie a Eichlerovy sbírky uložené v Archivu Národního muzea). Studii doplnil seznamem majitelů domů se soupisem jejich pozemků, jak byly zapsány v protokolech stabilního katastru. Jeho příspěvek naznačuje možnosti, které přináší rozsáhlejší využívání katastrů či obdobných materiálů pro studium hospodářských poměrů a sociální skladby obyvatelstva jednotlivých lokalit v polovině 19. století.

Jan Munzar a Jan Pařez v příspěvku „*Historické povodně a jejich vliv na krajinu a sídla v dolním Poohří*“ podávají nejprve výčet 106 větších povodní, které byly v letech 1359-1900 písemně zaznamenány zhruba na 25 kilometrech (dnešního) toku Ohře mezi Louny a Želevicemi) včetně škod, které natropily, aby se posléze věnovali podrobnému zmapování změn toku řeky v této oblasti a rekonstrukci vývoje koryta Ohře od 14. století.

Jan Munzar do sborníku přispěl také krátkým přehledem o počátcích meteorologických pozorování resp. záznamech klimatických podmínkách v Čechách a na Moravě v 16. století, který nazval „*Počasí, podnebí a životní prostředí v českých zemích v 16. století (podle humanistických popisů a prvních meteorologických pozorování)*.”

O možnostech historiografického výzkumu hospodářské činnosti na východním Slovensku, informuje Marie Marečková („*K podmínkám provozu střeoevropského dálkového obchodu a transformace ekonomiky na prahu novověku na příkladu aktivit východoslovenského měšťanstva*”).

Jaroslav Vaculík je autorem studie „*Demografický vývoj české minority na Volyni v letech 1868-1914*“. Přehledně a výstižně shrnuje hlavní etapy stěhování Čechů do Volyně, na základě ruských soupisů a sčítání lidu v roce 1897 podává některé demografické charakteristiky této kolonizace a srovnává je s tehdejšími daty za místní ukrajinské obyvatelstvo. Vzhledem k tomu, že se do Volyně stěhovali většinou mladé rodiny, byla např. v roce 1884 zaznamenána hrubá míra porodnosti 30 ‰, zatímco hrubá míra úmrtnosti činila pouze 11 ‰; ještě v roce 1897 bylo mezi volyňskými Čechy pouze 8 % osob starších 60 let. Autor upozorňuje, že již na přelomu 19. a 20. století část Čechů odcházela z Volyně dále do ruského vnitrozemí, nejen do zemědělských oblastí evropské části a Sibiře ale i do velkých měst.

Kromě dalších příspěvků, které se netýkají bezprostředně dějin obyvatelstva, obsahuje sborník také kroniku a zprávy o domácí i zahraniční literatuře. Je jako obvykle bohatě doplněn mapkami, schématy i obrázky a je vydán v pěkné grafické úpravě.

Ludmila Fialová

Jean-Pierre Bardet - Jacques Dupaquier (eds.), Histoire des populations de l'Europe

I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.

Fayard Paris 1997, 660 s.

II. La révolution démographique 1750-1914.

Fayard Paris 1997, 648 s.

Péčí dvou významných francouzských historických demografů vycházejí postupně rozsáhlé dějiny obyvatelstva Evropy. Ačkoli by se z názvu mohlo zdát, že redaktoři na místo syntézy přinášejí pouze souhrn poznatků o populačním vývoji jednotlivých etnik obývajících Evropu, není tomu tak. V díle jsou totiž shrnuty poznatky historikodemografického výzkumu posledních zhruba čtyřiceti let - lze říci, že jde o dějiny evropského obyvatelstva, jak je vidí žáci Louise Henryho a Petera Lasletta. Jsou založeny na výsledcích dlouhodobého a důkladného studia reprodukce obyvatelstva jednotlivých komunit i

regionů, jak je umožnily metody rozpracované francouzskými (rekonstrukce rodin) a aglickými badateli (skladba rodin a domácností) a jejich aplikaci na prameny z jiných zemí a prostředí. A právě nebývalé množství detailních mikrostudií umožnilo pokusit se o vzájemnou komparaci a o syntézu, která však nezastírá, že ne všechny otázky, které historickodemografický výzkum zatím přinesl, se již podařilo zodpovědět.

Ke spolupráci byl sice vyzván široký okruh badatelů z řady zemí, oba dva díly si však díky pečlivé redakční práci zachovaly pevnou kostru (a lze předpokládat, že třetí díl, který bude obsahovat vývoj ve 20. století, bude koncipován stejně): nejprve jsou uvedeny obecné kapitoly, které jsou věnovány metodě výzkumu příp. širší problematice, pak následuje synoptická část, která shrnuje poznatky o populačním vývoji v příslušném období v jednotlivých zemích nebo regionech Evropy. Zatímco úvodní, obecné pasáže, jsou většinou z pera francouzských či anglických badatelů, na regionální části se podíleli převážně „domácí“ odborníci. Kromě tabulek, grafů a kartogramů obsahují dějiny evropských populací podrobnou bibliografii. S potěšením můžeme konstatovat, že části věnované českým zemím (respektive střední východní Evropě) zpracovali pro první díl Eduard Maur, pro druhý Pavla Horská a pro třetí Zdeněk Pavlík.

Ludmila Fialová

Seznam autorů příspěvků:

Josef Grulich, Pedagogická fakulta Jihočeské university, České Budějovice

Jeremy Edwards, Ekonomická fakulta University v Cambridge

Alice Klášterská, Filosofická fakulta University Karlovy, Praha

Lenka Matušíková, Státní ústřední archiv, Praha

Eduard Maur, Filosofická fakulta University Karlovy, Praha

Ctibor Nečas, Filosofická fakulta Masarykovy University, Brno

Sheilagh Ogilvie, Ekonomická fakulta University v Cambridge

Alena Pazderová, Státní ústřední archiv, Praha

Dana Štefanová, Ústav pro hospodářské a sociální dějiny University Vídeň

Hermann Zeitlhofer, Ústav pro hospodářské a sociální dějiny University Vídeň

<i>Obsah</i>	
Úvod	3
<i>Sheilagh Ogilvie - Jeremy Edwards, Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku.....</i>	<i>5-49</i>
<i>Alena Pazderová, Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy.....</i>	<i>51-68</i>
<i>Lenka Matušíková Rozvoj řemeslné výroby na panství Poděbrady v 17. a 18. století</i>	<i>69-78</i>
<i>Josef Grulich - Hermann Zeitlhofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení</i>	<i>79-105</i>
<i>Dana Štefanová, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750</i>	<i>107-144</i>
<i>Alice Klášterská, Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. a na počátku 19. století</i>	<i>145-168</i>
<i>Ctibor Nečas, Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924.....</i>	<i>169-199</i>
<i>Recenze a zprávy</i>	<i>201-218</i>

Contens

<i>Introduction</i>	3
<i>Sheilagh Ogilvie - Jeremy Edwards, Women and „second serfdom“ in Bohemia at the beginning of modern age</i>	5-49
<i>Alena Pazderová, Willage serf on the estate of Rychnov in the 17th century in the light og the farm book (Acontribution to the question of the „second serfdom“)</i>	51-68
<i>Lenka Matušíková The development of handicraft on the estate of Poděbrady in the 17th and 18th centuries</i>	69-78
<i>Josef Grulich - Hermann Zeitlhofer, Migration of south Bohemian population before and after the Thirty Years´ War</i>	79-105
<i>Dana Štefanová, On the aspects of the role of relations between relatives and property transactions. The situation on the estate of Frýdlant in 1558-1750</i>	107-144
<i>Alice Klášterská, The choice of sponse and the age at marriage of heirs of holdingfs and their siblings on the estate of Štáhlavy in the 18th century and early 19th century</i>	145-168
<i>Ctibor Nečas, A material on Romanies in Slovakia from 1924</i>	169-199
<i>Reviews</i>	201-218

Název	Historická demografie 22
Vydavatel	Sociologický ústav AV ČR
Místo a rok vydání	Praha 1998
Počet stran	222
Náklad	270 výtisků
Distribuce	Sociologický ústav AV ČR